

XII

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

LEVEL 1 CLEAR

BALÁZSI GÁBOR
BARTÓK BLANKA
CSAPODY MIKLÓS
CSEKE PÉTER
CSIBI LÁSZLÓ
DEMÉNY PÉTER
EGYED ÁKOS
FELLINGER KÁROLY
FOSZTÓ LÁSZLÓ
GULD ÁDÁM
KOTTA IBOLYA
MÉRŐ LÁSZLÓ
NÉDA ZOLTÁN
PÓKA TÜNDE
THOMAS STEENSEN
T. SZABÓ LEVENTE
TÖKÉS GYÖNGYVÉREKKA
VÁKÁR ZSANNETT

3

HATÁR/HELYZET/JELENSÉG

III. FOLYAM
2023.
MÁRCIUS

XXK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXXIV/3. • 2023. MÁRCIUS

TARTALOM

MÉRŐ LÁSZLÓ – PÓKA TÜNDE • Tudásunk határai: a véletlen matematikája és pszichológiája	3
KOTTA IBOLYA • A klinikai kórképen túl: bizonytalanság intolerancia mint transzdiagnosztikus sebezhetőség	12
A komplexitás univerzális modelljeiről: lehetőségek és határok. Interjú Néda Zoltán fizikussal (Kérdezett Gyórfy Gábor)	21
BALÁZSI GÁBOR • Határjelenségek az élő anyagban	27
„Nem fenyeget a közeljövőben globális katasztrófa, de valóban nagy a baj az éghajlatváltozás miatt.” Interjú Bartók Blanka éghajlatkutatóval (Kérdezett Gyórfy Gábor)	36
FOSZTÓ LÁSZLÓ • Határtalan kirekesztés. A romák etnikai szegregációjának társadalmi és kulturális kontextusairól	41
TÓKÉS GYÖNGYVÉR ERIKA • Digitális kirekesztés vs. digitális befogadás Romániában	49
GULD ÁDÁM • „Te vagy a Z generációs Anna Frank.” Háborús influencerek, hírgyártás és hírfogyasztás alakzatai az orosz–ukrán háborúban	60
VÁKÁR ZSANETT • Áttelepítés vagy genocídium? Az örménykérdés végső megoldása az Oszmán Birodalomban	70
„A nyitottság tradíciója.” Az északi frízek identitása és nyelvi helyzete. Interjú Thomas Steensen történészprofesszorral (Kérdezett Gyóri Tamás)	78
CSIBI LÁSZLÓ • Objektivitás vagy szubjektív objektivitás: határvonal a dokumentum- és a játékfilm között	85
FELLINGER KÁROLY • Mozi, Bulvár, Cella (versek)	93
■ HISTÓRIA	
CSAPODY MIKLÓS • „mély alapot jövőendő nagyságnak.” Jancsó Béla: <i>Érték, erkölcs, közösség</i>	95

■ MŰHELY

CSEKE PÉTER • Az amerikai magyar élet paradigmaváltása, avagy: Ludányi András „disszidens” és „visszidens” élete 103

■ KÖZELKÉP

T. SZABÓ LEVENTE • A kis folyóirat mint az irodalmi modernizmus lehetséges határa. Az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* és a globális modernizmus kezdetei 110

■ TÉKA

DEMÉNY PÉTER • Igazságok könyve (*Sasszé*) 118

EGYED ÁKOS • Forráskiadvány az 1848–49-es „törvényesített” forradalomról és szabadságharcról 120

■ ABSTRACTS

..... 125

■ KÉP

KIS ENDRE

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ Főszerkesztő: KOVÁCS KISS GYÖNGY (történelem)

■ A szerkesztőség tagjai: BALÁZS IMRE JÓZSEF (főszerkesztő-helyettes, irodalom), CSEKE PÉTER (médiatudomány), GYÓRFFY GÁBOR (társadalomtudományok), RIGÁN LÓRÁND (filozófia, a Korunk–Komp-Press Kiadó felelős szerkesztője)

■ Gazdasági vezető: KOVÁCS GÁBOR ZSOLT, BALÁZS JÚLIA (titkárság, tördelés), DEÁK SZIDÓNIA (korrektúra)

■ Grafikai arculat: KÖNCZEY ELEMÉR, SZENTES ZÁGON

■ A Korunk grémiuma: DERÉKY PÁL, ILIA MIHÁLY, KOVÁCS ANDRÁS, POMOGÁTS BÉLA, ROMSICS IGNÁC, TÁNCZOS VILMOS, ZALÁN TIBOR

■ Kiemelt támogató a Communitas Alapítvány és a Romániai Magyar Demokrata Szövetség.

A megjelenéshez továbbá támogatást nyújt a Miniszterelnökség Nemzetpolitikai Államtitkársága, a Nemzeti Kulturális Alap, a Bethlen Gábor Alap, MOL Románia, a bukaresti Kulturális Minisztérium és az Amerikai Magyar Koalíció – Cultural Foundation for Transylvania

■ Szerkesztőség: Kolozsvár, Str. gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52.

Telefon: 0264-375-035; 0742-061-613; ■ Postacím: 400750 Cluj, OP.1. cp. 273, Románia;

Internet: www.korunk.org; <http://epa.oszk.hu/00400/00458>; e-mail: korunk@gmail.com

■ Nyomda: ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407

■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egyévi előfizetés díja 100 RON.

A KORUNK magyarországi terjesztését Tóth Ernő Béla E. V. végzi;

a lap megrendelhető a következő telefonszámon: 06-303-539-724, illetve e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com

■ Revistă culturală finanțată cu sprijinul Ministerului Culturii și MOL România

■ Revistă editată de Asociația de Prietenie Korunk

(400304 Cluj-Napoca, str. gen. Eremia Grigorescu nr. 52.; Cod fiscal 5149284)

■ ISSN: 1222-8338

MÉRŐ LÁSZLÓ – PÓKA TÜNDE

TUDÁSUNK HATÁRAI: A VÉLETLEN MATEMATIKÁJA ÉS PSZICHOLÓGIÁJA

■ Az élesen ateista angol biológus, Richard Dawkins írta: „Isten létezik, ha másképp nem is, olyan mém formájában, amelynek az emberi kultúra kínálta környezetben nagy túlélési értéke vagy fertőzőképessége van.”¹ Mostani témánk szempontjából leegyszerűsíthetjük ezt a gondolatot így: Isten létezik, hiszen tudunk beszélni róla. Ugyanebben az értelemben kijelenthetjük azt is, hogy véletlen létezik, hiszen tudunk beszélni róla. Egyik kijelentés sem mond semmit sem arról, hogy Isten, illetve a véletlen valóban létezik-e a fizikai világban.

A pszichológia tudománya az ember mentális folyamatait és viselkedéseit kutatja, így természetesen módon területéhez tartozik az istenhit vagy a véletlenben való hit kutatása is. Isten esetében itt nem fogunk beszélni arról, hogy miképpen tudunk beszélni róla, bár az istenhit pszichológiai kutatásában elért eredményekről később fogunk ejteni néhány szót. Ugyanez a helyzet jelenlegi témánkkal is, a véletlennel, azaz a különbséggel, hogy ezzel kapcsolatban fogunk beszélni arról is, hogy miképpen tudunk beszélni róla, például miképpen ragadja meg a matematika, a fizika vagy a biológia ezt a fogalmat. Emellett a véletlen esetében azt is elemezzük, hogy miféle mentális folyamatok és viselkedések kapcsolódnak hozzá – ez a véletlen esetében bizonyos értelemben egyszerűbb, mint Isten esetében, mert a véletlen semelyik emberi kultúrában sem számít szakrális dolognak (van, amelyikben Isten sem, például a

**Ahogy lehet hinni
Isten létezésében és
Isten nemlétezésében
is, hasonlóképpen lehet
hinni a véletlen
létezésében és
nemlétezésében is.**

buddhizmusban). Mindkét esetben érvényes, hogy az ilyen kutatásokból egyetlen dolog garantáltan nem fog kiderülni: az, hogy létezik-e Isten, illetve létezik-e véletlen.

Ahogy lehet hinni Isten létezésében és Isten nemlétezésében is, hasonlóképpen lehet hinni a véletlen létezésében és nemlétezésében is. Vannak-e dolgok, amelyek csak úgy, minden ok nélkül léteznek vagy megtörténnek, vagy mindenkinek van valami oka? Az istenhit és a véletlenben való hit csak nagyon enyhe korrelációban áll egymással, például az isteni gondviselésben való hiten keresztül. Másfelől vannak szakmák, amelyek művelőire inkább a véletlenben való hit vagy éppen annak hiánya jellemző, miközben az istenhit tekintetében nincsen közöttük érdemi különbség.

Amikor az ember mérnököknek tanít pszichológiát, először is arról kell meggyőzni őket, hogy ha valaki megy az utcán, és a fejére esik egy téglá, lehet, hogy ő maga is tehet róla. Lehetséges, hogy nem akart észrevenni néhány árulkodó jelet, ami pedig utalt a baleset lehetőségére. Még az is lehet, hogy explicit figyelmeztetéseket is a tudattalanjába száműzött. A mérnökhallgatók többségét arról kell (és nehéz) meggyőzni, hogy nem biztos, hogy teljesen véletlen, hogy éppen az illető fejére esett a téglá. A pszichológushallgatók többségének ez eleve magától értetődő, erre a szakra általában olyanok jönnek, akiknek ez a gondolat egyáltalán nem idegen. Őket arról kell (és nehéz) meggyőzni, hogy a baleset lehet tökéletesen véletlen is; lehet, hogy az áldozat egyáltalán nem tehet róla, csak pechje volt.

A véletlen definíciója

■ Véletlen az, amit nem lehet kiszámítani. Ez így eléggé pongyola definíciónak látszik. Mi az, hogy nem lehet? Oké, mostani tudásunkkal talán nem lehet, de a tudomány fejlődése idővel mégis lehetővé teheti, hogy kiszámoljuk a dolgot. És egyáltalán, mi az, hogy kiszámítani? Milyen pontossággal akarjuk kiszámítani azt a valamit? Nem lehet, hogy bőven elegendő bizonyos pontossággal meghatározni, és akkor senkit sem zavar, hogy talán lehetne pontosabban is, de valamiért nem megy.

Lehet, hogy ez a rövid definíció ezer sebből vérzik, de matematikai fogalomnak nagyon jól bevált. Amikor az 1600-as években Blaise Pascal elkezdte kidolgozni „a véletlen matematikáját” (amit ma valószínűségszámításnak nevezünk), még valóban eléggé homályos volt a fogalom, erről remek gondolatmenetet olvashatunk Rényi Alfréd könyvében.² Az idők során kiderült, hogy a valószínűségszámítás egy teljes értékű matematikai diszciplína, amelynek műveléséhez és alkalmazásához a fenti kérdésekkel egyáltalán nem szükséges foglalkozni.

Rényi Alfrédnek csak 49 év adatott meg ezen a Földön. A temetésén Erdős Pál, Rényi közeli barátja és munkatársa ezzel kezdte a beszédét: „Az emberélet egy valószínűségi változó.” Ezen a jelen levő nem matematikus hozzátartozók és barátok eléggé felháborodtak, micsoda illetlen, profán hangvétel. A jelen levő matematikusok könnyekig meghatódtak ezeken a szavakon. Az ő nyelvükön Erdős azt fejezte ki nagyon szépen, hogy „mindnyájan Isten kezében vagyunk”.

Rényi Alfréd egyik híres mondása: „Aki azt mondja, nem szereti a matematikát, az tulajdonképpen azt mondja, nem szeret gondolkodni.”³ A mi szempontunkból ez a gondolat azért érdekes, mert a matematikus első szerző a lelke mélyén tökéletesen egyetért vele. A pszichológus második szerző ezzel kapcsolat-

ban felhozza azt a folklórtörténetet, amikor a jó tündér felajánlja egy kisfiúnak, hogy teljesíti három kívánságát. A kisfiú első kívánsága: „Ne legyen többé matok!” Mire a jó tündér: „Teljesítve. Nincs több kívánságod.”

A pszichológia művelése nem igényel matematikai vénát, noha absztrakt gondolkodást nagyon is. A matematikusból pszichológiai kutatóvá vált első szerzőnek be kellett látnia, hogy a matematika szigora a pszichés folyamatok leírására alkalmatlan eszköz. Ez azonban nem akadályozta annak, hogy a nem racionális mentális folyamatokat és viselkedéseket is tisztán tudományos eszközökkel vizsgáljuk. A hit kutatása például igen látványos eredményekre vezetett. Néhányat dióhéjban bemutatunk, mert szükségünk lesz rájuk, amikor esszénk végén rátérünk a véletlen pszichológiájára.

A hit ereje

■ Amikor egy új gyógyszert tesztelnek, mindig végeznek placebovizsgálatokat is. A gyógyszerkutatások esetében a placebohatást le kell vonni a gyógyszer hatásából, és ha ezután is marad valami gyógyító hatás, azt már csak a gyógyszer hatóanyaga okozhatja. A placebo hatása viszont önmagában is nagyon bonyolult, sokféle körülménytől függ. Még a „gyógyszer” árától is: a drága placebo jobban gyógyít, mint az olcsó. Önmagában is érdekes kérdés, hogy mitől hat a placebo?

Erre a kérdésre mindmáig nincs egzakt tudományos válasz. A gyógyulásban sok minden játszik szerepet: a beteg tudatosítja magában, hogy beteg, elmegy az orvoshoz, az orvos odafigyel rá, megvizsgálja, tanácsokat ad, gyógyszert ír fel, a beteg fizet az orvosságért, felveszi a beteg szerepét, az előírt időben beveszi a gyógyszert, meg akar gyógyulni. Emellett minden bizonnyal szerepet játszik a hit is, a hit az orvosban, a hit a gyógyulásban, a hit magában a gyógyszerben, és akár a hit Isten segítségében is. Mindezek az sem változtat, ha a gyógyszer valójában placebo.

A placebo hatásában az a furcsa, hogy sokszor nemcsak eredményében, de folyamatában is nagyon hasonlít a valódi gyógyszer hatásához.⁴ Például a fájdalomcsillapításra adott placebo nagyjából ugyanannyi idő alatt hat, mint a hatásos gyógyszer. Ez azt mutatja, hogy a placebónak valódi élettani hatása is van. Az immunrendszer nem teljesen önállóan, csak úgy magától működik, hanem az idegrendszer is vezérli a működését.⁵ Például a depresszió blokkolhatja az immunrendszer működését; alighanem ezért gyakoribbak a daganatos megbetegedések a depressziósok között. Az érem másik oldala: a placebohatás még a konditeremben is tud működni.⁶ Azok, akik placeboosztéroidot kaptak, több izmot pakoltak magukra, s így erősebbek lettek a kutatás végére, mint akik semmit sem kaptak.

Ha valaki hisz abban, hogy meggyógyul, az pozitívan befolyásolhatja az állapotát, míg ha abban hisz, hogy semmi és senki nem segít rajta, az nocebóként hathat (ami negatív placebohatást jelent), és akár a végzetét is jelentheti.⁷ Ha például valaki hisz az ima erejében, ezzel is sikerrel ösztönözheti az immunrendszerét a betegség leküzdésére. Sőt ebből a szempontból az is mindegy, hogy ki mondja az imát, maga a beteg, egy pap vagy akár maga az orvos. Egy felmérés szerint az amerikaiak 64%-a úgy gondolja, hogy az orvosnak együtt kell imádkoznia a betegével, ha az úgy kívánja, és csak 27% tagadja ennek fontosságát. Európai szemmel ez afféle tipikus amerikai naivitásnak tűnik, de egyáltalán nem biztos, hogy igazunk van.

A tudományba vetett hit éppoly sikeresen ösztönözheti az immunrendszert a betegség leküzdésére, mint bármilyen másfajta hit. Akinek megadatott a tudományba vetett hit, annál ez szerencsésen kombinálódhat a tudomány tényleges, vitathatatlan eredményeivel, például a bizonyítottan hatásos terápiákkal és gyógyszerekkel.

Az orvosba és a terápiába vetett hit és a beteg egyéb (például vallásos) hite nem feltétlenül mond ellent egymásnak.⁸ Az istenhívő beteg is elfogadhatja, sőt igényelheti az orvosi beavatkozást, és ennek hatásából semmit sem von le, ha az eredményt Isten jóságának tulajdonítja. Ha pedig az orvosi beavatkozás eredménytelen, még mindig választhat: beletörődhet és elfogadhatja Isten büntetéseként, ez esetben könnyebben nyugszik bele sorsába, jóllehet előfordulhat, hogy azt valójában egyfajta nocebohatás okozza. Vagy kereshet másik orvost vagy másfajta terápiát, amelyhez szintén Isten vezérelte. Hívóként könnyebb élni és könnyebb meghalni is.

Még egy fontos szempontot említünk itt meg, ezt már részletesebb magyarázat nélkül. Pszichológiai szempontból a hit (beleértve az istenhitet is és az ateista hitet is) egyfajta direkt percepciónak tekinthető.⁹ Ezért a hit tárgya esetében nem érezzük szükségesnek a racionális indoklást vagy levezetést, hiszen „látjuk”.

A véletlen matematikája

■ A matematikában a valószínűségszámítás önálló diszciplínává vált. Műveléséhez vagy alkalmazásához elegendő ismerni a definíciókat és néhány matematikai tételt, ami ezekből a definíciókból következik, és egyáltalán nem szükséges foglalkozni azzal, hogy létezik-e egyáltalán véletlen, vagy hogy mi okból nem tudjuk kiszámítani azt, amire a diszciplínát alkalmazzuk. Illusztrációként a valószínűségszámítás könyvtárnyi irodalmából¹⁰ csak három egyszerű példát említünk meg: a biztosítás esetét, a nagy számok törvényeit és a Monty Hall-problémát.

A **biztosítás**¹¹ igen régi fogalom, már az ősi Babilonban is lehetett biztosítást kötni. A babiloni biztosítók sok szempontból hasonlóan működtek, mint a maiak. Nem érdekelte őket a katasztrófák, veszélyek megtörténésének oka, csupán az, hogy mennyi hajó száll tengerre, mennyi tér közülük épségben vissza, mennyi hajó után kell kártérítést fizetniük. Úgy gondolták ugyanis, hogy a hajós úgyis mindent megtesz azért, hogy ne érje baj, végül is ő viszi vásárra a bőrért, nem a biztosító irodáiban üldögélő hivatalnokok. Ha a hajós minden óvattevézkedést megtett, ami emberileg megtehető, akkor már a magasabb hatalmak kezében van a sorsa, az már emberi eszközökkel nem befolyásolható – az ilyesmit a legjobb, ha véletlen eseményként kezeljük. A biztosítás éppen arra való, hogy ne legyünk teljesen kiszolgáltatva a hatalmunkon kívül eső eseményeknek. A biztosítók matematikusai igen kiterjedten használják azt a matematikai apparátust, amit a nagy számok törvényeinek neveznek.

A **nagy számok törvényei** jól szemléltethetők a véletlen bolyongással. A véletlen bolyongás azt jelenti, hogy valaki, mondjuk egy részeg ember mindig teljesen véletlenszerűen lép egyet jobbra vagy balra. Kérdés, hogy ilyen feltételek mellett előbb-utóbb hazajut-e – feltételezve persze, hogy az otthona abban az utcában van, amelyben éppen tántorog. Nos, az ember naivan azt gondolná, hogy ha induláskor eléggé messzire van az otthontól, akkor valószínűleg sohasem fog hazajutni, mivel mindig a kiindulási pont körül fog tántorogni kisebb-nagyobb

kilengésekkel. Ez azonban tévedés. Matematikai példában persze eltekintünk olyasmitől, hogy részegünk idővel majd csak kijózanodik. De a nagy számok törvényéből ez esetben az következik, hogy előbb-utóbb biztosan hazajut.

Ez nemcsak akkor érvényes, ha emberünk végig csakis egy egyenes mentén tántorog jobbra-balra. Ha keresztutcák is vannak, és azokon is elfordulhat, azaz a tántorgását nemcsak egy, hanem két dimenzióban végzi, akkor is előbb-utóbb biztosan hazajut, akármilyen messzire lakik is. Ha viszont már emeletek is vannak, azaz a séta három dimenzióban történik, akkor távolról sem biztos, hogy részegünk valaha is hazaér. Erre az esetre már a nagy számok törvényei közül egy másik bizonyul érvényesnek. E törvény szerint még ha részegünk történetesen a szomszéd ház első emeletén lakik is, akkor is $1/3$ fölött van a valószínűsége annak, hogy soha az életben nem ér haza,¹² bolyonghat az idők végezetéig a három dimenzióban.

A nagy számok törvényeinek alkalmazására egy másik példa: a második világháborúban az angol matematikusok arra voltak kíváncsiak, hogy London bombázása során a németek konkrét célpontokat igyekeznek-e eltalálni, vagy csak London általános terrorbombázása volt a céljuk. Látszólag lehetnek kiemelt célpontok, hiszen London bizonyos területeire sokkal több bomba hullott, mint más területekre. A véletlen törvényeinek segítségével azonban kiderült, hogy ilyen kiemelt célpont nem létezett. Ennek ismeretében az angolok inkább magát a várost próbálták védeni, és nem konkrét célpontokat.

A nagy számok törvényei bizonyos értelemben csupán csak megerősítik azt az ősi tudást, hogy a szerencse vak. Amit ehhez hozzátesznek, az mindössze annyi, hogy noha vak, azért valamennyire mégiscsak kiszámítható. E cikk első szerzőjének nagyapja szokta volt mondani, hogy mindig legyen nálad egy sorsjegy, hogy ha a szerencse be akar jönni hozzád, akkor ne találjon zárt kapukra. Nem kell hinni benne, nem kell ennél többet tenni a kegyeiért, nem is érdemes, de ennyit azért tegyél meg. A nagy számok törvényei a maguk absztrakt módján ugyanezt mondják a matematikussá lett unoka számára.

A Monty Hall-probléma¹³ a nagy számok súlyos matematikai törvényei után inkább csak egy kis divertimento, de jól mutatja, hogy a valószínűségszámítás gondolkodásmódja mennyire ellentétben állhat a hétköznapi intuíciónkkal. Az 1970-es években a matematikai folklórban viharos sebességgel elterjedt egy feladat, amely egy amerikai tévévetélkedőbe is megtalálta az útját (ennek címe volt Monty Hall).

A vetélkedőben győztes játékost három ajtó elé vezették. Az egyik mögött egy igen értékes nyeremény volt, a másik kettő mögött semmi. Miután a játékos kiválasztott egy ajtót, a játékvezető még nem nyitotta azt ki, hanem ezt mondta: „Mindnyájan tudjuk, hogy a másik két ajtó közül legalább az egyik mögött nincs semmi. Nos, én most kinyitom az egyiket.” Ezután kinyitotta az egyik ajtót, és mindenki láthatta, hogy ott nincs semmi. Ezután a játékvezető így szól: „Kedves játékos, ha úgy érzi, most még meggondolhatja magát, és választhatja mégis inkább a másik ajtót.”

Az emberek többségének válasza: „Dehogy váltok!” A játékvezető azzal, hogy kinyitott egy ajtót, semmilyen új információt nem adott, hiszen úgyis tudtam, hogy a két másik ajtó közül ki tud nyitni egy olyat, ami mögött nincs semmi, és azt is tudtam, hogy a játékvezető tudja, hol van a nagy nyeremény. A megmaradt két ajtó között az esélyek egyenlőek, vagy itt van a nyeremény, vagy ott. Megütne a guta, ha váltanék, és kiderülne, hogy ezzel elléptem a nagy nyereménytől. Kevésbé üt meg a guta, ha nem váltok, pedig kellett volna.

A matematika nem ezt mondja. A valószínűségszámítás segítségével kiszámolható, mekkora az esély a nyeresre, ha váltunk, illetve, ha nem váltunk. A számolás eredménye az, hogy ha nem váltunk, akkor egyharmad eséllyel nyerünk, ha viszont váltunk, akkor kétharmad eséllyel. De miért higgye el ezt az eredményt az, aki nem ért a matematikához? Egy matematikus is tévedhet.

Tényleg, miért nőtt duplájára a másik ajtó esélye, amikor a játékvezető nyilvánvalóan nem adott semmiféle érdemi információt? Úgyis tudtuk, hogy olyan ajtót fog kinyitni, ami mögött nincs semmi. Kezdetben egyenlő volt mindhárom ajtó esélye, mitől változott volna ez meg, mitől lenne most a még játékban levő két ajtó esélye különböző?

A valószínűségszámítás Bayes-tétele erre magyarázatot ad, de nem matematikus számára ez nem érthető, és még a matematikusok sem egykönnyen látják át, e cikk első szerzője például annyira nem hitt benne, hogy el is rontotta a számítást sok évvel ezelőtt. Egyetlen utat sikerült találnunk, amelyen a pszichológushallgatók is átlátják, miért érdemes váltani.¹⁴ Ha a gyakorlatban kipróbálják a helyzetet, sokszor megismételve, akkor egy idő után világossá válik számukra, miért érdemes váltani. A delikvens rájön arra, hogy ha nem vált, akkor abban az esetben fog nyerni, ha egyből eltalálta a nyerő ajtót, ha viszont vált, akkor abban az esetben fog nyerni, ha egyből *nem* találta el a nyerő ajtót. Márpedig az ember csak az esetek egyharmadában találja el egyből a nyerő ajtót, és az esetek kétharmadában nem. Néhány órás gyakorlati játék után a pszichológushallgatók a saját szavaikkal korrektül el tudják magyarázni, miért kell váltani – igaz, így sem fogja megérteni, aki maga nem próbálta ki.

A véletlen matematikájában gyakoriak az olyan gondolatmenetek, amelyek annyira ellentmondanak a hétköznapi intuíciónknak, hogy a legtöbb embernek csakis egy erős tapasztalat útján tudnak bejutni a fejébe még akkor is, ha önmagukban nem különösebben bonyolultak. Erre kitűnő példa a Monty Hall-probléma.

A véletlen a fizikában

■ A matematika esetében egyáltalán nem kell foglalkozni azzal, hogy mi minden okozhat egy véletlennek tekintett eseményt, erre volt példa a biztosítók esete. Sőt még a Monty Hall-probléma esetében is a legjobbnak az bizonyult, ha úgy tekintettük a nagy nyeresemény helyét, mint egy a mi számunkra véletlen eseményt, noha például a játékvezető számára egyáltalán nem volt az.

A fizikában is sokáig hasonló módon tekintettek a véletlenre. Ezzel kapcsolatos Einstein híres mondása, amikor a kvantummechanika épp születőben levő diszciplínáját kritizálta: „*Der Herrgott würfelt nicht*”, azaz az Úristen nem lehet szerencsejátékos. Mai tudásunkkal talán így békíthetnénk meg Einstein háborgó lelkét: Isten valójában mégiscsak egy szerencsejátékos, de ehhez olyan tökéletes véletlent teremtett, amelyet nem teremthetett más, csakis ő. Ezt két példával illusztráljuk: az elemi részecskék és a káosz fizikájának esetével.

Az elemi részecskék esetében a fizikusok a huszadik század elején kénytelenek voltak felismerni, hogy a newtoni fizika a nagyon kicsi, atomnál is kisebb részecskék esetére már nem érvényes, és ezért olyan elméletet építettek fel, a kvantummechanikát, amely arra alapoz, hogy az elemi részecskék mozgása teljesen véletlenszerű. A kvantumfizika ideája szerint a világ látszólag rendezett, szabályszerű jelenségei mögött az elemi részecskék teljesen véletlenszerű tánca húzódik meg. A kvantummechanika tudományának egyik átütő erejű vívmánya

volt, amikor sikerült bebizonyítani, hogy Newton törvényei ebből a furcsa ideából is levezethetők.¹⁵

Ezek után az elektront már nem egy icipici ágyúgolyóként képzeltek el, hanem olyan részecskeként, amely bárhol felbukkanhat, és különböző valószínűségekkel tölti be a tér különböző helyeit. Maga az elektron pedig nem egyéb, mint ezeknek a valószínűségeknek az összessége. Ennek az elméletnek óriási horderejű következményei lettek, az atombombától a számítógépig.

A káosz fogalmáról egy ismeretlen ismeretterjesztő talált szép hasonlatot, és ettől az egész világon divatba jött a káoszelmélet. Megrebbenti egy pillangó a szárnyát Tokióban, és emiatt hatalmas vihar kerekedik New Yorkban – mondta az ismeretterjesztő, és mindenki úgy érezte, hogy most már érti a káoszelméletet, világos, mi az a pillangóeffektus. Pedig Tokióban, akárcsak a hűvösvölgyi Nagyréten, a lepkék állandóan verdesnek a szárnyaikkal, és szerencsére ehhez képest ritkák New Yorkban a tornádók.

A káoszelmélet valójában arra mutat néhány elegáns matematikai modellt, hogy bizonyos esetekben nagyon kis különbségek a kiindulási feltételekben alapvetően megváltoztathatják a végeredményt. Pontosabban: előfordulhat, hogy az elkerülhetetlen pontatlanságok (például a mérési vagy akár a kerekítési hibák) nem kiegyenlítik egymást, hanem épphogy felerősítik egymás hatását – és ez akkor is előfordulhat, ha a kerekítés csupán a tizedik tizedesjegyre vonatkozik. Ha ilyen eset áll elő, akkor egy figyelmen kívül hagyott pillangószárnyrebbenés valóban ellenkezőjére fordíthatja a meteorológiai számítások eredményét. Ettől azonban még aligha állíthatjuk, hogy ez az ártatlan pillangó okozta a vihart, akkor sem, ha nélküle hét ágra süttött volna a nap New Yorkban.

A káoszelmélet azért érdekes, mert felhívja a figyelmet a világ egy kellemetlen tulajdonságára: előfordulhatnak olyan esetek, amikor a számítás pontatlanságát nem a tudásunk hiányosságai vagy méréseink pontatlanságai okozzák, hanem maga a vizsgált dolog szerkezete. Ha egyszer ilyesmibe botlunk, akkor nem segít sem a tudás, sem a pontosabb mérés. Vannak olyan matematikai objektumok, amelyek a szerkezetükből adódóan, elkerülhetetlenül kaotikusak, és ilyen matematikai objektumok rendre elő is fordulnak fizikai modellekben, például azokban, amelyeket az időjárás előrejelzésére használnak. Ha az időjárás (mint természeti jelenség) működése valóban megfelel a káoszelmélet matematikai modelljeinek, akkor sohasem lesz pontosan előrejelezhető. Sőt ez esetben akár-hogyan is fejlődik a meteorológia tudománya, garantáltan mindig is lesznek óriási melléfogások.

A véletlen a biológiában

■ A newtoni világképet nem a valószínűségi számítás fejlődése ingatta meg először, és még csak nem is a fizikáé, hanem a biológiáé. Darwin morva származású kortársa, az osztrák biológus Gregor Mendel kísérletei azt mutatták, hogy az öröklődés a véletlen törvényei szerint működik, és ez az elképzelés a gének felfedezésével teljes mértékben igazolást nyert. A hétköznapi nyelvbe is bekerült a genetikai lottó fogalma.

Hétéves volt e cikk első szerzőjének a lánya, amikor egy lusta vasárnap délután bemászott hozzá az ágyba, odakucorodott, és így szólt: „A te szemed barna, anyáé is, az enyém meg kék. Hát ez hogy lehet?” El kellett neki magyarázni ott helyben a domináns és a recesszív öröklődést, például Mendel kísérleteit a pi-

ros, a fehér, illetve a rózsaszín virágú borsókkal. Meg is jegyezte egy életre. Amikor tíz év múlva az iskolában tanulta, csak legyintett, hogy én ezt már ezer éve tudom, és gondolkodásában azóta is fontos szerepet játszik a genetikai lottó fogalma.

A biológiai lények működésének fontos alapelve a sokféleség, ez alapozza meg a darwini evolúciót, ennek köszönhető, hogy a biológiai lények nagyon jól tudnak alkalmazkodni a külső körülmények változásaihoz. Minden jel arra mutat, hogy a természet a sokféleséget a véletlen alkalmazásával oldotta meg az ivaros szaporodás esetében, de sok más esetben is. Egy másik példa a hangulatok esete.

Az élőlények nem egyszerű fizikai gépek, azonos helyzetekben nem mindig ugyanúgy reagálnak. Már egészen egyszerű élőlények esetében is megfigyelhető, hogy hangulataik vannak, és azok jelentősen befolyásolják a reakcióikat. A biológiai lények esetében nem lenne célszerű, ha minden hasonló helyzetben hasonlóan reagálnának, mert ez a lények adaptivitását rontaná. A természet azáltal a mechanizmussal érte el, hogy a biológiai lények képesek legyenek azonos helyzetekre időnként különböző módokon reagálni, hogy véletlen mechanizmusokat is beépített a gondolkodásukba. Ezeket emberi fogalommal hangulatoknak szoktuk nevezni. A természet (vagy Isten – esetünkben ez most teljesen mindegy) így érte el, hogy az élet ne legyen annyira unalmasan egyhangú, mint a puszta fizikai lét.

A véletlen pszichológiája

■ A káoszelmélet segítségével felfedezett jelenségek nemcsak az időjárásban vagy a fizika egyéb speciális modelljeiben jelenhetnek meg, hanem akár az ember belső világában is. Ingrid Sjöstrand svéd költő *Néha csontvázakról álmodok* című gyerekversében¹⁶ az anya megpróbálja megvigasztalni a gyereket, hogy „csak álom volt”. Mire a gyerek: „Mintha sokat segítene, / hogy a szörnyűség itt belül van / és nem ott kívül.”

Kívülről nézve nagyon mulatságos tud lenni, amikor harmad- vagy negyedéves pszichológushallgatók elemzik a saját tudattalanjukat, már valami alakuló hozzáértéssel, de még csak félig-meddig megértett fogalmakkal. A tudattalanom ezt csinálta, azt gondolja, amazt érzi... Csak egyről feledkeznek el: arról, hogy a tudattalan lényege éppen az, hogy *nem tudunk róla*. És ha a tudattalan is valamiféle olyan dolog, amelyre érvényes a káoszelmélet, akkor nemcsak nem tudunk róla, hanem nem is tudhatunk, legalábbis biztosat garantáltan nem. Márpedig a legújabb kutatásokban sok jel mutat arra, hogy a tudattalan működése is többé-kevésbé megfelelhet a káoszelmélet modelljeinek.¹⁷ Amikor azt mondjuk valakire: olyan szeszélyes, mint az időjárás, lehet, hogy valójában sokkal mélyebb analógiát állítunk fel, mint gondolnánk.

A pszichológiai kutatások azt mutatják, hogy a véletlen létezésének kérdése hit kérdése. Az emberek között nagy különbségek vannak abban, hogy ki mennyire hisz a véletlen létezésében – ennek látványos példája a jelen cikk bevezetőjében látott jellegzetes különbségek a mérnök-, illetve a pszichológushallgatók között. De akár hisz valaki a véletlen létezésében, akár nem, a véletlen fogalma kitűnő eszköznek bizonyult nemcsak tudásunk határainak tágítására, hanem a természet egészen új törvényeinek felfedezéséhez is.

A tiszta, *par excellence* hit pszichológiájának kutatásában fontos terület a véletlenül való hit működésének megértése, mert ebben az emberek között igen nagy variancia található, és itt a szakralitással kapcsolatos emóciók nem torzítják a hit mechanizmusainak működését.

■ JEGYZETEK

1. Richard Dawkins: *Az önző gén*. Gondolat, Bp., 1986. 242.
2. Rényi Alfréd: *Levelek a valószínűségről*. Typotex, Bp., 1994. web: <https://mek.oszk.hu/00800/00859/html/?fbclid=IwAR2C-pqWe-36Is3MCV-fWFx0E6dPeMSq5baKcNBjCKSN8et3f1E2iWbW4>
3. Ezt az idézetet nagyon sok helyen láttam és hallottam, de a pontos forrását nem sikerült megtalálnom. Ld. pl: https://hu.wikipedia.org/wiki/R%C3%A9nyi_Alfr%C3%A9d
4. Z. M. Medoff –L. Colloca: *Placebo analgesia: understanding the mechanisms*. Pain Management 5(2), 2015 March, 89–96. web: Pain Manag. 2015 Mar; 5(2): 89–96.
5. Köteles Ferenc: *A placebo-válasz*. Medicina, Bp., 2013.
6. Köteles: i. m. 254–257.
7. Csaba György: *A hit gyógyító ereje*. Természet világa 1999. november. web: http://www.lelkititkaink.hu/hit_gyogyito_ereje.html
8. Csaba: i. m.
9. Mérő László: *Az ész segédigéi*. Tericum, Bp., 2019. 218–241.
10. Néhány nem matematikusok számára is jól olvasható, magyarul megjelent klasszikus könyv: Székely J. Gábor: *Paradoxonok a véletlen matematikájában*. Műszaki, Bp., 1982.; Warren Weaver: *Szerencse kisasszony*. Gondolat, Bp., 1979.; Daniel Tammet: *Számokban léteünk*. Európa, Bp., 2019.
11. Székely: i. m.
12. Egészen pontosan: ez a valószínűség $1/e$, ahol $e = 2,71\dots$, más szóval: az e a természetes logaritmus alapszáma.
13. Jason Rosenhouse: *The Monty Hall Problem*. Oxford University Press, 2009.
14. Mérő László: *Mit gondol a golyó?* Tericum, Bp., 2012. 186–190.
15. R. P. Feynman – R. B. Leighton – M. Sands: *Mai fizika*, 4. Műszaki, Bp., 1970.
16. *Ami a szívedet nyomja*. Mai svéd gyerekversek. Tótfalusi István fordítása, Móra, Bp., 2011. web: <http://mek.niif.hu/00300/00303/00303.htm>
17. Mérő László: *A csodák logikája*. Tericum, Bp., 2019. 162–165.

KOTTA IBOLYA

A KLINIKAI KÓRKÉPEN TÚL: BIZONYTALANSÁGINTOLERANCIA MINT TRANSZDIAGNOSZTIKUS SEBEZHETŐSÉG

**A bizonytalanság
egzisztenciális réme
elől azonban nem
igazán lehet menekülni.
Fájdalmas lehet
a felismerés, hogy
a finomhangolt
univerzum érzéketlen
és süket a vágyainkra.**

Bizonyos mértékben mindannyian biztos, kiszámítható és tervezhető életre vágyunk. A világjárvány – ismét, akárcsak például korábban a 2008-as világgazdasági válság – tönkretette a gondosan megtervezett élet illúzióját. A pandémia elején váratlanul zúdult ránk nemcsak saját bizonytalanságunk, hanem egyfajta kollektív bizonytalanság is: senki nem tud semmi biztosat.

Az orosz–ukrán háború kitörésével pedig a történelem ismét visszaigazolta, hogy a biztonságba vetett meggyőződésünk illúzió, önámítás. A biztonság illúziója romba dőlt. Sok helyzetet bizonytalanság jellemez, amelyet nem lehet azonnal megoldani. Hogyan tudunk ezzel megbirkózni?

Félelem az ismeretlentől

■ Az ismeretlentől való félelmet az információ hiánya okozza. Ez a félelem evolúciós termék. Őseink túlélési esélye jelentősen megnőtt, ha a fenyegetés első jeleire reagáltak. „Jobb félni, mint megijedni” – tartja a mondás. A géntovábbvitel szempontjából őseink nyerő stratégiája az volt, hogy az első bizonytalan veszjelzésre reagáltak. Az ismeretlen veszélyes lehet, hiszen amit nem ismerünk, amit nem tudunk kontrollálni, attól távol tartjuk magunkat, attól elmenekülnünk mindaddig, amíg meg nem ismerjük, mert nem akarjuk kockáztatni a testi/ lelki ép-ségünket.

Az ismeretlen tehát ősidők óta az emberiség egyik alapvető félelme. Benne van a halálfélelemben, és benne van a sötétségtől való félelemben is. Igazából nem magától a sötétségtől félünk, hanem attól, ami benne van. Márpedig a sötétben gyakran az is ott van, ami valójában nincs, tehát minden, amit belevetít a fantáziánk. A sötétben való félelem tehát a bizonytalantól, a megfoghatatlantól, az ismerlentől ered. A félelem átmehet szorongásba, amely átítatja a gondolkodást, és rátelepedhet az életünkre: nem tudjuk pontosan, hogy miért érzünk nyugtalanságot. A szorongásnak, szemben a félelemmel, nincs konkrét tárgya.

A jövő megismerhetetlen

■ Az ismerlentől való félelem egy központi eleme az, hogy nem láthatjuk előre a jövőt. Hacsak nem hiszünk a szuperracionális jóslás, az ezotéria művészetében vagy a jövőbe látás, azaz a prekogníció képességében, a jövő megismerésében csupán becslésekre támaszkodhatunk. Bármennyire szeretnénk, a jövő megismerhetetlen, így a bizonytalanság elkerülhetetlen. Az ókori sztoikusok azt tanították nekünk, hogy ha képtelenek vagyunk irányítani egy helyzetet, fogadjuk el azt. Végső soron, biztos, hogy ismerni akarjuk a jövő titkát? Nem lenne nagyon unalmas az élet, ha minden esemény kimenetele előre ismert lenne? A bizonytalanság izgalom forrása is lehet, hiszen bele van kódolva a meglepetés eleme. Csakhogy „*hating waiting*”, hangzik frappánsan angolul: várakozni márpedig utálunk. A bizonytalanság legtöbbször inkább a szorongás, mint az izgalom forrása. Ha nincs jövő, nincs neurózis, mondhatnánk, hiszen a szorongás a jövő bizonytalanságából fakad. Amikor aggódunk egy jövőbeli esemény miatt, a bizonytalan helyzet lehetséges kimenetelére gondolunk, és megpróbálunk valahogy felkészülni. A valóságban azonban az aggodalom nem csökkenti a bizonytalanságot, amellyel szembesülünk, hanem inkább arra készítet bennünket, hogy még jobban aggódjunk. Emberi természetünkől fakadóan a biztos rosszal is könnyebben megbirkózunk, mint a bizonytalansággal.

Minden változás bizonytalansággal jár: csak utólag tudjuk majd megállapítani, hogy milyen előnyökkel, esetleg hátrányokkal járt. A mindenkori ember számára a bizonytalanság fenyegető, nehezen feldolgozható állapot, szorongást eredményez. Mögötte mélyen tulajdonképpen a létezés megszűnésétől, a megsemmisüléstől való félelem, az ún. egzisztenciális szorongás áll. A bizonytalanság egzisztenciális réme elől azonban nem igazán lehet menekülni. Fájdalmas lehet a felismerés, hogy a finomhangolt univerzum érzéketlen és süket a vágyainkra. Egy felső hatalom gondoskodásába vetett meggyőződés hatékony lelki védelmet jelenthetett, de aligha van olyan ember, akit megrendíthetetlen hite élete minden pillanatában és teljes mértékben mentesíthetne e zsigeri félelemtől és az ebből fakadó szorongástól.

Bizonytalanságintolerancia

■ Ha az egyedfejlődés szemszögéből nézzük, születésünktől fogva gondosan meg kell tanulnunk a biztonságra utaló jelzéseket. Idővel, ha biztonságos, támogató környezetben nevelkedünk, megtanuljuk biztonságban érezni magunkat akkor, amikor nincs nyilvánvaló veszély. Ugyanakkor képesek leszünk jobban

elviselni a bizonytalanságot. Ha viszont bántalmazásban, elhanyagolva, a biztonságérzetünkől megfosztva nőttünk fel, a bizonytalanság fenyegető marad.

A *bizonytalanságintolerancia (BI)* az egyén alapvető képtelenségét jelenti a negatív események előfordulásának elfogadására, és ezek be nem jósolhatóságának elviselésére. Ez egy pszichológiai beállítódás, diszpozíció, amely a bizonytalanságról és annak következményeiről alkotott katasztrofális hiedelmek halmazából fakad. A bizonytalanság kezelésének nehézségét először az 1990-es évek elején azonosították megkülönböztethető személyiségvonásként. Ez valójában hajlam, nem diagnosztizálható rendellenesség. A BI-fokozat kérdése, bizonyos mértékig mindannyiunkat jellemez.

Egyik legismertebb elméleti modell szerint¹ a bizonytalanságintolerancia két összetevőből áll: a *prospektív szorongás* a jövőbeli események kapcsán átélt félelemre és szorongásra vonatkozik. Hátterében a kiszámíthatóság igénye áll, és az az alaphiedelem, hogy a világ jobb lenne bizonytalanság nélkül. A *gátló szorongás* a másik összetevő: a cselekvést vagy megtapasztalást akadályozó bizonytalanság. A BI kognitív, érzelmi és viselkedéses szinten is megmutatkozik. A magas BI átítatja a gondolkodást. Ez azzal jár, hogy bizonytalan helyzeteket rendkívül negatívan ítélünk meg, a kétértelmű jelzéseket fenyegetőnek látjuk. Jellemző a hiedelem, hogy a bizonytalanságot minden áron el kell kerülni, mindent előre meg kell tervezni, és hogy a bizonytalanság megakadályoz abban, hogy teljes életet éljünk. Érzelmi szinten nyugtalanság, aggodalom, az információhiány miatti frusztráció jelentkezik, állandó diszkomfort jellemző. A magas BI-vel rendelkező személyek mindent megtesznek azért, hogy csökkentsék, elkerüljék a bizonytalanságot. Mindenáron megnyugvást keresnek a környezetükben, híreket böngésznek, semmit sem bíznak a véletlenre, előre terveznek, stratégiát próbálnak kidolgozni minden eshetőségre, megpróbálnak felkészülni minden lehetséges forgatókönyvre, esetleg elterelik a figyelmüket, elkerülik a bizonytalan helyzeteket; kerülik a változást, még ha az potenciálisan jót is hozna, mert kockázattal jár. Döntéseinkben gyakran impulzívak lehetnek. Azt feltételezhetik, hogy nem tudnak működni anélkül, hogy minden ismeretlent meg ne oldanának, és valóban lefagynak, bénultnak érzik magukat, amikor a dolgok nem a tervek szerint alakulnak. Jellemző az érzelmi szabályozási stratégiákhoz való korlátozott hozzáférés, az aggodalom², a rugalmatlan, túlzott elkerülő viselkedés³. Mindezek a stratégiák azonban aligha alkalmasak a fájdalmas szorongás érzésének enyhítésére. Ideig-óráig megnyugvást adhatnak, de valójában éppen növelik a szorongást. A bizonytalansággal való megbirkózás érdekében *a szorongó ember hajlamos szűk, kiszámítható pályán élni az életét.*

Azok az emberek, akiknél magas a bizonytalanságintolerancia, általában fokozott stresszreakciókat mutatnak a bizonytalan helyzetekre. Érdekes módon a biztonság megeremtődése sem csökkenti ezeket a reakciókat, a félelem nehezen oltódik ki.⁴ Elektromos sokkolásos kísérletekben például a résztvevők megtanulnak egy jelzést – például egy adott képet vagy hangot – az áramütésből fakadó fájdalom érzésével társítani. Egy idő után azonban a kutatók egyszerűen abbahagyják a két inger társítását, és már csak a kép vagy hang jelenik meg, de ezt nem kíséri az elektromos sokk. Azoknál, akiknek nagymértékű a bizonytalanság intoleranciája, sokkal nehezebben oltódik ki a félelmi reakció, fiziológiásan sokáig továbbra is intenzíven reagálnak a jelzésre.⁵ Ez azt jelenti, hogy a magas BI-vel rendelkező személyek egy helyzet értelmezésében *a korábbi fenyegetéseket nehezen tudják felülmúlni*, nehezen tudják frissíteni és beépíteni az új informá-

ciókat, nehezen ismerik fel az új biztonsági jelzéseket, és nehezen aktualizálják egy helyzetről való tudásukat. Ez lehet az egyik oka annak, hogy a bizonytalanság iránti intolerancia nagymértékben növeli valakinek a sebezhetőségét egy sor szorongásos zavarral és depresszióval szemben, mivel *a félelmek a potenciális fenyegetés elmúltával még sokáig megmaradnak*. Kísérletek azt is kimutatták, hogy résztvevők nagyobb stresszt mutatnak, ha 50%-os esély van arra, hogy áramütéses sokkot kapjanak, mint azokban a helyzetekben, amikor 100%-os bizonyossággal (enyhe) áramütés éri majd őket.⁶ Ha pusztán racionálisan gondolkodunk, ennek nincs értelme: ha pusztán a fenyegetettség számítana, akkor a 100%-ban biztosan bekövetkező fenyegetés (elektromos sokk) nagyobb mértékű stresszt kellene kiváltson, mint a fele annyira biztos. De az elménk nem így működik. Közbeszól a bizonytalansági tényező és a kontroll hiánya.

A bizonytalanságra adott neurális válaszok

■ Bizonytalanság megtapasztalásakor megnövekedett fiziológiai arousal, azaz izgalmi szint jellemző az amygdalában (az agy temporális lebenyében található ősi idegi központ, amely fontos szerepet játszik a félelem átélésében, más néven mandulamag). Fokozott aktivitás tapasztalható tehát, ami az ún. „hipervigilancia” állapotot tükrözheti: jobban figyelünk a lehetséges kockázatokra. Ugyanakkor fokozott prefrontális kérgi aktivitás mérhető. Úgy tűnik, hogy a bizonytalanság aktiválja az agy elülső *insulának* nevezett területét is.⁷ Ezt a területet az *agy rejtelmes szigetének* is nevezik, hiszen számos agyi tevékenységben és agyi szabályozó mechanizmusban igazolódott az insula szerepe. A bizonytalanság kapcsán talán a legfontosabb, hogy az insula részt vesz egy adott esemény következményeinek mérlegelésében, és eltúlozhatja az agynak a lehetséges károsodásra vonatkozó becsléseit. A bizonytalanságra adott neurális reakcióinknak értelme lehetett az evolúcióban. Az agy folyamatosan próbálja megjósolni, hogy mi fog ezután történni, lehetővé téve, hogy a lehető leghatékonyabb módon felkészítse a testet és elmét a következő lépésre.

Transzdiagnosztikai vulnerabilitás

■ Kezdetben a bizonytalanságintolerancia a generalizált szorongászavar kapcsán került a kutatók látószögébe, és valóban, a BI kapcsolata ezzel a legerősebb.⁸ Ma már tudjuk, hogy a BI nagyobb mértékű általában a klinikai populációban: szorosan együtt jár számos mentális betegséggel, elsősorban szorongászavarokkal, mint szociális szorongászavar, pánikzavar, agorafóbia⁹, depresszióval, étkezési zavarokkal, kiemelt hangsúlyt kap például a kényszerbetegség (obszesszív kompulzív zavar) és az autizmus spektrumzavar kapcsán is, de a testdiszmorfiás zavar, PTSD és a felhalmozási/gyűjtögetési zavar esetén is kimutatták a magas BI-t.¹⁰ A bizonytalanságintoleranciára tehát, mint egy *általános pszichológiai vulnerabilitásra* gondolhatunk, amely a klinikai diagnózistól függetlenül túlzó és rugalmatlan viselkedéssel jár, amely ellenáll a kioltásnak. Nem meglepő, hogy BI vulnerabilissá tesz olyan, a személyes életünkben korábban át nem élt történésekkel szemben is, mint a koronavírus-világjárvány vagy a közelben kirobbant háború.

Bizonytalanságintolerancia és a koronavírus-járvány kitörése

■ Azzal egy időben, hogy világjárvány elfújta a kiszámíthatóság érzését a mindennapi életben, a BI fokozottan a kutatások keresztjtüzébe került. A Google Tudós keresőben 2020 óta több mint 40.000 találat van. Az eredmények egyöntetűek: a koronavírusról való félelem, de a járvány kapcsán megtapasztalt mentális egészségi problémák és a BT szoros együttjárást mutat.¹¹

Egy érdekes kutatásban két évvel a koronavírus-járvány megjelenése előtt a chicagói Illinois-i Egyetem kutatócsoportja két módszerrel mérte az önkéntesek bizonytalansági intoleranciáját. A résztvevők a kísérlet előtt kitöltötték egy önbeszámoló kérdőívet, amely a bizonytalanságintolerancia mértékét mérte (Intolerance of Uncertainty, IUS), majd a kutatók a vizsgálat során funkcionális mágnesesrezonancia-képalkotással figyelték a résztvevők idegi reakcióit kiszámítható (biztos) és előre nem látható (bizonytalan) enyhe áramütések során. Két évvel később, a világjárvány csúcspontján a kutatók ugyanezeket az önkénteseket a válságra adott érzelmi reakcióikkal kapcsolatban kérdezték ki. Az önbevallásos BI magas szintje és az elülső insula nagyobb aktivitása egyaránt előre jelezte a két évvel későbbi szorongásos, depressziós tüneteket és a stressz növekedését.

Bizonytalanságintolerancia és az orosz–ukrán háború kitörése

■ 2022 márciusában a BBTE Alkalmazott Pszichológia Intézetben végzett kutatásunkban munkatársaimmal szűk két héttel az orosz–ukrán háború kitörését követően több mint 1500 romániai és magyarországi felnőtt résztvevőtől gyűjtöttünk adatokat a háborútól való félelmükre és egyes pszichológiai tényezőkre, többek között a BI-ra vonatkozóan. Online mintavétellel demográfiai összetételét illetően nagyon változatos mintát sikerült elérnünk. Mi sem tükrözi annál jobban a téma relevanciáját, hogy a megkérdezett felnőttek háromnegyedét félelemmel töltötte el a gondolat, hogy a háború nálunk is kitörhet, egyötöde pedig naponta (összesen 85%-a pedig legalább hetente néhányszor) tapasztalt emiatti félelmet. A háború kapcsán a fizikai veszélyek (megsérülhetek, bántalmazhatnak, megölhetnek) és a megélhetési gondok (drágulás, gazdasági válság, munkaképtelenné válás, munkahely elvesztése stb.) miatti aggodalom azonos arányban volt jellemző. Rákérdeztünk arra is, hogy milyen biztonsági lépésekhez folyamodtak a résztvevők. A megkérdezettek több mint egynegyede biztosított élelmiszertartalékokat, készített elő vagy tervezett meg menekülő- vagy túlélőcsoportot, vagy tájékozódott biztonságos menedékhelyeket illetően. Sokan nagy értékű készpénzt vettek fel, vagy valutát váltottak, menekülés céljából kapcsolatba léptek külföldi rokonokkal, ismerősökkel, elindították az útlevelkészítés folyamatát. Néhányan jódot is vásároltak, nyilván a nukleáris háború kitörésétől való félelem miatt, olyan is akadt, aki üzemanyagot vásárolt, és teletankolta autóját, mások elegendő gyógyszeradagot, orvosi iratokat szereztek be, volt, aki elektromos autó vásárlására adta a fejét, sőt sugármérő doziméter beszerzése is a listára került. Talán sokan magunkra ismerhetünk ezekben az adatokban.

Azt találtuk, hogy a magas BI-val jellemezhető résztvevők körében, összehasonlítva akár a közepes, akár az alacsony BI-val rendelkező résztvevőkkel, jelentősen nagyobb mértékű volt a háborútól való félelem, akár a félelem szubjektív megéléséről, akár a félelem által kiváltott fiziológiás tünetekről legyen szó. Ezen túlmenően, eredményeink hozták a papírformát: a magas BI-személyek fokozottan ki vannak téve a pszichológiai distressznek, azaz negatív stressznek így szig-

nifikánsan nagyobb mértékű depresszív, szorongásos és stresszes tüneteket mutatnak.¹² Ez azt jelenti, hogy reménytelenebbnek látják helyzetüket, lehangoltabbak, ingerlékenyebbek lehetnek, erősebb vegetatív tüneteket tapasztalnak, nehezebben tudnak kikapcsolódni.

A bizonytalanságtűrés fejlesztése a pszichológiai rugalmasság kialakítása révén

■ A kérdés, hogyan boldogulnak ezekben a bizonytalan időkben azok, akik a bizonytalanságból fakadó szorongást élik át, és mivel lehet a tudomány a segítségükre. Több mint biztató tudományos eredményességet mutat egy pszichoterápiás megközelítés, amelyből akkor is ihletet nyerhetünk a személyes fejlődésünkhöz, ha ugyan nem szeretjük, de viszonylag jól toleráljuk a bizonytalanságot az életünkben. Az *Elfogadás és elköteleződés terápiás* megközelítés (angolul Acceptance and Commitment Therapy, ACT) segíthet barátságot kötni a mindenható bizonytalansággal. Ez egy ún. harmadik generációs kognitív viselkedésterápia, amely a korábbiakhoz képest paradigmaváltást jelent. Az első generációs terápiás megközelítések a viselkedés megváltoztatására fókuszáltak, a második generáció a gondolatok és érzelmek megváltoztatására, míg a harmadik generáció, köztük kiemelten az ACT a negatív gondolatokhoz, érzelmekhez, tapasztalásokhoz való viszonyulásunk megváltoztatását helyezi a terápia fókuszába, és ezek elfogadására ösztönöz. Fogadjuk el a félelmeinket? Első hallásra ez akár kontraproduktív is tűnhet. A társadalom negatívan címkézi a félelmet: a félelem nem menő, inkább ciki. És ha mégis félelmet érzek, ez veszélyezteti az önbecsülésemet. Ez még inkább igaz a konkrét tárgy nélküli szorongásra. Nagy a társadalmi nyomás az érzés átkeretezésére oly értelemben, hogy „csak egy kihívás áll előttem”.

Hat alapvetően keresztül az ACT terápiás célja éppen az élet kiszámíthatatlanságának elfogadása, a komfortérzet növelése. Az önfejlesztésként is alkalmazható megközelítés arra tanít meg, hogy együtt tudjunk élni a kellemetlen élményekkel úgy, hogy közben nem engedjük, hogy ezek irányítsák az életünket.

Elfogadás (szemben a tapasztalati elkerüléssel)

■ A negatív gondolatok és szenvedések az emberi tapasztalat elkerülhetetlen velejárói, így hiába is vágyunk negatív gondolatokkal és érzelmekkel nem keveredő gondtalan és örömteli életre. Ebből fakadóan a végső cél az lehet mindannyiunk számára, hogy hajlandóvá váljunk elfogadni a negatív tapasztalatokat, így az ún. „*tiszta fájdalom*”-ra nem tevődik rá a kudarcból fakadó másodlagos szenvedés, az ún. „*piszkos fájdalom*”, azaz, hogy nem tudjuk elkerülni a negatív érzelmeket, nem tudjuk teljesen kontrolálni a gondolatainkat.

Gondolataink és érzéseink olyanok, mint az időjárás, jönnek és mennek. Nem tudjuk irányítani vagy megállítani őket, de megtanulhatunk másként reagálni rájuk. Az időjárást sem tudjuk irányítani, ezért meg kell tanulnunk alkalmazkodni hozzá. Felvehetünk például egy kabátot, de nem tudjuk megállítani a szelet vagy az esőt, és ostobaság lenne ezzel próbálkozni. Függetlenül attól, hogy mit teszünk, a vihar elmúlik. Ha feladjuk a hiábavaló küzdelmet, hogy megpróbáljuk megállítani vagy irányítani, a gondolatok és érzések vihara is elmúlik. Valójában az érzelmeinkre és gondolatainkra sokkal kisebb hatással tudunk lenni, mint azt elsőre gondolnánk. Mindannyian ismerjük a gondolatkísérletet, amely

felszólít: „*Ne gondold a rózsaszín elefántra!*” Ugyanígy az érzelmeinket sem tudjuk felszólításra leváltani vagy kialakítani. Tegyük fel, hogy arra biztatnak, hogy „*Ne félj!*”. Megszüntethető egy csapásra a félelmünk? Jelentős pénzjutalom fejében felszólításra bele tudunk szeretni az első emberbe, akivel összefutunk az utcán? Aligha, de ha a nyereségynek az az ára, hogy úgy tegyünk, mintha beleszerettünk volna az első idegenbe, ez talán menni fog. Valójában leginkább a viselkedésünket tudjuk kontrollálni, nem a gondolatainkat vagy érzelmeinket.

Kognitív defúzió (szemben a kognitív fúzióval)

■ A kognitív defúzió, azaz elválasztás azt jelenti, hogy megtanuljuk a valóságot elválasztani a gondolatainktól: nem kezeljük a gondolatainkat tényként, nem azonosulunk velük. Az ACT második alapelve tehát az az elképzelés, hogy *gondolataink és érzelmeink csak akkor érthetnek, ha azonosulnak velük*. Ha például a gondolatom szerint „vesztes vagyok”, akkor ez a gondolat csak akkor fog szenvedést okozni, ha hiszek benne. De végső soron ez csak egy gondolat. Lehet igaz, lehet hamis. Lehet fontos, lehet lényegtelen. Különbség van aközött, hogy „vesztes vagyok” vagy „*az a gondolatom támadt, hogy vesztes vagyok*”. Az ACT arra tanít, hogy ne tulajdonítsunk nagyobb jelentőséget a gondolatainknak, érzéseinknek, mint ami kijár nekik. A gondolat nem tény, nem valóság, ne azonosuljunk vele. Engedjük el a gondolatokat, ne tartsuk vissza őket.

A kognitív defúzió megértéséhez az alábbi gondolatkísérlet vihet közelebb: *Az állomás peronján állok, amikor megszólal a hangosbemondó: „Kérem vigyázzanak. A 2-es vágányon gyorsvonat közeledik.” Hallom és érzem, ahogy közeledik, mennydörög, miközben erős szélölkést zúdít rám. Nem próbálok felugrani a gyorsvonatra, és nem engedem, hogy olyan helyre vigyen, ahová nem szeretnék menni.* Megtanulhatjuk észrevenni az érkező gondolatokat, és ahelyett, hogy felugranánk a gondolatvonatra, megtanulhatunk hátrahúzódní, elengedni és várni a megfelelő vonatra, amely elvisz minket oda, ahová szeretnénk.

Megfigyelő ÉN (szemben a gondolkodó ÉN-nel)

■ Az eddigiekből is következik a harmadik alapelv, mely szerint végső soron nem a mentális párbeszédet, a belső hangot kell féken tartani, hanem megtanulni levenni a gondolatokról és érzelmekről azt a mindenható erőt, amivel rendszerint felruházzuk őket. Ne azonosuljunk a belső beszédünkkel. Énünk nem azonos a gondolataink vagy érzéseink tartalmával: az én megfigyelője ezeknek. Más szóval, vegyük vissza a hatalmat, és külső, megfigyelő perspektívából nézzünk rá gondolataink és érzelmeink áradatára, tudatosítsuk ezek múlandó jellegét, és ismerjük fel ezzel kontrasztban az én állandóságát.

Jelentudatosság (szemben a múlt- vagy jövőirányultsággal)

■ Reakcióinkat sokszor nem az éber figyelmünk és tudatos döntésünk, hanem a bennünk lakó automata másodpilóta szabályozza. A jelentudatosság (mindfulness) gyakorlása abban segít, hogy visszahozza figyelmünket a jelenbe. Amikor a jelenre összpontosítunk, negatív tapasztalataink nagy része kikerül a figyelmünk fókuszából: a múlt, a megtörtént miatt nem bánkódunk, nem hibáztatjuk magunkat vagy másokat, és a jövő miatt sem aggodalmaskodunk. A múlt már nem létezik, a jövő pedig még várat magára. A mindfulness révén nagymértékű energia szabadul fel, amellyel lehetővé válik a változás folyamatos nyomon követése. Felerősödik a gondolat: „most élek.”

Értékek tudatosítása (szemben az iránytalansággal)

■ Értéktudatosan élni azt jelenti, hogy cselekvéseinket nem pillanatnyi hangulatunk, érzelmeink vagy gondolataink irányítják. Az ACT ötödik alapelve szerint fontos, hogy felfedezzük a számunkra fontos értékeket, és az értékekkel összhangban álló célokat tűzzük ki: Melyek a vezérlőelvek, amelyek mentén elköteleződök? Milyen ember akarok lenni? Az értékek iránytűként lesznek jelen az életünkben, és segítenek megtalálni azokat a célokat, amelyek kitűzésével és megvalósításával közelebb kerülhetünk a boldogsághoz. De a boldogság ebben az értelemben nem az örömev által vezérelt hedonikus, hanem eudaimonikus, azaz értelemkereső boldogság.

Elkötelezett cselekvés (szemben a tétlenséggel, megrekedéssel)

■ A hatodik alapelvben az ACT arra tanít, hogy *itt és most cselekedjünk*, és cselekedeteinkben ne érzelmeink, hanem értékeink vezéreljenek. Tegyük meg azokat a lépéseket, amelyek közelebb visznek az önazonos, értéktudatos élethez. Tudatosítsuk azt, ami itt és most történik velünk, ebből mit tudunk most kontrollálni; mi az, ami most rajtunk áll, s mi az, ami csak jövőbeli elképzelés, amire nincs ráhatásunk. Kérdezzünk rá: Mit tehetek most? Amit most teszek, hozzásegít a céljaimhoz, hasznomra van? Az ACT tehát arra ösztönöz, hogy nekilásunk a kihívásokkal teli céljaink fokozatos megvalósításának.

Pszichológiai rugalmasság (szemben a pszichológiai rugalmatlansággal)

■ Az elfogadás, a kognitív defúzió, a megfigyelő szerepbe lépő én, a jelentudatosság, az értékek tudatosítása és az elkötelezett cselekvés révén kialakul a pszichológiai rugalmasságunk. Ez az a képességünk, amely lehetővé teszi, hogy a bizonytalan vagy fenyegető körülmények ellenére is tudjuk továbbvinni az életünket, tudjunk értéktudatos életet élni.

Összegzésként, ne várjuk meg, amíg minden kényelmetlenségtől, bizonytalanságtól megszabadulunk, ne várjunk arra, hogy teljesen felkészültek legyünk, hiszen ez sosem jön el. Egyszerűen vágjunk bele, bármi legyen is az: kezdjünk el dolgozni jövőbeli énünkön.

■ JEGYZETEK

1. R. Nicholas Carleton – M. A. Peter J. Norton – Gordon J. G. Asmundson: *Fearing the unknown: A short version of the Intolerance of Uncertainty Scale*. Journal of Anxiety Disorders, 2007/1. 105–117. web: <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2006.03.014> (2023. 01. 12)
2. C. Ouellet – F. Langlois – M. Provencher – P. Gosselin: *Intolerance of uncertainty and difficulties in emotion regulation: Proposal for an integrative model of generalized anxiety disorder*. European Review of Applied Psychology, 2019/1. 9–18. web: <https://doi.org/10.1016/j.erap.2019.01.001> (2023. 01. 06)
3. Amanda Flores – Francisco J. López – Bram Vervliet – Pedro L. Cobos: *Intolerance of uncertainty as a vulnerability factor for excessive and inflexible avoidance behavior*. Behaviour Research and Therapy, 2018/104. 34–43. web: <https://doi.org/10.1016/j.brat.2018.02.008> (2023. 01. 07)
4. Jayne Morriss – Shannon Wake – Charlotte Elizabeth – Cariem M. van Reekum: *I Doubt It Is Safe: A Meta-analysis of Self-reported Intolerance of Uncertainty and Threat Extinction Training*. Biological Psychiatry Global Open Science, 2021/3. 171–179. web: <https://doi.org/10.1016/j.bpsgos.2021.05.011> (2023. 01. 15)
5. Jayne Morriss et al. az idézett *Biological Psychiatry Global Open Science* című folyóiratban. Jayne Morriss – Birthe Macdonald – Cariem M. van Reekum: *What Is Going On Around Here?*

- Intolerance of Uncertainty Predicts Threat Generalization*. PLOS ONE, 2016/5. web: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0154494> (2023. 01. 03)
6. Jayne Morriss – Tiffany Bell – Nicoló Biagi – Tom Johnstone – Carlem M. van Reekum: *Intolerance of uncertainty is associated with heightened responding in the prefrontal cortex during cue-signalled uncertainty of threat*. Cognitive, Affective, & Behavioral Neuroscience, 2021/1. 88–98. web: <https://doi.org/10.3758/s13415-021-00932-7> (2023. 01. 19)
7. Jayne Morriss et al. az idézett *Cognitive, Affective, & Behavioral Neuroscience* folyóiratban. Lásd még Stephanie M. Gorka – Brady D. Nelson – K. Luan Phan – Stewart A. Shankman: *Intolerance of uncertainty and insula activation during uncertain reward*. Cognitive, Affective, & Behavioral Neuroscience, 2016/5. 929–939. <https://doi.org/10.3758/s13415-016-0443-2>. (2023. 01. 19); Alan Simmons – Scott C. Matthews – Martin P. Paulus – Murray B. Stein: *Intolerance of uncertainty correlates with insula activation during affective ambiguity*. Neuroscience Letters, 2008/2. 92–97. web: <https://doi.org/10.1016/j.neulet.2007.10.030> (2023. 01. 20)
8. Peter M. McEvoy – Matthew P. Hyett – Sarah Shihata – Jordan E. Price – Laura Strachan: *The impact of methodological and measurement factors on transdiagnostic associations with intolerance of uncertainty: A meta-analysis*. Clinical Psychology Review, 2019 november. web: <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2019.101778> (2023. 01. 11)
9. Benjamin A. Rosser: *Intolerance of Uncertainty as a Transdiagnostic Mechanism of Psychological Difficulties: A Systematic Review of Evidence Pertaining to Causality and Temporal Precedence*. Cognitive Therapy and Research, 2018/2. 438–463. web: <https://doi.org/10.1007/s10608-018-9964-z> (2023. 01. 12)
10. Mc. Envoy et al.: i. m.
11. Begum Satici – Mehmet Saricali – Seydi Ahmet Satici – Mark D. Griffiths: *Intolerance of Uncertainty and Mental Wellbeing: Serial Mediation by Rumination and Fear of COVID-19*. International Journal of Mental Health and Addiction, 2020/5. 2731–2742. web: <https://doi.org/10.1007/s11469-020-00305-0> (2023. 01. 08); Jozef Bavolar – Pavol Kacmar – Monika Hricova – Jana Schrötter – Bibiana Kovacova-Holevova – Miroslava Köverova – Beata Raczova: *Intolerance of uncertainty and reactions to the COVID-19 pandemic*. The Journal of General Psychology, 2021. web: <https://doi.org/10.1080/00221309.2021.1922346> (2023. 01. 20); Fuad Bakioğlu – Ozan Korkmaz – Hülya Ercan: *Fear of COVID-19 and Positivity: Mediating Role of Intolerance of Uncertainty, Depression, Anxiety, and Stress*. International Journal of Mental Health and Addiction, 2020/6. 2369–2382. web: <https://doi.org/10.1007/s11469-020-00331-y> (2023. 01. 10); Brooke M. Smith – Alexander J. Twohy – Gregory S. Smith: *Psychological inflexibility and intolerance of uncertainty moderate the relationship between social isolation and mental health outcomes during COVID-19*. Journal of Contextual Behavioral Science, October 2020, 162–174. web: <https://doi.org/10.1016/j.jcbs.2020.09.005> (2023. 01. 21); M. Engin Deniz: *Self-compassion, intolerance of uncertainty, fear of COVID-19, and well-being: A serial mediation investigation*. Personality and Individual Differences, July 2021. web: <https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.110824> (2023. 01. 13)
12. Diogo Conque Seco Ferreira – Walter Lisboa Oliveira – Zenith Nara Costa Delabrada – André Faro – Elder Cerqueira-Santos: *Intolerance of uncertainty and mental health in Brazil during the Covid-19 pandemic*. Suma Psicológica, 2020/1. web: <https://doi.org/10.14349/sumapsi.2020.v27.n1.8> (2023. 01. 20)

A KOMPLEXITÁS UNIVERZÁLIS MODELLJEIRŐL: LEHETŐSÉGEK ÉS HATÁROK

Interjú Néda Zoltán fizikussal

A számítógépes, statisztikus kutatási módszerek fejlődésével az utóbbi évtizedekben a fizika határterületeinek kutatása nagy lendületet vett.

A különféle hálózatokra épülő komplex rendszerek modellezése révén biológiai, társadalmi vagy akár gazdasági rendszereket tudunk tanulmányozni: a „big data”, azaz a nagy mennyiségű és gyors ütemben változó adatok elemzésével matematikai jellegű törvényszerűségeket fogalmazhatunk meg. A társadalmi fizika (szociofizika) az embertömegek viselkedésének különféle aspektusait kutatja, ezzel szoros összefüggésben a gazdasági fizika (ökonofizika) a gazdasági jelenségeket próbálja megérteni és modellezni a statisztikus fizika módszereivel.

A BBTE Magyar Fizika Intézetében Néda Zoltán irányításával számos érdekes kutatási eredmény született az utóbbi években a kollektív jelenségekkel és komplex rendszerekkel kapcsolatban. Néda Zoltán kutatási területe az interdiszciplináris alkalmazású statisztikus fizika, ezen belül is a társadalmi jelenségek statisztikus fizikai megközelítése érdekli.

– *Miért kezdte el komplex rendszereket kutatni, és számodra miért érdekes ez a kutatási terület?*

– A komplex rendszerek meghatározása már önmagában sem egyszerű, mert egy nagyon tág fogalommal van dolgunk: általában azokat a rendszereket értjük ez alatt, amelyek a kezdeti feltételek függvényében sokféle, számos esetben nem várt, meglepő viselkedésekre képesek, és ezek között átjárhatóság van. Ide tartoznak a

**A cél éppen ez lenne,
hogy univerzálisan
alkalmazható modellek
segítségével egységesen
megértsük a biológiai,
társadalmi vagy
gazdasági
rendszerekben
tapasztható kollektív
viselkedések lényegét.**

fázisátalakulások (fagyás, olvadás vagy párolgás), kaotikus viselkedések, a mintázatok kialakulása, továbbá a kollektív viselkedések nagy része, mint például a természetben a rajzás vagy a szinkronizáció. A statisztikus fizika által vizsgált komplex jelenségek forrása a rendszerben levő egyedek közti kölcsönhatás, amelynek a következménye az, hogy olyan jelenségeket figyelhetünk meg, amelyek nem értelmezhetők direkt módon az egyének tulajdonságaiból. Ami engem leginkább érdekel, hogy megértssem az átmeneteket az egyik lehetséges kollektív viselkedési formából a másikba, egyszerű analitikus vagy számítógépes modellekkel.

– *Mióta végeznek ilyen jellegű kutatásokat, és miért népszerű manapság a komplex rendszerek kutatása?*

Mivel a fizika kísérleti tudomány, szüksége van minél több mérési adatra, amelyek visszaigazolnak egy tesztelhető elméleti modellt. A komplex rendszerek kutatása akkor vált népszerűvé, amikor az ezredforduló táján a számítógépek elterjedése révén megjelentek az elektronikusan rendelkezésre álló adatok. Az ilyen jellegű kutatások berobbanását a digitalizált formában elérhető, nagy mennyiségű adatok tanulmányozhatóságának a lehetősége idézte elő. Másfelől, a számítógépen tárolt digitalizált adatok nemcsak az általam említett komplex rendszerek kutatását, hanem az interdiszciplináris területek vizsgálatát is lehetővé teszik, például a társadalmi és közgazdasági jelenségek jobb megértését, a hálózati kapcsolatok kutatását is elősegítik. A fizika ekkor kezdett mélyebben belemenni a biológiai rendszerek kutatásába is: a biológiában hirtelen nagyon sok adat vált elérhetővé, amivel a biológusok nem tudtak mit kezdeni. A közgazdasági jelenségekről is nagyon sok adat elérhető, ami manapság egy aranybánya a fizikus számára, főleg, ha számítógépes és statisztikai módszerekkel dolgozik.

– *Szociálfizikával és gazdasági fizikával, ugyanakkor biofizikával is foglalkoztál már. Van-e valami közös ezekben a komplex rendszerekben, amelyek eltérő területeken alakulnak ki?*

– A cél éppen ez lenne, hogy univerzálisan alkalmazható modellek segítségével egységesen megértsük a biológiai, társadalmi vagy gazdasági rendszerekben tapasztalható kollektív viselkedések lényegét. Van pár alapmodellünk a fizikában, ilyen például a rendszerek időbeli alakulását leíró evolúciós egyenletek, ezek alkalmazása révén első közelítésben megérthetők a biológiai vagy közgazdasági rendszerekben levő univerzális statisztikák. Az alapmodellekhez sorolnám a hálózati modelleket is, például az Erdős–Rényi-modellt vagy a Barabási–Albert-modellt, amelyek jól alkalmazhatók a biológiában és a közgazdaságban is. A módszerek és modelljeinkben az a szép, hogy átvihetők egyik tudományterületről a másikra. Ha ilyen modellekben gondolkodunk, akkor átjárhatóvá válnak a különböző tudományterületek, át tudunk lépni biofizikai, szociálfizikai vagy akár a közgazdasági fizikai alkalmazásokra is.

– *Hol vannak az alkalmazhatósági határok, vannak-e olyan rendszerek, amelyek nem modellezhetők?*

– A modelljeink leegyszerűsítik a valóságot, azaz a valóság egyik vetületét ragadják meg, és nem biztos, hogy adott esetben megfelelően írják le a lényegét. Azokban a rendszerekben lehet jól alkalmazni a fizikát, ahol sok hasonlónak tekinthető egyednek a kölcsönhatása jelenik meg, és ennek következtében észlelünk valamilyen komplex folyamatot. Például a fizika nem tudja leírni az emberi viselkedést az egyén szintjén: a statisztikával nem fogom megérteni a gondolatok eredetét, a motivációkat, hogy miért cselekszik valaki úgy, ahogyan cse-

lekszik. Ehhez más tudományterületekhez kell fordulni, ilyen feladatokra nem alkalmasak a modelljeink. Azokat a kérdéseket, problémákat tudjuk aránylag jól kezelni, amikor az egyed szerepe elvész a sokaságban, és a közöttük levő kölcsönhatás a fontos, de sok ilyen feladat van a fizikán kívül is a kiterjedt biológiai vagy közgazdasági rendszerekben.

– *Miben különböznek, illetve miben hasonlítanak a kutatásaid a Barabási Albert-László kutatásaihoz?*

– Vannak közös elemek, egy időben dolgoztunk is együtt, de mostanság eltérnek a módszereink. Barabási Albert-László azzal az elgondolással vált népszerűvé, hogy egy komplex rendszert legegyszerűbben a hálózatok oldaláról lehet megközelíteni. Az elképzelés alapja, hogy a hálózatok a komplex rendszerek csontvázát képezik, és ha ezeket megértjük, a komplex rendszereket is le tudjuk írni. Nekem az a célom, olyan modelleket hozzak létre, ahol a matematika segítségével meg tudjuk érteni a rendszerben levő karakterisztikus eloszlásokat. Nem a hálózati modellek, hanem a rendszer alakulását leíró dinamikai egyenletek révén közelítem meg a komplex rendszereket.

– *Az utóbbi években közgazdasági problémák – például vagyoneeloszlások és jövedelemeloszlások – fizikai modellezésével foglalkoztál. Mi vezetett erre a területre, és milyen eredményeid voltak?*

– Amikor egy feladatot kiválasztok, akkor az vezérel, hogy megközelíthető legyen analitikus modelljeinkkel, és jó minőségű, kimerítő jellegű adatokat tudjunk beszerezni. Ebben különbözik a nézőpontunk és a módszerünk a szociológusok vagy közgazdászok módszereitől, hiszen a fizikusoknak általában nem elegendő a statisztikai, populációs minták alapján létrehozott adat, hanem az összes egyed szintjére lebontott adatokkal szeretünk dolgozni. Ha például jövedelemeloszláshoz vezető dinamikát akarom modellezni Kolozs megyében, nekem, mint fizikusnak, ideális esetben a megyében élő összes egyén jövedelemadatára szükségem van. Ilyen adatok beszerzése korábban lehetséges volt, ma már a GDPR miatt nem könnyű feladat. A szociológus vagy közgazdász megelégszik egy reprezentatív mintával, ami akár ezer ember jövedelmének az eloszlására terjed ki. Egyébként a közgazdaság terén nemcsak vagyon- és jövedelemeloszlást, hanem például a tőzsdei indexeknek a fluktuációját is vizsgáltuk, éppen azért, mert a tőzsdeindexek változására akár több száz éven keresztül perces felbontású adataink vannak, és ezekkel megfelelően tudjuk tesztelni a modelljeinket.

A módszereink kutatásának folyamatában az első lépés a jó felbontású adatok megszerzése. A jövedelmet könnyű mérni az adózási adatok alapján, erre rendelkezésre álltak az adóhivatal adatbázisai. A vagyon nehezebben megközelíthető fogalom, mert sok komponense van, és ezeket közvetlenül nehéz mérni, de nem lehetetlen. A közgazdasági interdiszciplináris kutatások felé az hajtott, hogy nagyon sok gazdasági jellegű adat vált elérhetővé manapság, és ezekre tudjuk alkalmazni a statisztikus fizika módszereit. A vagyoneeloszlás például ősi probléma, Vilfredo Pareto olasz közgazdász már a 18–19. század fordulóján rájött, hogy a vagyon eloszlása a társadalomban nem egy klasszikus normál eloszlás, hanem egy hatványfüggvény szerint írható le, és ebből adódik, hogy kiélezett különbségek vannak gazdagok és szegények között. A híres Pareto-törvény szerint a társadalomban a népesség 20%-a birtokolja a vagyon 80%-át. Ez a jövedelem eloszlásában is így van, és igazolni is tudjuk ezt a rendelkezésre álló adatok alapján. Ami a munkáinkban igazán jelentős előrelépés az eddigi modellek-

hez képest, hogy a teljes eloszlás görbét le tudtuk egységesen írni ugyanazon modellnek az alkalmazásával a vagyon és a jövedelem eloszlására. Korábban a közgazdászok és fizikusok csak bizonyos tartományokban tudták ezen eloszlásfüggvényt megközelíteni: a rendkívül gazdagok tartományban hatványfüggvénnel, a közepes és kis vagyontartományokban exponenciális viselkedéssel, a nagyon kis vagyonoknál pedig gammaeloszlással. A különböző kategóriákra különböző modelleket használtak. Fizikusi nézőpontból ez nem volt megfelelő, ezért kidolgoztunk egy átfogó elméletet a budapesti Wigner Kutatóközpont tudományos tanácsadójával, dr. Biró Tamással (a véletlen növekedési és lenullázási modellt), amelynek segítségével a három tartományt egységes eloszlásfüggvénnel közelítettük meg.

– Lehetnek-e konkrét alkalmazásai a komplex rendszerekre vonatkozó kutatási eredményeknek?

– Alapjában az a célunk, hogy megértsük a világban zajló folyamatokat, és további kutatások alapját fektessük le, a hasznosíthatóság által vezérelt témakiválasztás inkább mérnöki gondolkodást takar. A tőzsdeindex-kutatásokkal sem gondoltunk alkalmazhatóságra, csupán az univerzálisan észlelhető karakterisztikus eloszlásokat és fluktuációkat szeretttük volna megérteni. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy ezen eredmények birtokában a tőzsdén talán pénz is lehet szerezni. Sok fizikust alkalmaznak a brókercégek is, hogy az univerzális törvényszerűségek birtokában specifikus esetekben előrejelzést is tudjanak adni.

A vagyon- és jövedelemeloszlásban mindenki számára nyilvánvaló, hogy erős társadalmi egyenlőtlenségek mutatkoznak meg. Modelljeinkkel meg tudjuk magyarázni, hogy miben keresendő ezen egyenlőtlenségek forrása, és mivel lehet ezeket szabályozni. Egyértelmű számunkra, hogy az egyenlőtlenségek forrása, a multiplikatív növekedés, ami az úgynevezett Máté-elvnek a kifejeződése, mi szerint a gazdagabb egyén gyorsabban gazdagszik. A növekedés általában azzal arányos, ami pillanatnyilag van. A multiplikatív növekedést megfelelő adórendszerrel lehet megfékezni, de persze ez manapság már közhelynek számít, a politikusok is tudják, és nem feltétlenül a fizikusok bukkantak modelljeikkel erre az eredményre. Ami új azonban a fizikusi megközelítésben, hogy az általunk kifejlesztett analitikus modellekkel tanulmányozhatóvá válik, hogy milyen következménye lesz annak, ha megváltoztatjuk a rendszerben meglévő társadalmi törvényeket.

– A világvárvány terjedésére milyen modellek léteztek, és mennyire voltak ezek valóságok?

A járvány kitörésekor kifejezett verseny indult a pandémia terjedésének modellezésére. Amikor megjelentek az első jelzések arra vonatkozólag, hogy globálisan terjedni fog a vírus, a fizikusok százával kezdték gyártani a cikkeket, amelyek a terjedés modellezéséről szóltak. De nemcsak a fizikusok, hanem teljesen amatőrök is kezdtek játszódzni a modellekkel, s a politikum is sokszor megpróbált segítséget keresni az előrejelzésekben a politikai döntések indoklására. A járvány kirobbanása után a komplex rendszerekkel dolgozó fizikusok körében hamarosan világhossá vált, hogy nagyon sok az ismeretlen ebben a történetben: meg tudjuk érteni és modellezni tudjuk a járványterjedés univerzális vonatkozásait, de a rendszer komplexitása miatt nem készíthetünk megbízható előrejelzéseket. Nem ismerjük pontosan a szociális hálókat, amin a vírus terjed, az emberek mobilitását, illetve a mobilitást korlátozó hatósági intézkedéseket, amik állandóan változtak. A vírus önmaga is állandó és gyors változáson ment keresz-

tül, a társadalom oldaláról meg az intézkedések állandóan változtak. A fizikusok felhagytak tehát azon próbálkozásokkal, hogy megjósolják azt, hogyan fog nőni a fertőzöttek száma, vagy mikor lesz vége a járványnak. Példaként itt az időjárás-előrejelzést hoznám fel. Az atmoszféra tulajdonságait nagyon pontosan és jó felbontással mérjük, az atmoszférában levő fizikai folyamatokat régóta tanulmányozzuk, és úgy gondoljuk, hogy ezeket jól értjük. A rendszer komplexitása miatt azonban manapság még a legmodernebb szuperszámítógépek segítségével sem tudunk néhány napnál hosszabb előrejelzést készíteni, és ezt mindenki számára világos. Miért várnánk el tehát, hogy egy jóval komplexebb és kevésbé ismert probléma esetén pontosabban tudjunk előrejelzést adni?

– *Számos kutatásban vettél részt, melyikre vagy a legbüszkébb?*

– Nehezen tudom eldönteni, de talán a szinkronizációs jelenségeknek a kutatása hozta a tudományos közösségben a legelismertebb eredményeket. Elég sok rendszerben kutattuk ezt a típusú meglepő kollektív viselkedést. Azért meglepő jelenség ez, mert az úgynevezett közjó érdekében az egyes egyedek feladják saját alapvető tulajdonságaikat: ha oszcillátoraim vannak, akkor mindegyiknek más a saját frekvenciája, de a kölcsönhatásuk azt eredményezi, hogy mindenki felvesz egy közös, általában a sajátjától különböző frekvenciát. Rengeteg példa van erre természeti vagy emberi szociális rendszerekben. Újabban a gyertyalángok és a felszálló gázoszlopok szinkronizációját kutattuk kísérletileg és elméletileg is. Ezekre a rendszerekre – például a vastaps kialakulására – néhány önálló modellt sikerült kidolgoznunk.

– *Mit tud kezdeni egy fizikus a véletlen fogalmával?*

– A véletlennek több aspektusa is van a fizikában. A statisztikus fizika arra alapszik, hogy a sokrészecske-rendszerek leírása könnyebben megvalósítható, ha fenomenológiailag egy véletlenszerűnek tekintett folyamattal helyettesítjük a rendszerben levő nagyszámú determinisztikus kölcsönhatást. A klasszikus fizikában azonban rigorózan nem jelenik meg a véletlen, a kvantummechanika hozza be a véletlent a fizikába a mérési folyamat révén. A kvantummechanika legmeglepőbb eredménye szerint, amikor mikroszkopikus szinten mérünk egy fizikai mennyiséget, a mérés során a rendszer véletlenszerűen választja ki a lehetséges állapotai közül az egyiket. Ha ez nem lenne, a világunk determinisztikus lenne, s igaz lenne a descartes-i elv, ami szerint, ha egy adott pillanatban ismerem minden paraméterét a világegyetemnek, akkor az időben következő állapotok is pontosan előrejelezhetők. De a kvantumfizika ennek ellentmond, s itt jelenik meg nemcsak fizikai, hanem filozófiai problémaként is a valós véletlen. Manapság úgy gondoljuk, hogy ez összekötődik egy adott szinten a gondolkodás megértésével. Ameddig a véletlent nem fogjuk megérteni, addig a gondolkodásunkat sem tudjuk megérteni. A kognitív jelenségek megértése, a véletlen és a mérési folyamat összekapcsolódik. Valahol a neurotudományok és a kvantumfizika határán fog szerintem bekövetkezni egy érdekes áttörés, ha megértjük a valós véletlen hátterét.

– *Manapság sokan beszélnek arról, hogy a komplex rendszerek a fejlődésük során eljutnak arra a pontra, amikor már törékenyek, sebezhetők lesznek, és ezt a jelen társadalmi és gazdasági rendszereire is ki lehet vetíteni. Mit gondolsz erről?*

– A jelenlegi fejlődés fenntartásához minden szinten szükséges az exponenciális növekedés, ami a már említett széles körű multiplikatív növekedési folyamatoknak az eredménye. A gazdasági folyamatok mind erre épülnek annak el-

lenére, hogy tudatában vagyunk annak, hogy az exponenciális növekedés veszélyes, hiszen ez rendkívül gyors, és ezáltal fenntarthatatlan a véges erőforrások birtokában. Ezen folyamatokat próbáltuk mi is leírni a nemrég kidolgozott növekedés és lenullázási modellünkkel: a növekedés általában egy adott ponton összeomlik, és elkezdődik egy újabb növekedés. Ezeket a folyamatokat az élet számos területén tapasztalhatjuk, és nemcsak a társadalmi és gazdasági, hanem biológiai, sőt az élettelen fizikai rendszerek esetén is nagyon általánosak.

Kérdezett Gyórfy Gábor

BALÁZSI GÁBOR

HATÁRJELENSÉGEK AZ ÉLŐ ANYAGBAN

Egyetemista koromban jöttem rá, hogy rühellem az ember húzta határokat. Akkoriban többször utaztam Magyarországra, részben, mert hajtott a kutatás iránti érdeklődés, részben, mert világot akartam látni: autóstoppal, busszal, vonattal, egyedül vagy többemagammal. Mindig nagyszerűen éreztem magam a határig, mert utazni szerettem, csak határhoz érni nem. Az utazás sajátosan kellemes tudatállapotában alig észleltem, hogy százasaival maradnak el a kilométerek. A határnál viszont hirtelen minden megváltozott, a kellemesből valami embertelenül rideg helyzetbe pottyantam. Ismeretlen időre megállt a vonat, busz vagy kocsi, amiben éppen ültem. Tányérsapkás, egyenruhás alakok jöttek beláthatatlan időközökben, mindenfélét kérdeztek, belenéztek a csomagomba vagy ötször, és sokszor le is szállítottak, vagy elvették az útlevelemet. Úgy éreztem, mintha én is egy csomag lennék, amit átvizsgálnak. Némely alkalommal órák teltek el így, egy helyben rostokolva, miközben azt bámultam, ahogy egyenes vonalban átszárnyal egy varjú a határon, és eltűnik nyugat felé, amerre a nap is éppen háborítatlanul lépte át a láthatárt. Elképzeltem a fű közt mászó hangyát, kigyót vagy a föld alatt turozó vakondot, amint megállás nélkül folytatják útjukat az országhatáron, ezen az őstermészet számára valótlán emberi agyszüleményen át. Akkor jöttem rá, hogy az ember vontá határok elembertelenítének. De az is felmerült bennem, hogy ha létez-

**Mit jelent számunkra,
ha életünk nem
a születéssel, hanem
a sejtes élet
kialakulásával
kezdődik?
Először talán elámit
a tényleges, több
milliárd éves korunk...**

nek az élővilágban természetes határok, akkor azok az életre terelik a figyelmet, segítenek önmagunkat megérteni, és ez által emberibbé tesznek.

Visszagondolva, hogy mikor és hogyan észleltem először emberileg kialakított térbeli határokat, máris rendeződnek az emlékeim hosszú sorba, aminek a vége ködbe vész. Egyik első határemlékem a kiságy rácsa, amin sok próbálkozás után végre átmásztam. Aztán a kerítés, amin túl a szomszédék kertje kezdődött, ahol a tiltott egres termett. Aztán a megyehatár, amihez közeledve hirtelen szaporodni kezdett, majd uralkodóvá vált az idegen megyejelzés a gépkocsik számtábláin, ami segített betűket tanulni, és szembesített a román és magyar írás közti különbségekkel. Ahogy nőtem, újabb ember húzta határok jelentkeztek, egyik a másik után, de mindig hasonlóan: sok centiméter, méter, illetve kilométer változatlanság után egy vagy több dolog hirtelen megváltozott, majd újra állandósult. S ahogy nőtem, úgy nőtt, bővült az éppen otthonosként észlelt, határig terjedő tér is, ahogy azt Markó Béla írja:

*Eleinte még egészen kicsi a haza.
Egy női test. Egy érintés. Egy hang.
Egy ablak, amelyen ömlik be a fény.
És közben napról napra növekszik.
Nem hódítás, hanem megismerés által.
Az utca. Egyre több ember. Málnaszemek
felejthetetlen illata. A város. Az ország.
Ha szerencséd van, hazád lesz a haza is.
Vagy nem. De akkor is egyre növekszik.*

Tizenöt éves koromban nyilvánvalóvá lett, hogy nemcsak térben húzódnak határok, hanem időben is. Mindaddig úgy cseperedtem fel, hogy közben rajtam kívül szinte változatlan maradt minden, míg teltek a napok, hetek, évek. Ám 1989 decemberében egy hét alatt minden megváltozott. Egy bátor ember védelmére összegyűlt a nagyvárosi tömeg, és nem akart eloszlan. Aztán tömegek toluáltak az utcára más nagyvárosokban is, elmenekült a diktátor, és hirtelen megjelent a narancs, a banán, a csoki a boltokban, a magyar helységnév a táblákon, az egész napos műsor a tévében, a segélycsomagok és tarka ruhák az iskolákban. Végérvényesen új időkhöz léptünk, ahonnan nem volt már többé visszatérés. Nyilvánvalóan egy határjelenségnek voltam akkor része, amiről máig se tudni, hogy mennyiben volt természetes, és mennyiben mesterséges. Közben viszont kamaszodtam, és a testem meg az érzésvilágom gyors változásai arra utaltak, hogy éppen egy egészen természetes határon lépdlek át visszafordíthatatlanul én is, miközben a gyermekkorom örökre a múlté marad a román kommunizmussal együtt.

Most, hogy az emberélet útjának felétől is egyre távolodom, visszanézve elgondolom, hogy milyen természetes határokon léptem is át eddig? Mekkora változás lehetett, amikor születésemkor először láttam meg a fényt, először telt meg a tüdőm levegővel! S ahogy haladok tovább vissza az időben, látom a szívem első dobbanását, a méhbe beágyazódó magzatot, majd egy megtermékenyített petesejtet, amit sejtfala szemérmes határként védett, de csak ideig-óráig, a fűrgé hímivarsejtek támadásától. Itt már kettévál, de nem szakad meg az életem fonala, mert apám s anyám, majd nagyszüleim és felmenő őseim testében élő ivarsejtekként követem vissza egyre többfelé szerteágazó életemet, József Attila szavaival:

*az Ős vagyok, mely sokasodni foszlik:
apám- s anyámmá válok boldogon,
s apám, anyám maga is ketté oszlik
s én lelkes Eggvé így szaporodom!*

Egyre gyorsabban forog bennem visszafelé az idő kereke, emberszabású őseim, majd szőrös kisemlősök ivarsejtjeiben bujkálok, aztán ősi tengerekben úszik hordozóim teste, majd nincs is testem, csak egy sejttömeg körülöttem, és így tovább, amíg már sejtként se létezem, hanem molekulákra bomolva szétoszlom, és megszűnök élni négy milliárd évvel ezelőtt. Ez a négy milliárd év életem története, ami nagymértékben hasonlít nemcsak valamennyi élő és holt ember történetére, hanem majmokéra, oroszlánokéra, delfinekéra, és ha eléggé visszamegyünk időben, akkor madarakéra, rovarokéra, gombákéra, és sok más távoli rokonéra is. Vajon hogyan keletkeztek élettelen molekulákból mindenféle életformák, köztük a magamfajta ember? Folyamatos vagy szakaszos volt-e az átalakulás az első sejtektől mostanig? Voltak-e határjelenségek az évmilliárdokon át tartó életfolyamatok során?

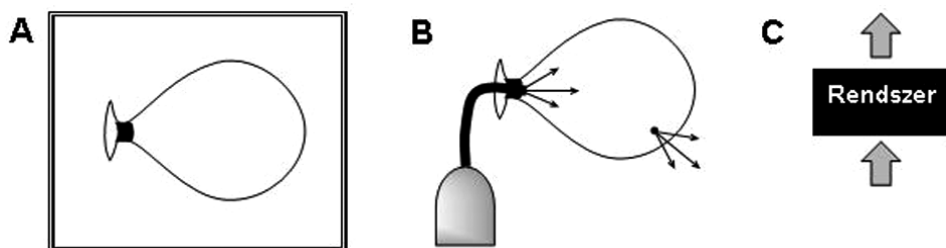
John Maynard Smith és Szathmáry Eörs szerint a földi élet történetét több határvonal választja szakaszokra, amikor addig önállóan szaporodó elődök bonyolultabb életformákba csoportosulnak úgy, hogy később csak a nagyobb egység részeként tudnak szaporodni.¹ Évmilliárdos élettörténetem során a három legfontosabb természetes határjelenségnek tartom a sejtek létrejöttét négy milliárd évvel ezelőtt, a sejtmagos sejtek megjelenését kétmilliárd évvel ezelőtt, valamint a többsejtűség kialakulását félmilliárd évvel ezelőtt.

Életem kialakulása máig tisztázatlan körülmények között zajlott az ifjú, már akkor vízben fürdő, de oxigén helyett szén-dioxidban dús légkörű bolygónkon. Korszerű kőzet- és adatelemzések arra utalnak, hogy már félmilliárd évvel a Föld születése után, azaz kb. négy milliárd éve egy csoport molekula köré fizikai határ, sejtfalnak nevezett zsírburkok képződött, és kialakult a sejt elődje, a protosejt. Noha a (proto)sejtek elterjedése szaporodást igényelt, azaz, hogy a sejt minden alkotóeleme két vagy több új sejtbe valamelyest egyenletesen szétoszoljon, nem világos, hogy a sejtés élet előtt vagy után alakult-e ki a sejtbeli molekulák önálló szaporodása. A legnépszerűbb elméletek szerint valószínűleg egy ribonukleinsav (RNS) polimer molekula önállóan vagy más molekulák segítségével másolni kezdte önmagát, még mielőtt sejtfal mögé bújt volna.² Más elméletek szerint a kis zsírburkok tartalmukkal együtt, növekedésük és a vízmozgás hatására addig szakadoztak ketté, míg önálló szaporodásra képes polimerek alakultak ki bennük, amik aztán szabályozni kezdték az egész sejt osztódását is.³ További nagy kérdés, hogy mindez hol, miként, miből és mitől indult be. A múlt századi Miller–Urey-kísérlet és a hozzá fűződő elmélet, miszerint elektromos kisülések hozták létre az élet alkotóelemeit metán- és ammóniadús légkörben, ma már kevésbé állja helyét. Inkább az látszik valószínűnek, hogy az életem mélyvízi füstölgőkön, a tengerfenékről felmagasló, toronyszerű képződményeken alakult ki, ahol porózus környezetben a Föld mélyéből szüntelenül felszivárgó, lúgos kémhatású, vulkáni melegítésű, sok összetevőjű oldat találkozott a savas kémhatású, szén-dioxidban dús, hideg tengervízzel.⁴

Mikor az életem megjelenését, vagyis az élettelenből az élőbe való átmenetet vizsgáljuk, érdemes belegondolni, Schrödingerrel együtt, hogy mi is az élet?⁵ Miben különbözik az élő anyag az élettelenétől? Vajon az élet természetes határ-

jelenségei miként térnek el az élettelen anyagban megjelenőktől? A válasz attól függ, hogy mit nézünk, ugyanis az élettelen világ határjelenségei és rendszerei kétfélék lehetnek: egyensúlyiak és nemegyensúlyiak.⁶ A különbséget könnyű érzékelteni egy léggömbbel (**1. ábra**). Ha a léggömbbe adott mennyiségű levegőt pumpálunk, majd a végét bekötjük, aztán állandó hőmérsékleten és nyomáson magára hagyjuk, akkor egy idő után beáll az egyensúly, ami azt jelenti, hogy semmi mozgás vagy változás nem érzékelhető többé a léggömbön belül. Az ilyen léggömb egy egyensúlyi rendszer (**1. A ábra**), aminek minden jellemzőjét, például a térfogatát vagy a benne levő hőmérsékletet, nyomást kiszámolhatjuk a hagyományos fizika törvényeinek segítségével.⁷ Sőt új egyensúlyi körülmények közt is megjósolhatjuk ezen jellemzők értékeit. Ezzel ellentétben most képzeljük el, hogy a léggömb lyukas, és a belőle elszivárgó levegőt folyamatosan egy elektromos pumpával pótoljuk. Ha az elillanó levegőt a pumpa egyenletesen pótolja, akkor a léggömb alakja és a benne levő levegő mennyisége, nyomása, hőmérséklete nem változik. Egy ilyen léggömb úgy néz ki, mintha egyensúlyban lenne, pedig erről szó sincs, mert a levegő állandóan áramlik rajta keresztül, a pumpa nyílásától a lyuk felé. Az ilyen léggömb egy állapotát megtartó, állandósult nemegyensúlyi rendszer⁸ (**1. B ábra**), ami a magas nyomású pumpától az alacsonyabb nyomású külvilág felé anyagot közvetít, és aminek hőmérsékletére vagy nyomására rákérdezve, az a helyes válasz, hogy attól függ. Attól függ, hogy mekkora a lyuk, és milyen gyorsan veszít gázt a léggömb, vagy szolgáltat levegőt a pumpa, hogy egyenletesen vagy szakaszosan fújja-e a levegőt, és így tovább. Hagyományos módon nem is értelmezhető az ilyen nemegyensúlyi rendszerek hőmérséklete.⁹

Az állandósult (stacionárius) nemegyensúlyi rendszerek (**1. C ábra**) az egyensúlyiaknál sokkal többre képesek,¹⁰ és kevésbé írhatók le iskolai fizikatan-könyvek alapján. Például a nemegyensúlyi léggömbben többféle határjelenség lehetséges, mint az egyensúlyiban. Vannak ugyan közös határjelenségeik, mert ha bármelyik léggömböt eléggé hidegre helyezzük, apró vízcseppek jelennek meg a belső felületén, ahová a benne levő vízpára egyszer csak lecsapódik. Ez egy sajátos határjelenség, akárcsak a fagyás-olvadás, a víz és olaj keveredése, a vas mágneseződése és így tovább, amit fázisátalakulásként ismer a tudomány. Viszont a nemegyensúlyi léggömbben lehetnek egészen másfajta határjelenségek is. Például, ha a lyuk méretével együtt fokozzuk a levegő beáramlását, egy adott érték körül örvények keletkezhetnek a léggömb belsejében. A levegő mozgása egy ilyen léggömbben egyre kevésbé jósolható meg hosszú távon, mert a körülmények legparányibb változása is meglepően nagy eltéréseket okozhat a légmozgásban. Az ilyen kaotikus állapotot szemlélteti a híres pillangóhatás, ami-ben egy lepke szárnylebbentése vihart kelthet egy távoli országban.¹¹ Tovább bonyolódik a helyzet, ha a léggömbön többféle, egymással reagálni képes gáz áramlik át, amik lecsapódhatnak, beivódhatnak a léggömb anyagába, ott is reagálhatnak egymással és a burokanyaggal, és így tovább. Az ilyen keverék viselkedése nagyon bonyolult lehet: érdekes mintázatok, oszcillációk alakulhatnak ki, amiknek létrejöttét, alakját nem lehet pontosan előre jelezni az alkotóelemek tulajdonságaiból és kezdeti állapotából.¹² A hasonlóan bonyolult, összetevőik tulajdonságaiból megjósolhatatlan viselkedésű képződmények neve komplex rendszer.¹³

Talán a fentiekből is látszik, hogy az élettelen világban az állandósult nemegyensúlyi komplex rendszerek közelítik meg leginkább az életet (**1. C ábra**). Felületesen nézve, ahogy egy élőlény eszik és ürít, úgy áramlik be és illan ki a levegő is a lyukas léggömbből, miközben mindkét rendszer jellemzői megmaradnak. Mintha a léggömb levegőt enne és ürítene, vagy lélegző, önfenntartó élőlény lenne. Ez persze csak felszínes hasonlóság, ugyanis a NASA meghatározása szerint „az élet egy önfenntartó, darwini evolúcióra képes vegyi rendszer”¹⁴, a léggömb pedig nem képes evolúcióra, mert nem szaporodik. Sőt a szaporodás se elegendő önmagában az evolúcióhoz, mert például az örvények vagy a tűz képesek szaporodni, ha új örvények vagy tűzek támadnak belőlük, de nincsenek túlélésért versengő egyedeik, amik átörökítenék utódaikra változatos tulajdonságaikat. Ettől eltekintve, az állandósult nemegyensúlyi, élettelen rendszerek nagyon gyakoriak, és a csillagoktól kezdve parányi molekuláris pumpákig rengeteg példa van, hogy mindenütt jelen vannak. Jellemzőjük, hogy két eltérő környezet között közvetítenek anyag- vagy energiacsereket. Többé-kevésbé folyamatosan vesznek fel anyagot vagy energiát az egyik helyről, és leadják a másik helyen (**1. C ábra**). Nem ritka köztük a komplex rendszer, mint amilyen volt ifjúkora óta a Föld is, aminek a mélyéből szüntelen feltörő meleg, bonyolult összetételű lúgos oldat és a fenti savas tengervíz közt létesítettek folytonos anyag- és energiacsereket a mélytengeri füstölők, miközben az élettelenből élőbe való természetes átbillenést elősegítő, bonyolult vegyi folyamatoknak helyet adtak.

A sejtek megjelenése után kétmilliárd évig gyökeres szerkezeti változások nélkül telt az életem ahhoz képest, ami később következett.¹⁵ Az első sejtek közül kétféle maradt fent, így utódaik két fő sejtbirodalom tagjaiként, a bolygón levő vegyi tartalékokat ezerféle módon hasznosítva szaporodtak, terjedtek szét mindenhová, ahol folyékony víz volt. Egyik ilyen sejtfaftában kialakult a képesség, hogy napenergia segítségével megkösse a szén-dioxidból a szenet, és felszabadítsa az oxigént, így fogyni kezdett a légkörből és a vizekből a szén-dioxid, és gyűlni kezdett az oxigén. Más sejtek rákaptak az oxigénre mint energiaforrásra, amivel elégethették a táplálékukat. Így kétmilliárd évvel az sejtek megjelenése után újabb jelentős határvonalhoz érkezett az életem. Egyik ősbírodalom sejtje ekkortájt bekebelezte a másikat, ami nem pusztult el, hanem energiát kezdett szolgáltatni magán kívül a befalójának is, belső szervecskéjévé vált, és kizárólag vele együtt szaporodott.¹⁶ Egy máig tartó együttélés kezdődött így, aminek következtében kialakultak az előzőeknél sokkal nagyobb, bonyolultabb szerkezetű és működésű, nagy energiával rendelkező és gazdálkodó sejtmagos sejtek, mint pl. az amőbák és más egysejtű állatkák. A legtöbb sejtmagos sejt, akárcsak az egyszerűbb, sejtmag nélküli sejtek, korlátlan mértékű, gátlástalan szaporodásra van beállva, és osztódás révén, utódaiban folyton megújul, amíg csak táplálékhoz jut, tehát gyakorlatilag halhatatlan, ha valami ki nem irtja. Állítólag François

Jacob mondta, hogy „minden sejt álma, hogy két sejt legyen”, amire szükség is van a túléléshez sok más sejtfele között.

Élettörténetem az utolsó nagy határvonalához kb. félmilliárd évvel ezelőtt érkezett, mikor megjelentek a többsejtű élőlények.¹⁷ Tisztázatlan, de természetes tényező hatására ekkortájt bizonyos sejtmagos sejtek olyan szerves közösségeket kezdtek alkotni, amik állandósultak, és mindinkább csak együttesen, új egységként tudtak szaporodni az erre különválasztott, kijelölt, kitüntetett szerepű ivarsejtek segítségével. A többi, eleve halálra ítélt sejt csak akkor osztódott, ha arra a sejtközösségtől vegyi utasítást kapott, így életük legkésőbb a többsejtű egyed halálával véget ért. Megjelentek az első nagyobb testű, halandó állatok és növények. A testméret növekedésével lehetővé vált a testbeli víztárolás, így az elődeim lassan elhagyták a vizet, és elkezdték meghódítani a szárazföldeket.¹⁸ Az idő kereke pörgött, jégkorszakok jöttek-mentek, kisebb-nagyobb űrbeli testek csapódtak időnként a Földre, köztük egy kisbolygó, amitől kihaltak a dinoszauruszok, esélyt adva az emlősöknek, hogy benépesítsék a megüresedett élettereket. A több mint hatvanmillió éve tartó emlősuralom végén, ezelőtt pár millió évvel megjelent egy majomszerű emlős, aminek csak egyetlen alfaja él ma már a Földön,¹⁹ a többi sejtmagos és sejtmagtalan egysejtűvel, valamint a kezétől gyorsan kihaló többsejtűekkel együtt.²⁰ Ez az ember, amiből egy példány vagyok én is.

Noha életem legnagyobb természetes határjelenségei évmilliárdokkal ezelőtt zajlottak, a legtöbb embertársamhoz hasonlóan mégis ritkán gondolok rájuk magammal kapcsolatban. Sőt ha más lenne a foglalkozásom, talán sose gondolnék rájuk. Inkább saját, egyéni határvonalaim és az általuk elválasztott életszakaszok foglalják le kizárólag a gondolataimat: a fogamzás, a születés, a kamaszkor, az öregség és a halál. Ennek oka a tudat, ami elhiteti velem, hogy életem a születéssel, esetleg a fogamzással kezdődik, noha csak a tudatomat létrehozó, halandó test kezdődik azzal. Az igazi életem beláthatatlanul régen kezdődött, és a fenti határjelenségek nélkül nem tudnék se róluk, se a saját határvonalaimról. Pedig a hajdani határjelenségek egyikének fonákja itt kísért életem során is, főleg most, ahogy idősödöm. Noha félmilliárd éve többsejtű állat volt minden őszám, a bennem élő sejtek még mindig magukban hordozzák az egysejtűség képességeit. Főleg a gátlástalan osztódás képességét. Sejtjeim utasítás nélkül nem szabadna osztódjanak, de genetikai vagy más hibák folytán mégis megethetik, hogy korlátlan növekedésnek indulnak, és így rosszindulatú daganat, azaz rák keletkezhet a testemben.²¹ A rák keletkezése magán viseli a határjelenségek jellemzőit: ahogy öregedik a szövet, vagy nő valamilyen káros hatás, egy ideig változatlanul tűnhet minden, mert a környező sejtek és az immunrendszer kiküszöbölik az elromló, korlátlan növekedésre hajlamos sejteket. Idővel viszont nő az esélye, hogy a többszörös védelmi rendszer egyszer csak elégtelen lesz, és a gátlástalanul elszaporodó hibás sejtek még inkább ellehetetlenítik a védelmet. Így viszonylag gyorsan zajló határjelenségek által egy új, kezelés vagy műtét nélkül visszafordíthatatlan rendellenesség alakul ki, és a rák eluralkodik a környezetén.²² Egy másik határjelenség aztán tovább ronthatja a helyzetet, ha a rákos sejtek mozgékonyvá válnak, elhagyják eredeti helyüket, betolakodnak a keringésbe, és a vérereken keresztül máshová vándorolnak, ahol másodlagos, áttétes daganatokká növekednek. Legtöbb rákbeteg nem az elsődleges rákba hal bele, hanem az áttétekbe, ezért fontos lesz a velük összefüggő határjelenségeket és okaikat jobban megismerni, és idővel megszüntetni.²³

Valamennyi szervünk közül talán tudatunk létrehozója, az agy határjelenségei a legérdekesebbek. Az agy működésének sok részlete máig sem teljesen tisztázott, noha korszerű módszerekkel egyre jobban megfigyelhető.²⁴ Agyunk sokféle állapota közt viszonylag gyorsan történnek az átmenetek, mintha egy határon át lépnénk egy teljesen új világba. Például napközben órákon át ébren vagyunk, aztán percekben belül elalszunk, majd átalusszuk az éjszakát. Éjjel a mélyalvás és álomalvás közti határon lépeget többször oda-vissza az agyunk. De hosszabb távon is jelentkezhetnek hirtelen új állapotok, például szerelembe eséskor.²⁵ Számos esetben az agy beteges állapotai is váratlanul, gyorsan állnak elő, mint rövid távon az epilepsziás rohamok²⁶, vagy hosszabb távon a depresszió.²⁷ Számos ilyen átmenet neurológiai alapjairól még sokat kell kiderítenünk, viszont mindenik állapot és az őket többé-kevésbé észlelő tudat létrehozói is olyan agysejtek, amik négy milliárd éves életük során részt vettek a kezdetleges sejtek, majd a sejtmagos sejtek és többsejtű élőlények kialakulásának természetes határjelenségeiben. Ha ezt felfogjuk, akkor az agyunkban öntudatra ébred a négy milliárd éves élő anyag.

Tudatunk elég jól számontartja azokat az állapotokat, amikben agyunk huzamosabb ideig volt és van. De vajon mennyire észleljük a határjelenségeket, mikor agyunk, tudatunk állapotot vált? És meg tudjuk-e előre érezni, ha egy határhoz közeledünk? Mennyire tudható, hogy éppen most alszunk el, halunk meg, vagy esünk kómába? Egyik ismerősöm gondolkodott ilyesmiken, aki már nem él. Halála után ismertem csak meg, de amit róla hallottam, abból tudom, hogy érdekes lett volna vele beszélgetni. Ő mondta, hogy a legszebb, legfontosabb pillanatokat nehezen lehet elkapni, tudatosítani, például az elalvás vagy a szerelembe esés pillanatát. Vitatható, hogy mindez általában igaz-e, de ami az agynak nehéz, abban segíthetnek a gépek. Agybeli elektromos és vegyi jelek alapján, számítógépes adatelemzéssel ma már percekkel előre megjósolható egy közelgő epilepsziás roham.²⁸ A határjelenségek előjeleinek felderítése és vizsgálata egy viszonylag új irány a tudományban²⁹, aminek orvosi, környezetvédelmi, hadászati és más fontos alkalmazásai lehetnek.

Mit jelent számunkra, ha életünk nem a születéssel, hanem a sejtés élet kialakulásával kezdődik? Először talán elámit a tényleges, több milliárd éves korunk, és hogy még nem tűntünk el, úgymint rengeteg más élvonal, amikhez hasonlóan, hajdanán egy állandósult nemegyensúlyi komplex rendszerben, életelen anyagból jöttünk létre természetes határjelenség során. Másodsorban belegondolhatunk, hogy noha bolygónk teljes jelenlegi élővilága, a baktériumoktól az elefántokig velünk egyforma korú, ebben a négy milliárd éves élő tömegben mégis csak nekünk és a velünk lényegében azonos múltú és összetételű ember társainknak van olyan tudatunk, ami mindezt felfoghatja, és felelősséget vállalhat tetteink jövőbeli következményeiért. Egyrészt ugyanis minden tudat velünk együtt, egy példátlan szenvedéssel járó határjelenségben véglegesen eltűnhet, vagy gyökeresen megváltozhat, ha gondatlanul úgy alakítjuk a környezetünket, hogy a saját magunk és embertársaink vesztét okozzuk. Másrészt a jövőbeli szenvedést módunkban áll csökkenteni vagy elkerülni, és a határjelenséget elvisselhetőbbé alakítani, ha már most ennek megfelelően gondolkodunk és cselekszünk.³⁰ Ebben nélkülözhetetlen szerepe lenne az oktatásnak, hogy a felnövő nemzedékek fejében a földi élet, azaz saját életük közös négy milliárd éves története, és az emberiséget fenyegető közös veszély rögződjön egészen kicsi koruktól, mert ez legalább olyan fontos, mint a nemzetek és birodalmak egymás-

sal vívott háborúiról beszámoló, hagyományos történelem. Vallástól vagy bármilyen világnézettől függetlenül fontos, hogy kétséget kizáróan bebizonyított tényeket, köztük életünk történetének eddig megismert részleteit is úgy hordozzuk a fejünkben, mint például a bolygónk alakját és Nap körüli mozgását.

Az utolsó természetes határjelenség, aminek többsejtű, élő egyedként része vagyunk, a halál. Ilyenkor valamennyi testünkben levő sejt, a négybilliárd éve élő anyag viszonylag rövid idő alatt újra élettelené válik. De jóval azelőtt, mielőtt ez bekövetkezne, egérutat nyerhet az életünk, nemcsak gyerekeink testében, lefagyasztott szövetmintáinkban és ivarsejtjeinkben, hanem embertársaink tudatában is,³¹ mikor tetteinkre, mondásainkra, alkotásainkra emlékeznek. Sőt manapság már elektronikus vagy más jellegű adattárolókon is egyre élethűbben marad meg nemcsak az arcunk, egy-egy szavunk vagy mozdulatunk, hanem génszekvenciánk, személyes adataink, havi számláink is. Mint a hajdani sejtek, ezek az adatok is képesek szaporodni, versengeni, új élettereket meghódítani. Vajon milyen határjelenségek mentén fognak átszerveződni az egyre szaporodó és eltűnő adatok a jövőben, és önállósulnak-e, hogy egyre kevesebb emberi figyelmet igényeljen a másolásuk, karbantartásuk? Létesülnek-e majd felsőbbrendű adatformák a meglévőkből, ahogy az egyszerű sejtekből sejtmagos sejtek, majd többsejtű élőlények lettek? Létre lehet-e újra hozni engem mint élőlényt, valamikor majd a génszekvenciám alapján? És ha újra létrejövök, vajon hogyan fognak válaszolni a kérdésre, hogy mi az élet?³²

■ JEGYZETEK

1. John Maynard Smith – Szathmáry Eörs: *The major transitions in evolution*. Oxford University Press, Oxford, 1995.
2. Paul G. Higgs – Niles Lehman: *The RNA World: molecular cooperation at the origins of life*. Nature Reviews Genetics 2015. 16. 7-17. web: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/25385129/> (2023. 01. 25)
3. Freeman J. Dyson: *Origins of life*. Cambridge University Press, Cambridge, 1999.
4. Nick Lane: *The vital question: energy, evolution, and the origins of complex life*. First American Edition, W. W. Norton, New York, 2015.
5. Erwin Schrödinger: *What is life? The physical aspect of the living cell with mind and matter & Autobiographical sketches*. Cambridge University Press, Cambridge, 1992.
6. Hermann Haken: *Synergetics. An introduction. Nonequilibrium phase transitions and self-organization in physics, chemistry, and biology*. Springer, 1983.
7. Ken A. Dill – Sarina Bromberg: *Molecular driving forces: statistical thermodynamics in biology, chemistry, physics, and nanoscience*. Garland Science, 2011; Herber B. Callen: *Thermodynamics and an introduction to thermostatistics*. Wiley, New-York, 1985.
8. Gregoire Nicolis – Ilya Prigogine: *Self-organization in nonequilibrium systems: from dissipative structures to order through fluctuations*. Wiley, New York, 1977.
9. Callen: i. m.
10. Haken: i. m.
11. Jamie L. Vernon: *Understanding the Butterfly Effect*. web: <https://www.americanscientist.org/article/understanding-the-butterfly-effect>. (2023. 01. 08)
12. Mohan Srinivasarao – Germano S. Iannacchione – Atul N. Parikh: *Biologically inspired far-from-equilibrium materials*. Mrs Bulletin, 2019. 44. 91–95.
13. Julio M. Ottino: *Engineering complex systems*. Nature, 2004. 427. 399–399.
14. <https://astrobiology.nasa.gov/research/life-detection/about/>
15. Smith–Szathmáry: i. m.; Lane: i. m.
16. Lane: i. m.
17. Stephen Jay Gould: *Wonderful life: The Burgess Shale and the nature of history*. W.W. Norton, New-York, 1989; Smith–Szathmáry: i. m.
18. Neil Shubin: *Your inner fish: A journey into the 3.5-billion-year history of the human body*. Pantheon Books, 2008.
19. Yuval Noah Harari: *Sapiens. A brief history of humankind*. Harper, New York, 2015.

20. David Attenborough: *Life on our planet: my witness statement and a vision for the future*. Ebury Press, London, 2022.
21. Anna S. Trigos – Richard B. Pearson – Anthony T. Papenfuss – David L. Goode: *Somatic mutations in early metazoan genes disrupt regulatory links between unicellular and multicellular genes in cancer*. *Elife* 2019.8. web: <https://elifesciences.org/articles/40947> (2023. 01. 24); Robert Weinberg: *The biology of cancer*. Garland Science, Taylor & Francis Group, 2014.
22. Weinberg: i. m.
23. Jorge Gomez Tejeda Zanudo et al.: *Towards control of cellular decision-making networks in the epithelial-to-mesenchymal transition*. *Phys Biol* 2019.16. web: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6405305/> (2023. 01. 12)
24. Buzsáki György: *Rhythms of the brain*. Oxford University Press, Oxford, 2006.
25. Helen Fisher – Arthur Aron – Lucy L. Brown: *Romantic love: an fMRI study of a neural mechanism for mate choice*. *J Comp Neurol* 2005. 493. 58–62. web: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/16255001/> (2023. 01. 20)
26. Matias I. Maturana et al.: *Critical slowing down as a biomarker for seizure susceptibility*. *Nature Communications* 2020. 11. web: <https://www.nature.com/articles/s41467-020-15908-3> (2023. 01. 19)
27. Ingrid A. van de Leemput et al.: *Critical slowing down as early warning for the onset and termination of depression*. *PNAS* 2014. 111. 87–92. web: <https://www.pnas.org/doi/10.1073/pnas.1312114110> (2023. 01. 27)
28. Newsroom, U. S. *EEG helps scientists predict epileptic seizures minutes in advance*. web: <https://www.utsouthwestern.edu/newsroom/articles/year-2019/predicting-epileptic-seizures.html> (2023. 01. 28)
29. Martin Scheffer et al.: *Anticipating Critical Transitions*. *Science* 2012. 338. 344–348. web: <https://www.science.org/doi/abs/10.1126/science.1225244> (2023. 01. 18)
30. Attenborough: i. m.
31. Richard Dawkins: *The selfish gene 40th anniversary edition*. Oxford University Press, Oxford, 2016.
32. Ezúton köszönöm Bús Ildinek, Balázi Beátának és Györffy Gábornak, hogy a kéziratot átnézték, és észrevételeikkel segítettek a végleges változat kialakításában. Anyagi támogatásért köszönetemet fejezem ki az USA National Institutes of Health, NIGMS MIRA Programnak (R35 GM122561) és a Louis & Beatrice Laufer Fizikai és Kvantitatív Biológia Kutatóközpontnak.

„NEM FENYEGET A KÖZELJÖVŐBEN GLOBÁLIS KATASZTRÓFA, DE VALÓBAN NAGY A BAJ AZ ÉGHAJLATVÁLTOZÁS MIATT”

Interjú Bartók Blanka éghajlatkutatóval

...lényeges különbség a korábbi éghajlatváltozásokhoz képest valóban az, hogy amíg az elmúlt geológiai korokban csak természeti folyamatok okozták a változásokat, ma egy új tényező jelent meg, éspedig az ember...

Földünk éghajlatában mindig voltak változások, azonban az iparosodás rendkívüli mértékben felgyorsította a folyamatokat, jelenleg a felmelegedés gyors ütemben zajlik, és ennek nem tudjuk pontosan felmérni a következményeit. A klímakutatásban ma már rengeteg adat, nagy mennyiségű éghajlati információ és számos fizikai-matematikai modell áll rendelkezésre, amelyek segítségével ún. éghajlati forgatókönyvek készíthetők a jövőre vonatkozólag.

Bartók Blanka éghajlatkutató, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Földrajz Karának egyetemi docense szerint az éghajlatváltozásnak nem lesznek olyan mértékű hatásai, amilyeneket a tudományos-fantasztikus filmekben látunk. A kutató arról beszélt, hogy mi okozza a jelenlegi gyors változást, és mire számíthatunk a következő évtizedekben, hogyan változhat éghajlatunk, és mennyire megbízhatók az éghajlati modellek.

– Számos fogalom jelenik meg manapság a médiában, szó esik éghajlatváltozásról, globális felmelegedésről, egyesek klímakatasztrófát emlegetnek. Mit jelentenek ezek a fogalmak?

– A jelenlegi folyamatokra a pontos fogalom az éghajlatváltozás, ami nemcsak a felmelegedést, hanem egyéb jelenségeket is magában foglal. A Föld-légkör-rendszer energiát kap és ad le, és ha ez a két mennyiség nincs egyensúlyban, akkor a rendszer energiátöbblettel vagy -hiánnyal fog rendelkezni, és bekövetkezik az éghajlatváltozás. Pillanatnyilag azt tapasztaljuk a mérések alapján, hogy időegység alatt (egy év alatt) az energiabevitel nagyobb, mint a veszte-

ség, tehát a rendszerben energiátöbblet alakul ki. Ennek a többletenergának sok következménye van: emelkedik a légkör hőmérséklete, tehát globális szinten felmelegedésről beszélhetünk, de egyéb, kevésbé látványos és kevésbé érzékelhető hatások is vannak, például az óceánok vizének a lassú melegedése, ami nem annyira látványos, de ugyanakkor aggasztó, mert alulról folyamatosan tovább melegíti a légkört.

– *Mennyire természetes folyamat az éghajlatváltozás, hogyan alakult Földünk történetében?*

– Az éghajlat és a teljes földi környezet geológiai léptékben mérten folyamatosan változik. Ennek az egyik oka a tektonika; a kéreglemezek folyamatosan mozgást végeznek, igaz, hogy csupán pár centit évente, de ez az elmozdulás millió évek távlatában jelentős. Tudjuk például, hogy a nagyon régi korokban a kontinensek a maitól teljesen eltérően helyezkedtek el. Mivel a rendszerben minden mindennel összefügg, ha változik a szárazföldek és óceánok konfigurációja, a Napból érkező besugárzás és a felszínről történő visszaverődés aránya is eltérő értékeket mutat, tehát az éghajlat is változni fog.

Az éghajlati változásokat csillagászati tényezők is okozhatják, például a Nap és a Föld kölcsönös helyzete, a Föld forgástengelyének a változása. Ugyanakkor a növényzet megjelenése is okozott éghajlatváltozást, mert megkötötte a légköri szén-dioxidot, ami lehűlést eredményezett.

Összességében a melegebb és a hidegebb korszakok folyamatosan váltakoztak a Föld életében. Jelenleg is egy jégkorszakban vagyunk, ezt onnan állapítjuk meg, hogy a Föld felületén valahol összefüggő jégtakaró van: Antarktiszon és Grönlandon. Voltak olyan korok amikor egyáltalán nem volt jég a Földön.

– *Mennyire természetes a jelenlegi éghajlatváltozás, és milyen mértékben felelős az emberi tényező a felmelegedésért?*

– A lényeges különbség a korábbi éghajlatváltozásokhoz képest valóban az, hogy amíg az elmúlt geológiai korokban csak természeti folyamatok okozták a változásokat, ma egy új tényező jelent meg, éspedig az ember, aki a tevékenysége révén megváltoztatja a légkör állapotát. Mivel az emberi tevékenység olyan tényező, amire korábban nem volt példa, nehéz megjósolni, hogy milyen következményei lesznek a jövőben.

Jelenleg a változás intenzitása is meglepő, hiszen ennyire gyors változást még nem tapasztaltunk korábbi geológiai korokban, amikor változott ugyan az éghajlat, de a változás sok ezer éves viszonylatban történt. Most ugyanazt a változást produkáljuk alig pár évtized alatt. Ezért egy eddig ismeretlen helyzet előtt állunk: az emberi tényező által okozott rendkívül gyors változás korában élünk.

– *Sok szó esik az üvegházhatású gázok kibocsátásáról, ami az ipari tevékenységre vezethető vissza. Ezenkívül milyen egyéb emberi tényező játszik szerepet az éghajlatváltozásban?*

– A legnagyobb energiameennyiséget valóban az üvegházhatású gázok mozgatják, mivel nagyon sok hőt visszatartanak. Ezért az üvegházhatású gázok koncentrációjának a növekedése az első számú tényező, ami éghajlatváltozást eredményez. A légkörben mindig is léteztek üvegházhatású gázok, ezek természetes úton jutottak a légkörbe, például a vulkáni tevékenység révén. A XIX. századi iparosodás előtt az emberi civilizáció korszakát aránylag stabil éghajlat jellemezte: a szén-dioxid koncentrációja a légkörben 260–270 ppm körül stabilizálódott, az ember csak csekély mértékben járult hozzá – például erdőirtás vagy állattenyésztés révén – a légkör összetételének megváltoztatásához. Azonban az utób-

bi 150–200 évben a szén-dioxid koncentrációja meredeken emelkedni kezdett az új technológiai vívmányok használata miatt, jelenleg 400 ppm feletti értékeket mérünk. Tehát a korábbi természetes mennyiségre körülbelül 150 ppm szén-dioxid-koncentráció adódott, és nincs az a légkör, ami ne melegedne ekkora koncentrációemelkedés mellett.

Az ember nem kizárólag az ipari tevékenységével, hanem a földhasználat átalakításával is képes szén-dioxidot juttatni a környezetbe, mivel a szén-dioxid-koncentrációt közvetett módon is lehet változtatni. Az erdőirtás vagy a mezőgazdaság jelentős mennyiségű szén-dioxidot juttat a levegőbe. A szén-dioxid egyik legfontosabb elnyelője a zöld növényzet, az erdők; ha kivágjuk az erdőket, már nincs, ami megkösse a szén-dioxidot, és ez a légkörben halmozódik fel.

További példa a felszínek tulajdonságainak megváltoztatása. Nem mindegy, hogy a beérkező sugárzást milyen arányban nyeli el vagy veri vissza a felület: ez a felszín színétől függ. A sötét felszín elnyeli, a világos felszín visszaveri a sugárzást. Az albedó értéke az a szám, amely a visszavert sugárzás arányát adja meg. A bolygó átlagos albedója 0.39, azaz a sugárzás 39%-át veri vissza. A felszín és légkör albedójának megváltoztatásával is beleszólunk az energiaháztartásba. Ilyen például a mezőgazdasági célokra felszántott föld, ami több energiát fog elnyelni, mint a világosabb erdő, és ezáltal melegíteni fogja a rendszert, vagy ellenkezőleg az urbanizáció, a városok terjeszkedése, ami világosabb felszíneket fog eredményezni.

Az üvegházhatású gázok mellett egyéb szennyező anyagokat is juttatunk a légkörbe. Egyesek közülük hozzájárulnak a felhőképződéshez, ami növeli a planetáris albedót, tehát hűtik a rendszerünket. A koromszemcsék viszont sötétek, így melegítik a rendszert. A kérdés mindig az, hogy mi lesz az összhatás: jelenleg az összhatás pozitív, tehát a rendszer melegszik.

– *Mely környezeti hatásokat érzi az ember leginkább?*

– Ha a légkör energiaháztartása megbomlik, ebből kifolyólag az összes folyamat megbomolhat. Kisebb-nagyobb változások az egész környezetünkben érzékelhetők; persze, általában az ember szempontjából közelítjük meg a kérdést, de az élővilág sokkal érzékenyebb a változásokra, mint az ember. Az óceánok élővilága például nagyon érzékeny a víz hőmérsékletének és savasságának az alakulására. Az éghajlat változása megzavarja a rovarokat is, sokat hallunk például a méhekről, hogy az évszakok pár hetes eltolódása teljesen felborítja az életciklusukat. Sok esetben élőhelyek zsugorodnak, az ott élő populációk egyre kisebb térségben létezhetnek, és fokozatosan el is tűnhetnek.

Természetesen az ember is érzékeli a változásokat. Legtöbbet a hőmérséklet alakulásával foglalkozunk, mert ez befolyásolja leginkább a napi tevékenységünket, és ezt tudjuk a legkönnyebben mérni. A hőmérséklet változásában is különbségek vannak a térségek között, például az arktikus térség rekordértékű, 4 Celsius-fokos többletet produkál. A szárazföldek esetében a térség belseje, a tengertől messze levő régiók melegednek jobban.

A mindennapjainkat a csapadékok alakulása is jelentősen befolyásolja, azonban itt nehezebb kimutatni egyértelmű tendenciát. Az egész légkördinamika megváltozott, eltolódtak a szelek, a viharos zónák, egyes térségekben csökken, máshol növekszik a csapadék. A mi térségünkben, a Kárpát-medencében például nem mutatható ki változás az éves csapadékmennyiség alakulásában. A csapadéknál viszont az is számít, hogy milyen időközönként, milyen intenzitással

hull. Ilyen értelemben van változás: kevésbé egyenletesen esik a csapadék, időnként nagyon kevés, máskor egyszerre nagyon sok.

A mi térségünkben nem beszélhetünk sivatagosodásról, ez a csapadék összmennyiségének csökkenését jelenti. Ezt főleg a trópusokon és szubtrópusokon lehet tapasztalni, ahol a csapadék nagy területeken elmarad, és emiatt a sivatag pereme tolódik északra vagy délre. A mi térségünkben inkább az aszályosodást lehet tapasztalni, ami hosszabb ideig tartó csapadékmentes időszakokat jelent. Ez szintén veszélyes főleg a vegetációs időszakban, mert ha nem esik csapadék hosszabb ideig, az nagy károkat okozhat, kiszáradnak a természetes növények, de a termesztett növények is megsínylik. Például 2022 júliusában egy hónapig volt aszály, éppen abban az időszakban, amikor a kukorica kellett volna hogy beérjen, ezért a termés drasztikusan csökkent. A búzára nem volt ekkora hatással, mert volt elegendő csapadék abban az időszakban, amikor a búzának szüksége volt rá. A jövőben a csapadék mennyiségének csökkenése vagy egyenetlen eloszlása miatt gondok lehetnek globális szinten az élelmiszer-előállítással.

– *Sok szó esik mostanában a különböző hőmérsékleti határértékekről. Mit jelentenek az 1.5 Celsius-fokos, 2 Celsius-fokos vagy az ennél magasabb határértékek a felmelegedés szempontjából?*

– Mivel éghajlati modellekkel dolgozunk, minden előrejelzés csak bizonyos valószínűséggel lehet pontos. A természetes folyamatokat még be tudjuk építeni ezekbe a modellekbe, de sajnos az antropogén elemmel, az emberi tevékenységgel nem tudunk mit kezdeni, például nem tudjuk, hogyan fog alakulni a szén-dioxid-kibocsátás vagy az albedó. Ezért lehetséges forgatókönyveket dolgozunk ki a különböző kibocsátások szerint, és ebből következtetünk, hogy mi mennyit fog változni. Léteznek optimista és pesszimista forgatókönyvek. Az említett hőmérsékleti határértékek a különböző forgatókönyvek által adott értékek. Nagyon jó esetben az 1.5 Celsius-fokos növekedést tudnánk tartani. Igaz, az iparosodás előtti korszakhoz képest az 1 Celsius-fokos növekedés már megvan, ami az emberi tevékenység eredménye. Ha drasztikusan csökkentenénk az antropogén hatásokat, akkor még a 0.5 Celsius-fokos többletmelegedésbe beleférnénk, és 1.5 Celsius-foknál meg tudnánk állítani. Ha nem csökkentjük drasztikusan a kibocsátást, akkor a következő forgatókönyv a 2 Celsius-fokos hőmérséklet-növekedést valószínűsíti a század végéig. Ebben az esetben is figyelembe vesszük a korlátozásokat, például a szén-dioxidot kellene lényegesen csökkenteni. Ha ezt sem csökkentjük, akkor a következő forgatókönyv a 3 Celsius-fokos melegedés. A legrosszabb forgatókönyv abban az esetben következik be, ha nem csinálunk semmit: 4 Celsius-fok körüli lesz a felmelegedés.

A környezeti hatások tekintetében már jelentős különbségek vannak az 1.5 Celsius-fok és 2 Celsius-fok felmelegedés között. Például 2 Celsius-foknál sokkal ritkábban fagyna be az Északi-tenger, ami további problémákat okozna, hiszen szükségünk van a befagyott fehér felszínre, hogy visszaverje a hőt, és ezzel hűtse a rendszert. A 4 Celsius-fokos felmelegedésnél egyszer sem fagyna be az Északi-tenger, és ez már akkora egyensúlyfelbomlást okozna, annyira megdobná a felmelegedést, hogy megtörténhet, dominóhatás lép életbe, és láncreakciók indulnának be párhuzamosan. Ez az exponenciális hatás bekövetkezhet a jövőben, azonban a modellek nem tudják pontosan előre jelezni. Például, ha elkezd rohamosan olvadni a permafroszt, a tundra fagyos talaja, akkor annyi szintén üvegházhatású metán szabadulhat fel, ami teljesen megváltoztatja a környezetet, de nem tudjuk pontosan kiszámítani, melyik ponton következhet ez be.

– *Milyen időperspektívákban kell gondolkodnunk az éghajlatváltozás kapcsán?*
– Az 1,5–2 Celsius-fok melegedési határok évtizedes perspektívák. Ha a melegedést nézzük, évtizedenként 0.2 Celsius-fokkal nő a hőmérséklet, ami 100 év alatt 2 Celsius-fok. Ha 2050-ig drasztikusan csökkentenénk a szén-dioxid kibocsátását, akkor 2050-től tudnánk az 1.5 Celsius-fokos melegedést tartani. A legtöbb modell 2100-ig fut, tehát idáig vannak elképzeléseink arra, hogy mi fog történni. Tehát évtizedekben, maximum évszázadokban gondolkozunk, nem geológiai időkben.

– *Ha bekövetkezne a 4–5 Celsius-fokos melegedés, milyen következményei lennének?*

– Régiótól is függ, hogy mik a következmények, például a sarkvidéken már bekövetkezett a 4 Celsius-fokos melegedés, máshol még nem érezhető ilyen arányú változás. A Kárpát-medence jobb helyzetben van, habár a trendek itt is erősebbek, mint Nyugat-Európában. Azért nem szeretem a klímakatasztrófa szót, mert a változás nem egyik napról a másikra fog bekövetkezni, mint a filmekben. Persze lehetnek ugrások a folyamatban, de ez alapján egy lassú folyamat, és különböző régiók különböző mértékben fognak változni.

– *Hogyan tud az ember alkalmazkodni ezekhez a változásokhoz?*

– Az embernek elég jó az alkalmazkodási potenciálja: ha meleg van, akkor hűtjük a környezetet, ha hideg van, melegítjük a környezetet, tehát nem vagyunk annyira kiszolgáltatottak, mint az állatok vagy a növények, melyek egész nap szenvedik a környezeti hatást. A kérdés az, hogy a társadalom hogyan fogja kezelni a változásokat, milyen megoldásokat talál a válságokra. Ha belegondolunk, a történelemben már volt olyan eset, hogy éghajlati katasztrófa sújtott egy térséget, és az ember számára lakhatatlanná vált a régió. Erre a közeljövőben is lehet számítani.

– *Tehet-e valamit az átlagember a hatások csökkentése érdekében?*

– Kétféle megközelítése van a kérdésnek. Egyfelől mondhatjuk azt, hogy sok kicsi sokra megy, s érhetünk el eredményeket, ha mindenki odafigyel a környezetre, kevesebb energiát fogyasztunk, környezettudatosan élünk. A másik megközelítés, hogy ha szeretnénk igazán hatékonyak lenni, vegyük a nagy kibocsátású ipari szektorokat, s ott próbáljuk megoldani a kérdést. Ezzel már az energiaszektornál is vagyunk, ahol nagyon nehéz a beavatkozás, hiszen senkinek sem mondhatjuk, hogy ne használjon energiát. Szerveznek persze rendszeresen globális klímacsúcsokat, de nagyon nehéz megegyezni, és éppen az energiakérdés miatt csak részleges eredmények születnek.

– *Hogyan jelenik meg az éghajlatváltozás a médiában, mennyire korrekt módon ábrázolják?*

– Időnként jelennek meg szenzációhajhász cikkek, amelyek globális katasztrófát vetítenek előre. Nem értek egyet ezzel, hiszen a klímaváltozás nem ennyire látványos. Másfelől, az sem jó, ha túlságosan megnyugtatjuk az embereket, mert akkor mindenki hátradől, és nem fog semmit tenni. Józanul kellene kezelni a kérdést, és tudatosítani azt, hogy nem vagyunk a szakadék szélén, nem fog a közeljövőben katasztrófa történni, de valóban nagy a baj a környezetünkkel.

Kérdezett Gyórfy Gábor

FOSZTÓ LÁSZLÓ

HATÁRTALAN KIREKESZTÉS: A ROMÁK ETNIKAI SZEGREGÁCIÓJÁNAK TÁRSADALMI ÉS KULTURÁLIS KONTEXTUSAIRÓL

Szelíd hattyúk és fekete bárányok

■ A Romániában élők számára a Ceaușescu-rezsim vége az országhatárok átjárhatóságának ígérését hozta el. Az az gondolat, hogy akadálytalanul utazhatunk külföldre, olyan vágy beteljesülése volt, amely sokaknak egyet jelentett a szabadság élményével. Ez azért alakult így, mert a korábbi társadalmi rend egyik alapelve volt, hogy az ország egy jól körülzárt egységet alkot, határait szigorúan felügyelik, és csak erősen szabályozott átjárás létezhet: csak az jön be, akit beengednek, csak az mehet el, akit kiengednek, és akkor, amikor ezt lehetővé teszik. Aki másként próbálna elmenni, és netán át is jut a határon, jobban teszi, ha nem többé nem is próbál visszajönni. Az a gondolat, hogy ennek a bezártságnak vége lett, igazi új világot ígért. A mobilitás lehetőségét jelentette, és azt, hogy talán minden megváltozik, a rendszerrel együtt kategoriálisan megszűnik „szocialista másságunk”.¹

A határokon átnyúló szabad mozgás azonban nagyon hamar beleütközött olyan korlátokba, amelyek akkor is ott maradtak, ha hivatalosan maga a határ tényleg átjárhatóvá vált. Adminisztratív, pénzügyi és szimbolikus akadályok emelkedtek a szabad mozgás útjába. Az utazási feltételek közt egyre inkább megjelent a vízumkötelezettség, a menettérti jegy, a célországból kapott meghívólevél vagy éppen a megélhetéshez szükséges pénzösszeg felmutatása. Így a sza-

A kategoriális kirekesztés formáinak történeti visszaszorulása (...) nem szünteti meg a kizárás formáit, sőt az egyenlőtlenségek csökkenését sem hozza el szükségszerűen.

badságélményt beárnyékolja a folytatódó kirekesztettség tudata, vagy éppen a kizárás eddig nem tapasztalt új formái.

A posztoszocialista Románia kirekesztettségét magyarázó eredetmítosz is megjelent 1990 első hónapjaiban. Ez a mítosz szimbolikus nyelvezetbe öltöztette a *civilizátlanság* bélyegét, amelyet, ha egyszer rásütöttek, mint kiderült, nehezen hagy maga mögött ez az ország. A mítosznak az egyik alapformája a bécsi szelíd hattyúkat magukhoz csalogató, őket megölő, és felfaló romániai romák története. Ez a történet a bűnbakteremtés iskolapéldája, hiszen egy lenézett kisebbség tagjait hibáztatja hamis okozati kapcsolatot állítva fel. Ezzel együtt a történet dióhéjban összefoglalja azokat a balítéleteket és oppozíciókat, amelyek nemcsak a „cigányok”, de minden romániai számára fájdalmas valósággá váltak a posztoszocialista periódusban.

Nem véletlen, hogy újra felbukkant a „hattyúéves” témája a közbeszédben az elmúlt hetekben, több mint harminckét évvel a rendszerváltás után. Ezúttal az „osztrákok” jelentek meg negatív fényben, hiszen az osztrák kancellár vétója meghiúsította Románia és Bulgária csatlakozását az EU-s szabad határátlépést garantáló schengeni egyezményhez. Ez nagy politikai és morális felzúdulást okozott a romániai oldalon. Volt, aki az elszenvedett sértés miatt úgy kívánt elégtételt venni, hogy a bécsi hattyúk felfalását is indokoltnak látta volna.² Mások a kizárás miatt az igazságtalanság keserű érzésének adtak hangot, hiszen a vétót indokolatlannak tekintették: „mi oda tartozunk”, „milliók dolgoznak régóta odakinn”. „Romániának ott a helye”. Hiszen mindent megtettünk, amit az EU elvár, mégsem elég? Meddig lesz még Románia Európa *fekete báránya*?³ A kirekesztettség megalázó és felháborító.

A régiókn történeti tapasztalatait tekintve a kirekesztettség valamilyen formája sokunk számára nem ismeretlen, bár tévedés volna azt állítani, hogy átlátjuk ennek a jelenségnek a természetét. Ennek megértéséhez próbál ez a szöveg hozzájárulni. Amellett fogok érvelni, hogy a határok bomlása és a kirekesztés fennmaradása összekapcsolódó társadalmi jelenségek. Arra teszek kísérletet, hogy analitikusan tárgyaljam és szemléltessem a társadalmi kirekesztés főbb mechanizmusait. Tapasztalati példákat a romániai romák esetéből hozok, hiszen ők azok, akiket a kirekesztés formái leginkább sújtanak a mi társadalmunkban. Meggyőződésem, hogy nem maradhatunk közömbösek és ignoránsak ezekben a kérdésekben, hiszen sok szenvedés forrásánál találjuk meg a kirekesztés egyik vagy másik formáját. Amíg nem tudatosítjuk ezek működését, kevés eséllyel tehetünk ellenük bármit.

A szöveget a következőképpen tagoltam: először a kategoriális kizárás és a mobilitás kérdéseit érintem, a második részben a társadalmi átmenetek és folytonosságok kérdésével foglalkozom, végül a napjaink kizárási gyakorlatainak értelmezésére hozok példákat.

A kimozduló világ

■ A társadalmi kirekesztés szakirodalma könyvtárnyi. Ha csupán a kelet-európai romák esetéről szóló munkákat számítjuk, akkor sem férhet egy rövid írásba az irodalom áttekintése. Vizsgálatom kezdőpontján a társadalmi határok változása, átalakulása és a társadalmi mobilitás lehetősége, vagyis a „kimozdulás” kérdése áll.

Az európai társadalmi gondolkodás a felvilágosodás kora óta fokozottan az univerzalizmus eszméje körül gravitál, amely alapvetően elveti az egyenlőtlenségek természetesnek tekintett (naturalizált) formáit. Ma már közhelynek számít, hogy az emberek alapvetően egyenlőnek születnek annak ellenére is, hogy ennek gyakorlati következményei ritkán érvényesülnek a társadalmi gyakorlatban. Hiszen szinte mindenki belátja, hogy az elvi egyenlőség nem „fordítható le” egykönnyen a valós világ tényeire, és így az emberek vagy csoportok közti társadalmi-gazdasági egyenlőtlenség makacsul fennmarad. A feszültség forrása egyfelől az elvi, morális és jogi egyenlőség deklaratív elismerése, másfelől a társadalmi egyenlőtlenségek gyakorlati fennmaradásának vagy újratermelődésének kettőssége.⁴

A *kategoriális kirekesztés*, amely egykor a társadalmi egyenlőtlenség fenntartásának domináns formája volt, letűnően van. A jogilag is bebiztosított státusok és privilégiumok rendszeréből az univerzális emberi egyenlőség elismerésére való átmenet mozzanatai jól követhetők a jobbjárfelszabadítás vagy a rabszolgaság eltörlésének történeti példáin. Bár ezeknek a folyamatnak voltak és vannak ellenzői és kerékkötői, visszafordíthatatlannak látszanak. A társadalmi kategóriahatárok szelektív szűrőként való használata napjainkban egyre inkább elfogadhatatlan. Azok a rendszerek, amelyek az embereket csoporttagságuk, származásuk, bőrszínük, vallásuk vagy nemük alapján zárták ki a közélet és a gazdaság egyes területeiről, az utóbbi két évszázad során globálisan léptékben is visszaszorultak.⁵

Egyetlen területen tartja töretlenül magát a jogilag szentesített kategoriális kirekesztés, ez az állampolgárság, amely Rogers Brubaker kifejezésével: „az erős kategoriális egyenlőtlenségeknek a modern világban *utolsó fennmaradt bástyája*; egy örökletes státus, amely továbbra is garantálja és legitimálja a globális szintű egyenlőtlenségek roppant struktúrait országok közt” (kiemelés tőlem).⁶ Ennek működésére utaltam a bevezetőben.

A kategoriális kirekesztéssel szemben a *társadalmi kirekesztés* azt jelenti, hogy kategóriák szelektív hatásai és egyenlőtlenséggeneráló következményei nem tűnnek el a közéletből vagy a gazdaságból annak ellenére, hogy a kortárs jogrend már nem támogatja, sőt tiltja a diszkriminációt. A tiltás következtében a közvetlen diszkrimináció nem szűnik meg egy csapásra, és a kirekesztés közvetett módon, egyéb társadalmi-gazdasági mechanizmusokba bújtatva marad fenn. Ennek következménye az egyenlőtlenségek érzékelhető és mérhető formáinak folyamatossága. Például a nemek közti jogi egyenlőség dacára a nők és férfiak jövedelme közti állandósult különbség vagy egy-egy történetileg kirekesztett csoport fennmaradó hátrányos helyzete, mint a roma közösségek esete, amelyet a következőkben részletesebben tárgyalok.

A kategoriális kirekesztés formáinak történeti visszaszorulása, amelyet a társadalmi gondolkodásban és a jogrendben végbemenő változások hoznak magukkal, nem szünteti meg a kizárás formáit, sőt az egyenlőtlenségek csökkenését sem hozza el szükségszerűen. Bár elvben fellazulnak a kategóriák által „örzött” társadalmi határok, ahhoz, hogy a korábbi hátrányokkal sújtott csoportok és személyek át is tudjanak lépni ezeken a határokon, az elvi egyenlőségénél többre van szükség, mert a kirekesztettség öröksége fennmarad a társadalmi gyakorlatban. Ahhoz, hogy tényleges változásról lehessen beszélni, a kimozdult kategória-rendszer teremtette átlépés intézményesített gyakorlataira, és az ezeket használó emberekre, vagyis *társadalmi mobilitásra* is szükség van.

Etnikai viszonyok és beágyazottságának kérdése

■ A régiónk társadalmában az elmúlt évszázad során több fontos átmenet folyamata indult be. Ezek közül csupán a két recens váltásról fogok itt beszélni. Az első a létező szocialista rendszer vége, a piacgazdaságra meg a többpártrendszerre való átállás. A második átmenet pedig az európai integráció folyamata, a közös piachoz való csatlakozás annak minden előre nem látott következményével együtt.

A romániai szocialista rendszer cigánypolitikájának kutatása csak nemrég kezdődött el, így korai messzemenő következtetéseket megfogalmazni.⁷ Az elég egyértelműnek látszik, hogy bár a szocialista modernizáció projektje egyetemes igényeket fogalmazott meg, a társadalmi distinkciókat fenntartotta, sőt aktívan járult hozzá az etnikai kategóriák köznapi újratermeléséhez. Ez a romák esetében úgy jelent meg, hogy bár „együtt élő nemzetiségként” (kisebbségként) nem ismerte el rezsim, hivatalosan az asszimilációjukat hirdette, a roma közösségek társadalmi-gazdasági marginalitása nem szűnt meg. A romák társadalmi mobilitására tett próbálkozások (egészségügyi ellátás kiterjesztése, beiskolázás, alkalmazás ipari és agrármunkahelyekre) ellenére gyökeres változás nem történt, sőt a kirekesztés egyes formái, például a lakóhelyi szegregáció későbbi formái is ebbe a korszakba nyúlnak vissza.⁸

Bár Románia hivatalosan elismerte nemzeti kisebbségként a romákat a rendszerváltás után, a posztszocialista vizsgálatok egyik kijózanító megfigyelése az volt, hogy a piacgazdaságra való átmenet első évtizede a romák korábbi szociális-gazdasági helyzetének romlását hozta. Hasonlóképpen alakult ez Kelet-Közép-Európa más országaiban is, és a kizárás új, piaci alapú formái is megjelentek a Szelényi Iván és Ladányi János vezette történeti és összehasonlító kutatás eredményei szerint.⁹ A kutatásba bevont országok közt azonban jelentős különbségek is megfigyelhetők voltak. A felmérés során használt módszerek rámutattak, hogy Romániában a kérdező által romának besorolt személyek alacsonyabb arányban vallották magukat romának, mint Magyarországon vagy Bulgáriában, ezért itt az etnikai határok képlékenyebbek.¹⁰ Ezzel párhuzamosan a romániai terpeken végzett antropológiai kutatások a helyi etnikai besorolások nagyfokú stabilitását mutatják. A szembevetendő ellentét mögött valószínű, hogy az etnikai viszonyok *helyi beágyazottsága* áll, amelynek empirikus valóságát továbbra sem ismerjük kellőképpen.

A beágyazottság fogalmának klasszikus megfogalmazása Polányi Károlytól származik, aki azt vizsgálta, hogy a kapitalista piaci viszonyok és a szabadpiac eszméje miként járult hozzá a gazdasági kapcsolatok kiágyazódásához (az úgynevezett „fiktív áruk” piacával, a munkaerő-, a föld- és a pénzforgalma révén), amelynek destruktív következményei a fasizmus térnyeréséhez vezetett.¹¹ De nemcsak a piaci viszonyok tudnak ilyen destruktív hatásúak lenni a társadalmi beágyazottságra. Egy recens elemzés, adaptálva Polányi fogalmi rendszerét, egy többségében ujjurok által lakott kínai régió (Xinjiang) esetén mutatta be, hogy az állam által szervezett szocialista tervgazdaság egyes esetekben nem kevésbé romboló hatású a lokális viszonyokra, mint a kapitalista piac.¹²

Az itt tárgyalt esetben romániai szocialista tervgazdaság nem szüntette meg az etnikai kategóriák beágyazottságát, sőt a posztszocialista időszakban a társadalmi határok fenntartásában továbbra is jelentős szerepet játszik a lokális tár-

sadalmi-gazdasági világ. Az legújabb kihívást a kategóriák lokális beágyazottsága számára az európai integráció jelenti.

Az európai integrációt követő átmenetről eddig nem készült a Szelényi-Ladányi-projekthez mérhető áttekintés, de számos esettanulmány van egyes országokból, illetve megjelent az európai integráció és az erősödő cigányellenesség kapcsolatát vizsgáló tanulmánykötet.¹³ A kötet tanulmányainak alapvető megfigyelése, hogy a politikailag és gazdaságilag egységesülő Európai Unióban a határok átjárhatóvá válásával egy időben erősödik az idegengyűlölet és a cigányellenesség. Ezek az indulatok politikai eszközökké váltak a szélsőjobboldali pártok kezében, de ugyanakkor a helyi kategóriák határait átrajzoló folyamatok is beindulnak. A helyi folyamatok értelmezéséhez jó kiinduló alapként szolgálhat, a Polányi munkái által inspirált beágyazottság-kiágyazódás perspektíva, amelynek a régióba való visszahonosítása mellett nemrég Chris Hann meggyőzően érvelt.¹⁴

Amint a régiónk országai csatlakoztak a közös piachoz, és ennek egyik leglátványosabb következménye a nemzetközi munkaerő-mobilitás fölgyorsulása, Románia esetében már a korábbi időszakban is a migráció fokozatosan erősödött, de az EU-csatlakozás pillanatában általánossá vált, érintve minden társadalmi réteget. Így olyan, eddig kevésbé mobilis csoportok is migrációs pályára léptek, akik hátrányos helyzetük miatt korábban nem vehettek részt a nemzetközi vándorlásban.

A Romániából migráló romák megjelenése a nyugat-európai városokban vagy ún. „nomádtáborokban” olyan politikai válaszreakciókat szült, mint a Silvio Berlusconi kormánya által kihirdetett „emergencia nómada” (nomád sürgősségi állapot) 2008-ban, vagy a franciaországi, Nicolas Sarkozy által levezényelt, 2010-es táborkilakoltatási és hazadeportálási hullám. Ezek a politikai és adminisztratív gesztusok nemcsak azt jelezték, hogy a nyugat-európai államok nem voltak felkészülve, az „újonnan jöttek” fogadására, de azt is, hogy az elvi egyenlőség és az emberi jogok tisztelete a régi EU-s tagállamok esetében sem érvényesül maradéktalanul. A romániai romák és más kelet-európai migránsok feltűnése, a fogadó országok polgárait arra is kényszerítik, hogy gazdasági jólétük forrására és tartósan fennmaradó egyenlőtlenségekre rákérdezzenek. A nyugati nagyvárosok utcáin megjelenő koldusok vonatkozásában Keith Hart megállapítja, „puszta látványuk megszegi a domináns gazdasági felelősségi és autonómia narratíváját, negatív szimbólumát adják a szabadpiac társadalmának, amelyet ez a narratíva elkerülhetetlennek szeretné beállítani”.¹⁵

A kényelmetlen kérdésekre adott könnyű válaszok gyakrabban csúsznak a bűnbakteremtés, áldozathibáztatás vagy éppen az idegengyűlölet területére. Valódi válaszokhoz a talán kínosabb, de szükségesebb szembesítés kell: a lebomló határok, az elvi egyenlőség, és az ennek ellenére fennmaradó egyenlőtlenségek hatékony csökkentése megkerülhetetlen probléma. A befejezőrészben egy ilyen szembesülés esélyét keresem az erdélyi roma–magyar–román viszonylatban.

Házunk tája: (ön)vizsgálati doméniumok

■ A társadalmi distinkciókat és különbségeket szervező mechanizmusokat a kortárs antropológiai-szociológiai irodalom három csoportba sorolja, amelyeket Steven Vertovec (1) *konfigurációknak*, (2) *reprezentációknak* és (3) *találkozásoknak* nevez.¹⁶ Ez egy heurisztikus modell, szigorú értelemben nem egy elméleti

konstrukció, inkább egyfajta elemzési mód. Jól használható arra, hogy áttekintsük, miként szerveződik és marad fenn az erdélyi romák kirekesztettsége.

(1) A konfigurációk tulajdonképpen azokat a strukturális adottságokat jelentik, amelyek valamiképpen hozzájárulnak a társadalmi rétegződéshez. Ezek elemezhetőek osztálykategóriákként, státuszpozícióként vagy hatalmi eszközökhöz való hozzáférésként, a lényegük ugyanaz: történetileg öröklődő módon határozzák meg az egyének és csoportok vagyoni helyzetét, társadalmi megbecsültségét vagy hatalmi pozícióját, de ide sorolhatjuk a demográfiai arányokat is, azaz minden vertikális és horizontális strukturáló tényezőt.

Ennek a vonatkozásában egyértelműen adatható a roma közösségek hosszú távú gazdasági és társadalmi hátránya, a folyamatos demográfiai növekedése, illetve az erdélyi roma közösségek relatív politikai marginalitása is, az ország központosított roma politikájának viszonylatában is. Sok roma közösség kettős hátrányos helyzetben él, alávetve nemcsak a többségiékhez képest, de a helyi magyar kisebbséghez képest is. Sok létező probléma mellett ez a strukturális doménium, ahol legalacsonyabb határfokú a közpolitikai beavatkozás. Ebben a magyarok által is lakott régiók sem kivételek. Ugyanakkor ez a legnagyobb beruházásokat igénylő mező.

Emellett léteznek olyan változások is, amelyeket nem az külső beavatkozások, hanem maguk a cselekvők generálnak, pl. a migrációból hazatérők esetén olyan háztartási szintű befektetéseknek vagyunk tanúi, amelyek befolyásolják egy-egy közösség strukturális helyzetét. Így az előző részben tárgyalt „kimozdulást” a mindennapi cselekvők is mozgásba hozhatják. Ezeket a változásokat ignorálni hiba.

(2) A reprezentációk olyan kulturális besorolások és diskurzív gyakorlatok, amelyek egy-egy társadalmi csoportra vonatkoztatva válnak értelmezhetővé, azt megérthetővé teszik, s egyszersmind elhelyezik a társadalmi világban. A reprezentációk átfonják a köznapi beszéd, a közélet, a média és a politika színtereit.

A romákra vonatkozó erdélyi magyar reprezentációk előítéletekkel és etnikai stigmával terheltek. Az utóbbi évtizedben kevés elmozdulás történt az emberjogi beszédmód térnyerése irányába, az országos nyilvánosságban szereplő intellektuális és politikai elit számára a nyíltan dehumanizáló és rasszista beszédfordulatok nyilvános hangoztatása ma vállalhatatlanok. A kirekesztő beszéd gyakorlata nem tűnt el, hiszen új diskurzusformák több központból táplálkoznak, és idegengyűlölő retorika reneszánszát éli a magyar médiatérben különösen 2015-ös, az ún. „migránsválság” óta. Ezeket túl létezik egyfajta lokális folytonosság is, például a helyi elitek beszédrutinjai cselekvési sémái folyamatosak, és meghatározott korlátok közé zárják a cselekvők megnyilvánulásait a romákkal szemben, ezen a területen kevés a változás.¹⁷

Ebben a környezetben a strukturális változások reprezentálása is narratív rutinokba záródik. Az egyik ilyen nagy múltra visszatekintő narratíva az „elrománosodás”, annak a félelemek hangoztatása, hogy több olyan cigánycsoport van, amelyek inkább a románokhoz fognak asszimilálódni. Ettől eltérő, de nem kevésbé félelemkeltő szándékú az „elcigányosodás” narratívája, amely egy-egy régióban a romák relatív arányváltozását tematizálja. A harmadik, az „elpártolás” narratívája, amely ott jelenik meg, ahol a magyarok és a romák közt egyfajta politikai kötődés létezett, és ez a közelmúltban valami okból leépült, és ha a kötődés egészében ma már nem is áll fenn, a múltbeli szorosabb kapcsolat emléke eleven. Ezen narratívák és reprezentációk tükrében szemlélve napjaink tár-

sadalmi interakcióit, olyan frusztráló következtetéshez vezet, amely azt sugallja, hogy a kimozdulások miatt indult hanyatlásnak egy „régirend”.

(3) A találkozások olyan interakciók területe, amelyben a személyes társas együttlét, együttműködés és mindenfajta cserék zajlanak. A találkozási rutinok magukba foglalják az üdvözlésformáktól, a nyilvános térben való beszélgetés, tiszteletadás, megalázás, és a szimbolikus erőszak gesztusain túl a reális erőszak fenyegetését is. Jó példa erre, hogy milyen szorosan kapcsolódnak az interakciós rendhez az előző két terület változásai, pl. lakóhelyi (de)szegregáció hatása vagy a kirekesztő diskurzus erősödése. Nem elhanyagolható, hogy az új találkozási helyzetek és azok narratív keretezése miként vezethetnek fizikai konfliktushoz.¹⁸

Esetünkben a konfliktus, szerencsére, a ritka kivételek közé tartozik. A találkozások sokkal inkább a strukturális változások helyi gyakorlóterei, új rutinok kidolgozásának terepei.¹⁹ Ilyen új helyzetek kialakuláshoz vezet a lakóhelyi szegregáció átalakulása ott, ahol a migrációból hazatérők új házakat építenek, a település központi tereibe költöznek. A migrációból hazatérő fiatalabb generációk viselkedési rutinjai is differenciálódnak szüleik vagy nagyszülőik attitűdjeihez képest.²⁰

A határok formális lebontásának példáival indítottam ezt az írást, felidézve, hogy a kirekesztettség élménye milyen keserű érzéssel tölti el azt, aki megtapasztalja ezt az igazságtalanságot. A kelet-európai régió története gazdag élményanyaggal szolgál bárki számára, aki ezzel a kérdéssel valaha szembesült. A romániai romák esetének elemzése alkalmat adott arra, hogy bemutassam a kirekesztés többdimenziós voltát. Az utóbbi fél évszázad átmenetei révén szemléltettem, hogy az intézményes határok lebontása nem biztosít egy kirekesztés nélküli társadalmat. De csak az újabb és újabb határokkal való folyamatos megküzdés vihet közelebb hozzá.

■ JEGYZETEK

1. Chris Hann: *Farewell to the Socialist Other*. In: Chris Hann (szerk.): *Postsocialism: Ideals, Ideologies, and Practices in Eurasia*. Routledge, London, 2002. 1–11.

2. A román sajtó leginkább Dorin Cioabă „romakirály” közösségimédia-posztját idézte, amelyben fenyegetőzött, hogy „hattyútollal teríti be Ausztriát”. A kijelentés az etnikai stigma „másodlagos hasznának” tekinthető, olyan gesztusnak, amely az előítéletek fonákját mutatja meg, lásd <https://www.hotnews.ro/stiri-esential-25953526-dorin-cioaba-ameninta-austrieci-lasa-faralebede-vom-servi-acasa.htm>

3. Sok publicisztikai megszólalást lehetne itt idézni. Egy illusztratív szöveg: Victor Pițigoi: *Ce are Croația și nu avem noi?* <https://spotmedia.ro/stiri/opinii-si-analize/ce-are-croatia-si-nu-avem-noi> (2023. 01. 13)

4. Vö. Rogers Brubaker: *Difference and Inequality*. In: *Grounds for Difference*, Cambridge, MA; Harvard University Press. London, 2015. 10–47.

5. Az egyetemes egyenlőség elvi tagadása leginkább szélsőséges rendszerekben ölt testet, szörnyű következményekhez vezetve, mint például a nők elnyomása, népcsoportok üldözése vagy éppen a népirtás.

6. Brubaker: i. m. 45.

7. Rövid áttekintését lásd: Fosztó László: *Was There a ‘Gypsy Problem’ in Socialist Romania. From Suppressing ‘Nationalism’ to Recognition of a National Minority*. *Studia Universitatis Babeș-Bolyai Sociologia* 2018/2. 117–140.

8. A területi szegregáció hosszabb távú történeti vizsgálata árnyalhatja ezt a kérdést (a szegregáció régebbi formáit feltárva), de eddig kevés ilyen vizsgálatra került sor romániai terepeken.

9. Szelényi Iván – Ladányi János: *A kirekesztettség változó formái. Közép- és Délkelet-Európai romák történeti és összehasonlító vizsgálata*. Napvilág Kiadó, 2004.

10. Ladányi János – Szelényi Iván: *A roma etnicitás társadalmi konstrukciója Bulgáriában, Magyarországon és Romániában a piaci átmenet korszakában*. Szociológiai Szemle, 2001/4. 85–95.
11. Polányi Károly: *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.
12. Chriss Hann: *Embedded Socialism? Land, Labor, and Money in Eastern Xinjiang*. In: *Market and Society: The Great Transformation Today*. Cambridge University Press, Cambridge, 2009. 256–71.
13. Michael Stewart (szerk.): *Gypsy 'Menace': Populism and the New Anti-Gypsy Politics*. Hurst Publishers, London, 2012.
14. Chriss Hann: *Repatriating Polanyi. Market Society in the Visegrád States*. Central European University Press, Budapest, New York, 2019.
15. Keith Hart: *Afterword*. In: Micol Brazzabeni – Manuela Ivone Cunha – Martin Fotta (szerk.): *Gypsy Economy. Romani Livelihoods and Notions of Worth in the 21st Century*. Berghahn Books, New York, Oxford, 2016. 247.
16. Steven Vertovec: *The Social Organization of Difference*. *Ethnic and Racial Studies* 2021/8. 1273–1295.
17. Biró A. Zoltán – Sárosi-Blága Ágnes: *Scripts in Rural Élités' Attitude as Narrative Barriers in the Hungarian–Roma Interethnic Relations in Szeklerland (Romania)*. *Acta Universitatis Sapientiae, Social Analysis* 2021/1. 116–131.
18. Toma Stefánia: *Segregation and Ethnic Conflicts in Romania: Getting Beyond the Model of 'The Last Drop*. In: Michael Stewart (szerk.): *Gypsy 'Menace': Populism and the New Anti-Gypsy Politics*. Hurst Publishers, London, 2012. 191–213.
19. Toma Stefánia – Fosztó László: *Returnees and Their Neighbors: Migration of the Romanian Roma, Networks, Social Distance, and Local Development*. *Szociológiai Szemle* 2018/4. 37–60.
20. Remus Gabriel Anghel – Fosztó László: *A Generational Divide? Coping With Ethnic Prejudice and Inequality Among Romanian Roma Transnational Returnees*. *Social Inclusion* 2022/4. 105–14.

TÖKÉS GYÖNGYVÉR ERIKA

DIGITÁLIS KIREKESZTÉS VS. DIGITÁLIS BEFOGADÁS ROMÁNIÁBAN

■ Az információs társadalomban a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségek mellett a digitális egyenlőtlenségek szerepe felértékelődött, amely az életesélyeket a társadalom számos területén befolyásolja.¹

Mivel a koronavírus-járvány időszakában a digitális világ minden eddigénél fontosabbá vált, ez a társadalmak digitális átalakulását felgyorsította, és ezáltal a digitális egyenlőtlenségeket súlyosbította.²

A Nemzetközi Távközlési Unió jelentése szerint a jobb digitális infrastruktúrával és a digitális technológia széles körű elterjedésével rendelkező országok képesek voltak enyhíteni a koronavírus-járvány negatív hatásait. Ugyanakkor a digitálisan fejlett országok jobban felkészültek az egészségügyi válság utáni helyreállítási szakaszra is, mivel a válságkezelési megoldások nagymértékben támaszkodtak a digitális technológiák használatára.³

Jelen írásban a romániai digitális szegénység és a digitális befogadás lehetőségeit mutatjuk be a koronavírus-járványt követő időszakban. Három forrást alkalmazunk a romániai helyzet feltérképezése érdekében, éspedig a téma szakirodalmát, az Európai Bizottság által összeállított és Romániára vonatkozó DESI (Digitális Gazdaság és Társadalom Index) országjelentéseket a 2014–2022-es időszakból, valamint a román hatóságok által megfogalmazott legfontosabb digitális szakpolitikai stratégiákat.

Mivel a digitális szegénység nagymértékben beépül a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségek különböző formáiba, a digitális szegénység egyszerre terméke és oka a társadalmi-gazdasági hátrányok más formáinak.

Digitális egyenlőtlenségek és digitális szegénység

■ A digitális egyenlőtlenségek a digitális technológiákhoz való hozzáférés, a digitális készségek, a digitális használat és a digitális hatékonyság szintje és típusa közötti egyenlőtlenségekre utalnak. A digitális egyenlőtlenségek három szinten nyilvánulnak meg. Az első szint a digitális világhoz való hozzáférésben mutatkozó különbségeket jelöli. A második szint a felhasználói készségek szerinti differenciálódásra utal. A harmadik szint a digitális technológiák használatából származó előnyökre/eredményekre vonatkozik.⁴

A digitális egyenlőtlenségek e háromszintű megnyilvánulása alapján a digitális szegénység a digitális technológiákhoz való rossz hozzáférést (első szint), a digitális készségek alacsony szintjét (második szint), valamint a digitális erőforrások kiaknázásának és kézzelfogható társadalmi előnyökké alakításának csökkentésségét jelöli (harmadik szint).⁵

Mivel a digitális szegénység nagymértékben beépül a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségek különböző formáiba, a digitális szegénység egyszerre terméke és oka a társadalmi-gazdasági hátrányok más formáinak, amely jelenség az ún. kettős hurok elnevezést viseli.⁶

A hozzáférés (első szint) nehézségei gyakran anyagi és motivációs hiányoknak vagy a digitális technológia iránti bizalmatlanságnak köszönhetőek.⁷ A digitális egyenlőtlenségek első szintjének ellensúlyozásában fontos szerepet töltenek be az okostelefonok és a mobilinternet elterjedése, azonban a telefonok a számítógépnél kisebb képernyővel rendelkeznek, és nem feltétlenül kínálnak ugyanolyan lehetőségeket, mint a hagyományos számítógépek, különösen a foglalkoztatással vagy oktatással kapcsolatos digitális tevékenységek esetében.⁸ Éppen ezért az okostelefonok segítségével internetezőik szűk körű felhasználóknak tekinthetők.⁹

A digitális készségek hiányáról és a digitális technológiák alacsony hatékonyságú használatáról árnyaltabb képet kapunk, ha figyelembe vesszük a digitális készségek típusait. Először is különbséget kell tennünk az operatív készségek és az online tartalom feldolgozásához (információs-navigációs), illetve a problémák megoldásához szükséges (szociális és kreatív) készségek között.¹⁰ Az operatív készségek a digitális eszközök használatához és az internethez való csatlakozáshoz szükséges alapvető készségek. Az információs-navigációs készségek az internetes információforrások megtalálásának, kiválasztásának és értékelésének képességére vonatkoznak. A szociális készségek arra a képességre utalnak, hogy az online kommunikációt a jelentés megértésére és cseréjére, valamint a társadalmi tőke megszerzésére használják. A kreatív készségek a különböző típusú minőségi tartalmak létrehozására és közzétételére, valamint az interneten másokkal való megosztására vonatkoznak.¹¹ A digitális egyenlőtlenségek második szintjének újabb aspektusát alkotja az algoritmikus tudatosság és az adategyenlőtlenségek felismerésének képessége.¹² A nyelvi kompetenciák támogató szerepét a digitális készségek kialakulásában szintén érdemes kiemelni, ugyanis az internetes oldalak túlnyomó többsége angol nyelvű (57%).

A digitális egyenlőtlenségek első két szintjének jellemzői hatással vannak az internethasználatból származó előnyökre,¹³ azaz a digitális szakadék harmadik szintjére.¹⁴

A digitális szegénység különböző formáit befolyásoló szerkezeti és a kontextuális tényezők összesítése lehetőséget nyújt a digitális kirekesztés és közvetlenül a társadalmi kirekesztés által leginkább veszélyeztetett csoportok

azonosítására.¹⁵ A leggyakrabban említett szerkezeti tényezők az életkor, a nem, az iskolai végzettség, a társadalmi-gazdasági helyzet, az etnikai és nyelvi hovatartozás, a társadalmi támogatottság, valamint a földrajzi elhelyezkedés. A kontextuális tényezők között a társadalmi környezet, a gazdasági biztonság, a családi helyzet, az egészségi-mentális állapot és egyéb pszichológiai jellemzők, valamint az életstílus és a kulturális magatartás említhetők.¹⁶ Az említett tényezők a digitális hozzáférést és a digitális készségek kialakulását is befolyásolják. A digitális készségek megszerzésében az iskolázottság és a foglalkozási helyzet, illetve a kognitív intelligencia külön kiemelést érdemel.¹⁷ A digitális tevékenységek előnyeit elsősorban a kontextuális különbségek magyarázzák attól függően, hogy az eredményeket milyen területen követik nyomon, mint pl. gazdasági, kulturális, társadalmi vagy személyes téren.¹⁸

Digitális kirekesztés és digitális befogadás

■ A digitális szegénység következménye a digitális kirekesztettség. A digitális kirekesztés a népesség azon tagjait érinti, akik valamilyen módon kirekesztődnek a digitális egyenlőtlenség három szintjének valamelyikén.¹⁹ A digitális kirekesztés problémái között említhetők az eszközökhöz való elégtelen hozzáférés; a megfelelő digitális szolgáltatások kifizetésének képtelensége; a készségek vagy önbizalom hiánya miatt az online világban való önálló eligazodásra való képtelenség; korlátozott vagy szűk körű internethasználat; az internetnek csak másodlagos keresztüli használata (proxy-felhasználók); vagy az internethez való hozzáférés csak otthonon kívül, például könyvtárban, iskolában való hozzáférés.²⁰

A digitális kirekesztettség ellen a digitális befogadási kezdeményezésekkel lehet védekezni, amelyek hozzájárulnak a méltányos digitális ökoszisztéma megteremtéséhez. A digitális befogadás kifejezést általában olyan kezdeményezésekre használják, amelyek célja a digitális egyenlőség megteremtése és mindenki számára a digitális technológiák használatának biztosítása az életminőségük javítása érdekében.²¹

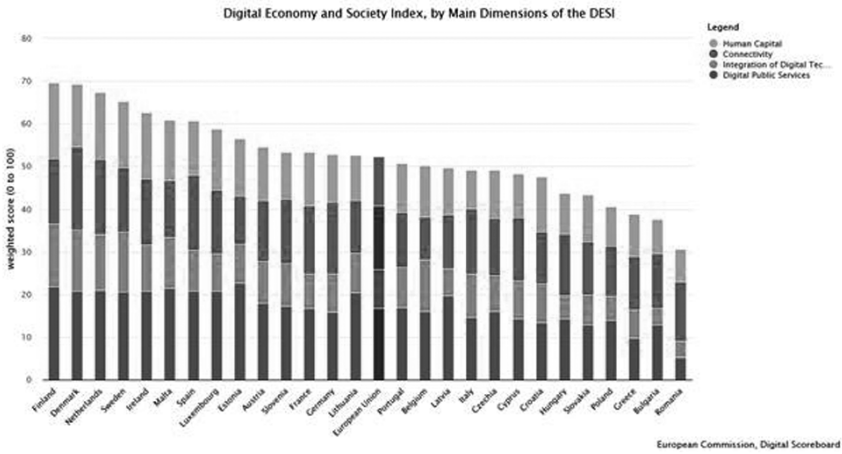
A digitális szegénységet és egyenlőtlenségeket csökkentő vagy ezeket megelőző szakpolitikákkal a kormányzatok a digitális méltányosság megteremtéséhez igyekeznek hozzájárulni. Ilyen értelemben a kormányzati szakpolitikák a digitális befogadás eszközei. Az elmúlt évtizedben a digitális befogadást támogató szakpolitikák elsősorban az első szintű digitális szakadékok feloldására, vagyis a digitális eszközök beszerzésére és az internetszolgáltatáshoz való hozzáférés ösztönzésére fektették a hangsúlyt. Miközben e területen a legtöbb európai uniós országban előrelépés történt, a digitális integráció már nem értelmezhető kizárólag az internetfelhasználók számának növelésével, mivel egyre fontosabbá válik, hogy az egyének hatékonyan tudjanak részt venni a digitális világban.

Digitális egyenlőtlenségek és digitális szegénység Romániában

■ Az előbbi fejezetekben szó volt a kettős hurok jelenségéről, amely a gazdasági-társadalmi és a digitális szegénység összekapcsolódását jelenti. Romániára a regionális tagoltság és az országon belüli nagy gazdasági-társadalmi egyenlőtlenségek a jellemzők.²² Az Unió tagországai között Románia a legalacsonyabb átlagbérrel rendelkezik, és a foglalkoztatottak között a legmagasabb a szegények aránya (17 százalék). Az országos szegénységi arány 2020-ban 22,6 százalék volt.²³

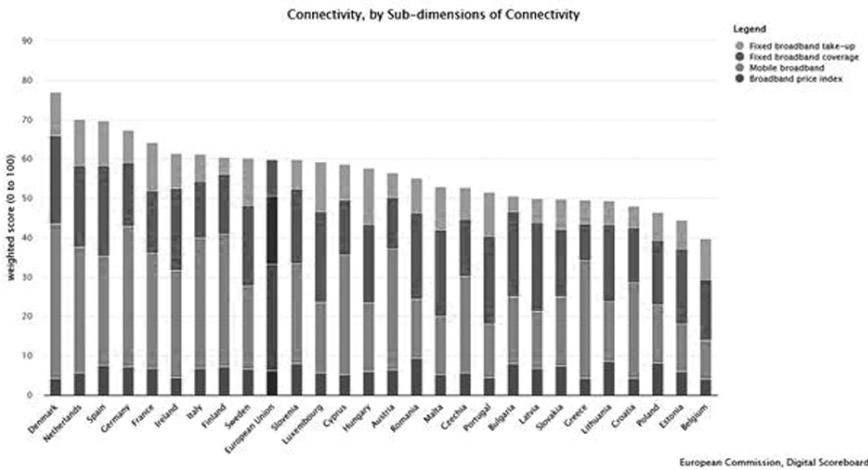
Az említett gazdasági-társadalmi viszonyok az ország digitális fejletlenségében is visszatükröződnek. Az Európai Bizottság 2014 óta követi a tagországok digitális fejlettségét a DESI-jelentéseken keresztül. A DESI-jelentések minden évben tartalmaznak országprofilokat is, amelyek segítik a tagállamokat a kiemelt szakpolitikai intézkedéseket igénylő területek meghatározásában. A 2014–2022 között elkészült romániai országjelentések alapján átfogó képet kapunk a hiányosságokról a különböző digitális fejlesztési területen, éspedig: a digitális technológiákhoz való teljes körű hozzáférés biztosítása, a digitális készségek fejlesztése, a vállalkozások digitalizálása és a digitális közszolgáltatások nyújtása terén.

1. ábra. Az EU-tagországok sorrendje a DESI-értékek alapján

Miközben Románia a széles sávú hálózati lefedettsége terén előrébb jár, az ország lemarad a digitális készségek és az internetszolgáltatások használatának mutatói tekintetében, és gyenge teljesítményt mutat a vállalkozások digitalizálása, valamint a digitális közszolgáltatások biztosítása terén.²⁴

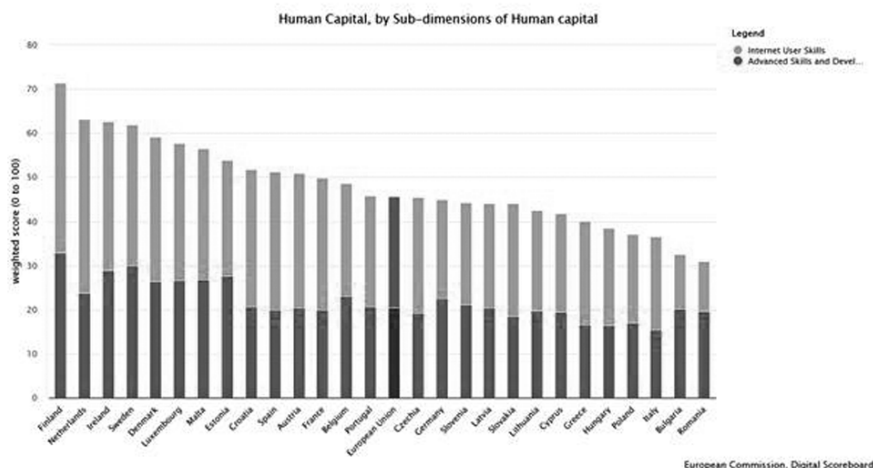
2. ábra. Az EU-tagországok sorrendje a DESI a Hálózati lefedettség mutatója alapján

2022-ben Románia a hálózati lefedettség tekintetében a 15. helyet foglalta el a 27 uniós tagország között. A digitális szolgáltatásokhoz való hozzáférés Romániában a legolcsóbb az uniós tagországok között.²⁵ A gondot a vezetékes széles sávú internetszolgáltatások igénybevétele jelenti, amely a romániai háztartások 66 százalékára jellemző, így alatta marad a 78 százalékos uniós átlagnak. A romániai nagyvárosok és a vidéki térségek nagy képességű vezetékes hálózati ellátása között 15 százalékos különbség van a vidék hátrányára, mégis a vidéki térségek 75,7 százalékos lefedettsége a duplája az uniós átlagnak (37,1%). A romániai háztartások 22 százaléka kizárólag mobiltechnológián keresztül fér hozzá az internethez, amely meghaladja az 13 százalékos uniós átlagot. A mobilkapcsolati oldalon az 5G kiépítése lassabb az uniós ütemnél, ugyanis Románia lakott területének 25 százaléka, míg az uniós területek átlagosan 66 százaléka rendelkezik 5G-lefedettséggel.²⁶

Románia az uniós országok között az utolsó helyezett a humán tőke állapota, vagyis a lakosságának a digitális készségeit illetően.²⁷ A DESI-jelentésekben alapvető digitális készségekkel rendelkezőnek tekintették azokat, akik az információkeresés, a kommunikáció és együttműködés, a tartalomlétrehozás, a biztonság és a problémamegoldás terén egyaránt rendelkeztek alapvető ismeretekkel.²⁸ Az internethasználat együtt kell hogy járjon a digitális készségekkel ahhoz, hogy a digitális társadalom előnyei élvezhetők legyenek. Bár 2021-ben a romániaiak 84,1 százaléka rendszeresen használta az internetet, csak 28 százalékuk rendelkezett legalább alapvető digitális készségekkel, és alig 9 százalék volt az alapvető digitális készségeket meghaladó aránya. A romániai internetezők 10 százalékának készségei az online tájékoztatásra és kommunikációra korlátozódtak.²⁹ A koronavírus-járvány után aggasztó, hogy Románia lakosságának 10,35 százaléka még soha nem internetezett. A romániai lakosság digitális készségeinek jelentős lemaradása már a 2015-ös DESI-országjelentésben megfigalmazódott, és ezt azóta is évente megemlítik.

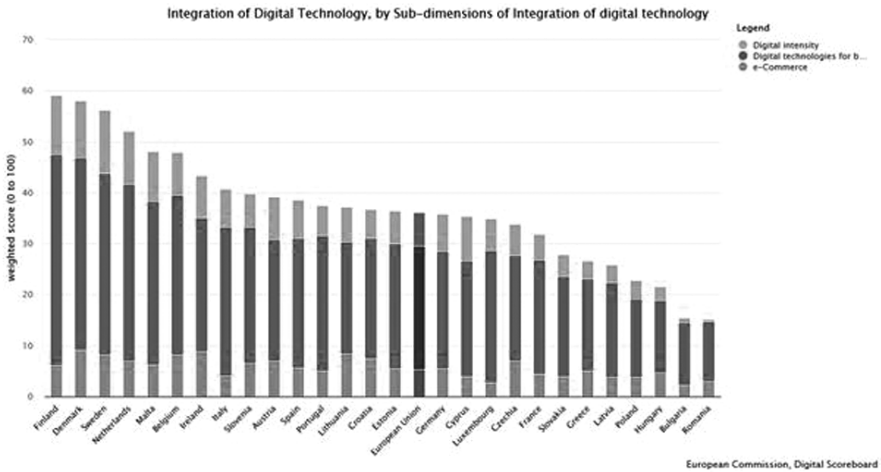
3. ábra. Az EU-tagországok sorrendje a DESI Humán tőke mutatója alapján

A DESI harmadik dimenziója a vállalkozások digitalizációját érinti. A digitális technológiáknak a vállalkozások általi alkalmazásához tartozik az elektronikus információmegosztás, a közösségi média használata, de az olyan fejlettebb

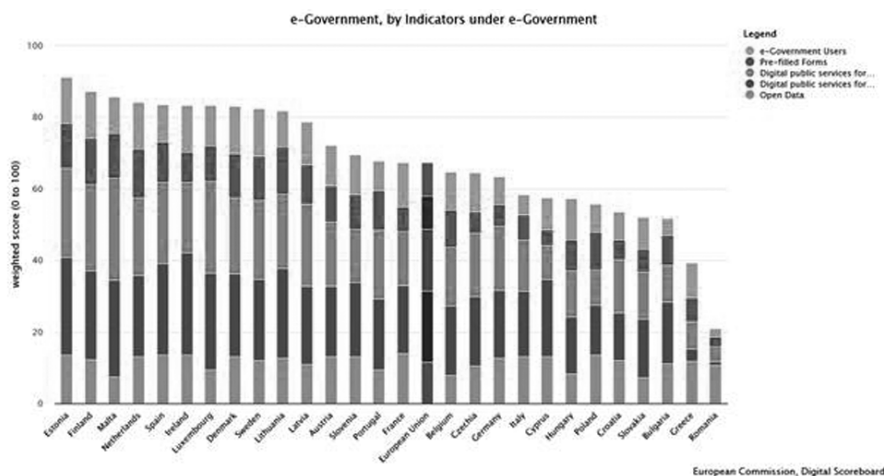
technológiák használata is, mint a nagy adatelemzés, a felhőszolgáltatások és a mesterséges intelligencia. 2022-ben Romániában a vállalkozások több mint 75 százaléka nagyon alacsony szintű digitális intenzitással rendelkezett.³⁰ A különböző digitális technológiák nagyon alacsony szintű vállalati használata Romániában a digitális technológiákban rejlő lehetőségek ismeretének hiányával, valamint a vállalati vezetők és az alkalmazottak készségeinek hiányával magyarázható. A mesterséges intelligenciát a romániai vállalatok 1 százaléka alkalmazza, ez azonban érthető, ha arra gondolunk, hogy a vállalkozások még az alapvető infokommunikációs technológiát sem használják széles körben.³¹

4. ábra. Az EU-tagországok sorrendje a DESI a Digitális technológia vállalati integrációja alapján

A DESI negyedik dimenziója a közszolgáltatások online elérhetőségére vonatkozik. Az uniós országokban a közszolgáltatások online elérhetősége az elmúlt évtizedben folyamatosan nőtt, amit a világvárvány jelentősen felgyorsított. Románia ezen a téren alulteljesített, és az utolsó helyet foglalja el az uniós országok körében, ugyanis a lakosságnak és a vállalkozásoknak kevesebb mint fele lépett kapcsolatba a hatóságokkal online formában.³² Az e-kormányzás kiindulópontja a lakosság és a vállalkozások elektronikus azonosítórendszerének (eID) létrehozása, amellyel Románia nem rendelkezik.

5. ábra. Az EU-tagországok sorrendje a DESI a Digitális közszolgáltatások mutatója alapján

Digitális kirekesztés vs. digitális befogadás Romániában

■ Az országok digitális fejlődésének kiindulópontja a digitális technológiával szembeni pozitív attitűd és a használati motiváltság, amely az összehangolt szakpolitikákban érhető tetten. Románia 2015–2020 között rendelkezett általános digitalizációs menetrenddel,³³ amelyet az új generációs hálózati infrastruktúra fejlesztésére vonatkozó nemzeti terv³⁴ és az 5G megvalósítására vonatkozó nemzeti stratégia³⁵ egészített ki.

Romániának a 2020-ig érvényes digitális menetrendje négy digitalizációs fejlesztési területet határozott meg, nevezetesen a közszolgáltatások korszerűsítését (1), a digitális technológiák integrálását az oktatásba, az egészségügybe és a kultúrába (2), az e-kereskedelem előmozdítását, valamint a kutatás, fejlesztés és innovációs ágazat digitalizálását (3), végül a digitális infrastrukturális szolgáltatások fejlesztését és az ország egész területére kiterjedő hálózati lefedettség biztosítását (4). A további két stratégia a digitális infrastruktúra fejlesztésére vonatkozott, éspedig a következő generációs vezetékes és mobil széles sávú szolgáltatásokhoz való hozzáférés biztosítására. Külön kiemелendő a RoNET program,³⁶ amelynek célja az ún. „fehér területek” lefedése és 6500 hátrányos helyzetű település hálózati felzárkóztatása volt.

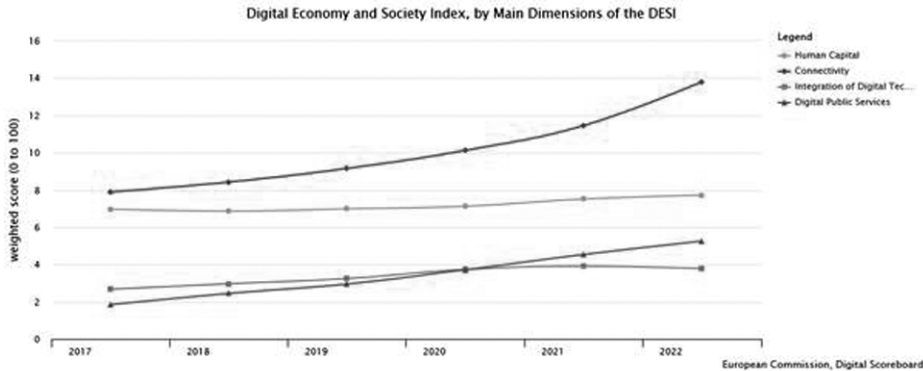
Mivel a 2020-ig szóló digitális menetrend már elérte a kitűzött határidőt, új és összehangolt stratégiára lenne szükség az ország digitális átalakulásának irányításához. Mielőtt azonban egy új stratégia bevezetésére sor kerülne, a lejárt stratégia végrehajtásának megfelelő nyomon követését kellene elvégezni. Nem ismert, hogy Románia milyen mértékben teljesítette a 2020-ig érvényes digitális stratégiában kitűzött célokat; néhány mutatót az általános statisztikákban nyomon lehet követni, de átfogó értékelés vagy időközi végrehajtási jelentések nem állnak rendelkezésre. Ugyanakkor rendelkezésre áll a kézikönyv a Románia 2020-as digitális menetrendjére vonatkozó nemzeti stratégia nyomon követésére és értékelésére.³⁷

Az ágazati nemzeti stratégiák³⁸ számbavétele során látható, hogy a román hatóságok az elmúlt időszakban a hangsúlyt a digitális infrastruktúra kiépítésére, ill. a hálózati lefedettség biztosítására helyezték, de hiányzik a különböző ágazatokat összefogó egységes stratégia a digitális készségek fejlesztésére vonatkozóan.³⁹ Az oktatás digitalizációját illetően nincs érvényes nemzeti stratégia, bár a SmartEdu (2021–2027) stratégiai dokumentum 2020 óta nyilvános konzultáción van.⁴⁰ Hasonlóképpen a vállalkozások digitalizációjának sincs nemzeti stratégiája, habár létezik nemzeti stratégia a versenyképesség megerősítésére⁴¹ és egy olyan elemzés, amely a vállalkozások digitalizációjának korlátait foglalja össze.⁴² A közszolgáltatások digitalizálására több irányadó dokumentum létezik, ugyanis az EU szorgalmazza és anyagilag támogatja az e-kormányzatok kialakítását, azonban az eredmények tekintetében jelentősek az elmaradások.⁴³

A világválság negatív gazdasági és társadalmi következményeinek a csökkentését célzó romániai helyreállítási és rezilienciaterv jelzi azokat az irányokat, amelyek a jövőre nézve prioritást képeznek a digitális gazdaság és társadalom megvalósításához.⁴⁴ Az említett terv digitális átalakulásról szóló fejezete továbbra is a közszolgáltatások digitalizálására és a vállalati szektor digitalizálásának ösztönzésére összpontosít. A köz- és magánszektor digitális átalakításához azonban digitálisan képzett állampolgárookra és munkaerőre van szükség, ezért a tervbe beépülnek a munkaerő digitális készségeinek fejlesztését célzó kezdeményezések is. A terv oktatási fejezete az oktatási intézmények digitális felszerelése mellett a diákok és a hallgatók digitális készségeinek fejlesztésével is foglalkozik.

Románia digitális átalakulásának vízióját nehéz nyomon követni, mivel a különböző minisztériumok és ügynökségek a kérdést érintően számos részdokumentumot fogalmaztak meg, azonban átfogó és összehangolt nemzeti digitális átalakítási stratégia nem áll rendelkezésre. Románia helyzetét tovább rontják olyan tényezők, mint a politikai állandóság hiánya, amely az ország digitális átalakulását célzó elképzelések zavarosságát okozzák (1), az elégtelen innovációs képesség és a kiforratlan innovációs ökoszisztéma (2), a jelenlegi munkaerő képzettségi szintjének alkalmatlansága (3), a digitális technológiákba vetett bizalom hiánya (4), valamint az együttműködésbe és partnerségbe vetett bizalom hiánya.⁴⁵

Összefoglalva, Romániára a digitális szegénység mindhárom szintje jellemző. Az ország lakosságának egynegyede olyan területeken él, ahol nincs vezetékes hálózati lefedettség. Ugyanakkor, a lakosság jelentős része (22%) csak mobilinternetet használ, ami korlátozott használatot tesz lehetővé. Figyelmeztető adat, hogy a koronavírus-járvány kitörése utáni második évben a lakosság tizede még mindig nem használta az internetet. A digitális szegénység második szintjének elterjedtsége a hozzáférési szegénységnél is súlyosabb. Románia lakosságának kétharmada az alapvető digitális készségekkel sem rendelkezik, míg a lakosság digitális előnyteremtő készsége nagyon alacsony.

Romániában a digitális politikáknak a digitális készségek fejlesztésére és a digitális közszolgáltatások nyújtására, valamint a digitális üzleti szolgáltatások előmozdítására kell összpontosítaniuk. Úgy tűnik, hogy a romániai helyreállítási terv részben válaszol erre az igényre, és hangsúlyt fektet a lakosság digitális készségeinek fejlesztésére, valamint a vállalkozások és a közsféra digitális átalakítására. A román hatóságok eddigi erőfeszítései a digitális infrastruktúra kiépítésére és a hozzáférés biztosítására összpontosítottak, és az eredmények látványosak: Románia a hálózati lefedettség tekintetében az EU középmezőnyében helyezkedik el.

A romániai digitális stratégiák kialakításakor ajánlott figyelmet fordítani a kettős hurok jelenségére, ezért a digitális stratégiákat össze kell hangolni a szélesebb körű társadalmi egyenlőtlenségeket kezelő politikákkal. A digitális szegénységre a folytonosság jellemző, ezért a digitális integrációt támogató politikáknak rendszeres támogatást kell nyújtaniuk. Végezetül, a digitális politikáknak olyan beavatkozásokat kell mérlegelniük, amelyek alkalmazkodni tudnak a társadalom demográfiai és gazdasági változásaihoz.

■ JEGYZETEK

1. Laura Robinson – Shelia R. Cotten – Hiroshi Ono – Anabel Quan-Haase – Gustavo Mesch – Wenhong Chen – Jeremy Schulz – Timothy M. Hale – Michael J. Stern: *Digital inequalities and why they matter*. Information, Communication & Society, 2015/5. 569–582.
2. *Digital exclusion. A review of Ofcom's research on digital exclusion among adults in the UK*. Ofcom, London, 2022. web: https://www.ofcom.org.uk/_data/assets/pdf_file/0022/234364/digital-exclusion-review-2022.pdf (2023. 01. 12); J. Michael Ryan – Serena Nanda: *COVID–19: Social Inequalities and Human Possibilities*. Routledge, London, New York, 2022.
3. *Collaborative Regulation – Case Study Romania*. ITU Regional Initiative for Europe on Broadband Infrastructure, Broadcasting and Spectrum Management. ITU, 2021. web: <https://www.itu.int/en/ITU-D/Regional-Presence/Europe/Pages/Activities/2021/CollaborativeRegulationCaseStudyRomania.aspx> (2023. 01. 04)
4. Massimo Ragnedda – Maria Ruiu – Felice Addeo: *The self-reinforcing effect of digital and social exclusion: The inequality loop*. Telematics and Informatics 2022/2; Anique Scheerder – Alexander van Deursen & Jan van Dijk: *Determinants of Internet skills, uses and outcomes. A systematic review of the second- and third-level digital divide*. Telematics and Informatics 2017/8. 1607–1624.
5. Ragnedda–Ruiu–Addeo: i. m.; Hargittai Eszter: *Second-level digital divide: differences in people's online skills*. First Monday 2002/4; Jan van Dijk: *The Deepening Divide: Inequality in the Information Society*. Sage Publications, 2005.
6. Ragnedda–Ruiu–Addeo: i. m.; Alexander van Deursen – Ellen Helsper: *The third-level digital divide: who benefits most from being online?* Communication and Information Technologies Annual. Emerald Group Publishing Limited, 2015. 29–52.

7. Ofcom, 2022
8. Ryan–Nanda: i. m.
9. Sophie Lythreatis – Sanjay Kumar Singh – Abdul-Nasser El-Kassar: *The digital divide: A review and future research agenda*. Technological Forecasting and Social Change, 2022. 175. web: <https://research-information.bris.ac.uk/en/publications/the-digital-divide-a-review-and-future-research-agenda> (2023. 01. 11)
10. Ellen Johanna Helsper – Rebecca Eynon: *Distinct Skill Pathways to Digital Engagement*. European Journal of Communication 2014/6. 696–713; Eden Litt: *Measuring Users' Internet Skills: a Review of Past Assessment and a Look toward the Future*. New Media & Society 2013/4. 612–630.
11. Scheerder–Van Deursen–Van Dijk: i. m.
12. Lythreatis–Singh–El-Kassar: i. m.
13. Van Dijk: i. m.
14. Kwok-Kee Wei – Hock-Hai Teo – Hock Chuan Chan – Bernard C. Y. Tan: *Conceptualizing and testing a social cognitive model of digital divide*. Information Systems Research 2011/1. 170–187.
15. Ryan–Nanda: i. m.; Scheerder–Van Deursen–Van Dijk: i. m.; Helsper: i. m.; James C. Witte – Susan E. Mannon: *The Internet and Social Inequalities*. Routledge, London, 2011.
16. Ragnedda–Ruiu–Addeoa: i. m.
17. Alexander J. A. M. van Deursen – Jan A. G. M van Dijk: *IQ and digital inequality: an empirical investigation*. New Media & Society, 2021. web: <https://doi.org/10.1177/14614448211024012> (2023. 01. 23)
18. Ellen Helsper: *A corresponding fields model for the links between social and digital exclusion*. Communication Theory 2012/4. 403–426.
19. Ragnedda–Ruiu–Addeoa: i. m.
20. Ofcom, 2022
21. Ragnedda–Ruiu–Addeoa: i. m.
22. Ștefan Fina – Bastian Heider – Cristina Raț: *Unequal Romania. Regional socio-economic disparities in Romania*. Foundation for European Progressive Studies, 2021.
23. *Gini index / Poverty headcount ratio at national poverty lines (% of population) – Romania*. World Bank, 2023. <https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI?locations=RO> (2023. 01. 23)
24. *Digital Economy and Society Index: Romania*. DESI, 2022. web: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/digital-economy-and-society-index-desi-2022> (2023. 01. 23); ITU, 2021.
25. *Digital Economy and Society Index 2022*. DESI (2022a). <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/digital-economy-and-society-index-desi-2022> (2023. 01. 23)
26. DESI, 2022
27. Uo.
28. DESI, 2022a
29. DESI, 2022; DESI, 2022a
30. A digitális intenzitás indexe alapján, amely a vállalkozások digitálistechnológia-használatát mérő összetett mutató. A mutatónak négy fokozata van, éspedig: nagyon alacsony, alacsony, magas és nagyon magas szint.
31. ITU, 2021
32. DESI, 2022
33. Ministerul pentru Societatea Informațională. *Strategia Națională privind Agenda Digitală pentru România*. 2020. <https://www.comunicatii.gov.ro/strategii-nationale/>
34. Ministerul Comunicațiilor și Societății Informaționale. *Plan Național de Dezvoltarea a Infrastructurii NGN*. 2015. <https://www.comunicatii.gov.ro/planul-national-de-dezvoltare-a-infrastructurii-ngn/>
35. Autoritatea Națională pentru Administrare și Reglementare în Comunicații. *Strategia 5G pentru România*. 2019. https://www.ancom.ro/strategia-5g-pentru-romania-_6167
36. Ministerul Comunicațiilor și Societății Informaționale. *Proiectul RoNet*. 2013. <https://www.comunicatii.gov.ro/proiecte-in-implementare/proiectul-ro-net/>
37. Ministerul Comunicațiilor și Societății Informaționale. *Manualul de monitorizare și evaluare a strategiei naționale privind Agenda Digitală pentru România*. 2020. <https://www.comunicatii.gov.ro/agenda-digitala-pentru-romania-2020/>
38. România kiberbiztonsági stratégiája (2013), Nemzeti korrupcióellenes stratégia (2021–2025), Stratégia a közigazgatás megerősítésére (2014–2020), Nemzeti versenyképességi stratégia (2014–2020), Nemzeti kutatási, innovációs és intelligens szakosodási stratégia (2022–2027), stb.
39. DESI, 2022
40. Ministerul Educației și Cercetării. *Strategia pentru digitalizarea educației din România – 2021–2027 – SMART-Edu*. 2020. <https://www.smart.edu.ro/>

41. Ministerul Economiei Strategia Națională pentru Competitivitate. 2014. <http://www.economie.gov.ro/strategia-nationala-pentru-competitivitate-2014-2020>
42. Autoritatea Pentru Digitalizarea României. Barierele digitalizării mediului public și privat din România. 2021. <https://www.adr.gov.ro/wp-content/uploads/2021/04/ADR-Barierele-Digitalizarii-mediului-public-si-privat-din-Romania.pdf>
43. ITU, 2021
44. Ministerul Investițiilor și Proiectelor Europene. Planul Național de Redresare și Reziliență al României. 2021. <https://mfe.gov.ro/pnrr/>
45. ITU, 2021

GULD ÁDÁM

„TE VAGY A Z GENERÁCIÓS ANNA FRANK!”

Háborús influencerek, hírgyártás és hírfogyasztás alakzatai az orosz–ukrán háborúban

**...a Z generációs
tartalom-előállítók
új típusa jelent meg
2022-ben. Ezeket
a fiatalokat joggal
nevezhetjük a
haditudósítók legújabb
nemzedékének...**

Bevezetés

■ A médiaerőszak a médiakutatás egyik örökzöld témájának számít, ami az 1970-es évek óta kiemelt figyelmet kap.¹ Számos megközelítés szerint a médiaerőszak egyik jellegzetes típusának tekinthetjük a háborús erőszakról szóló híreket, amelyek a fikciós erőszakhoz hasonló hatást váltanak ki a befogadókban azzal a különbséggel, hogy a valós hadi események bemutatása még nagyobb érdeklődést és feszültséget generál.² A háborúkról szóló tudósítások így mindig jelentős nézettséget generálnak, ami az érintettség fokával arányosan nő: minél közelebb érzünk magunkhoz egy háborús gócpontot kulturális vagy földrajzi értelemben, annál nagyobb figyelem koncentrálódik az eseményekkel kapcsolatos hírekre.³ A 2022. február 24-én kirobbant orosz–ukrán háború a tartalomgyártás és a médiafogyasztás szempontjából is példátlan fejleményeket produkált, amelyeket érdemes interdiszciplináris megközelítésben, több szempontból is górcső alá venni.

A címben szereplő idézet egy felhasználói kommentből származik, ami az ukrán háborús influencer, Valeria Shashenok TikTok-csatornáján jelent meg.
https://www.tiktok.com/@valerisssh/video/7071270332891483397?is_copy_url=1&is_from_webapp=v1

A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. A Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-5- PTE-1729 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

A helyzet megértéséhez azt is látnunk kell, hogy a háborús hírek médiareprezentációja sokat változott az elmúlt évtizedekben.⁴ A 20. század folyamán a vietnami háború volt az első olyan katonai konfliktus, amit a média igazán közel hozott a nyugati világ polgáraihoz, majd hasonló figyelmet kapott az öbölháború és az ezredforduló után az iraki megszállás is.⁵ Ezek mindegyikére jellemző, hogy a közvetítés fő médiuma a televízió volt, s ahogy a korszakból származó szövegek említik, a képernyők csatatérre változtatták a nézők nappaliját. Azonban bármennyire is sokkolóak voltak ezek a tartalmak, mindegyikre jellemző volt az erős szerkesztettség, a professzionális tartalom-előállítás, a szakértői diskurzus és a tömegmédiára jellemző hivatalos, távolságtartó hangnem. Ez jelentősebben 2011-ben változott meg, amikor az arab tavasz néven elhíresült politikai mozgalmak megszervezésében és médiareprezentációjában már komoly szerepet kapott a közösségi média is.⁶ A mozgalomhoz kapcsolódó aktivitások elsősorban a Facebookon és a Twitteren körvonalazódtak, ahol az akkor „Facebook-generációként” emlegetett huszonéves arab fiatalok vették kezükbe az irányítást. A korszak technikai jellemzőinek megfelelően a tartalmak írásos alakban, posztok, blogok, direkt üzenetek és e-mailek formájában jelentek meg az online térben. A közösségi média kitűnő lehetőséget nyújtott a hírek gyors terjedésének, így az összehangolt cselekvésnek, miközben a hivatalos politikai hatalom sokáig tehetetlen volt az online szerveződő mozgalmakkal szemben.

Az orosz–ukrán háború a médiában

■ Az arab tavaszt követő tíz évben sok minden megváltozott a világban. Sokat változott a társadalmi környezet és a média is, így a 2022 februárjában kipattanó orosz–ukrán konfliktus már egészen új viszonyok közé érkezett.⁷ A katonai hadműveletek megindulását követően azonnal világossá vált, hogy a világ élő egyenes adásban fogja követni az Ukrajnában zajló eseményeket.⁸ Ebben óriási szerepet kaptak azok a fiatal, többségében Z generációs influencerek, akik már a konfliktust megelőzően is óriási követőtáborral rendelkeztek, s akiknek minden posztja több ezer fiatalelér el a világ minden pontján.⁹ 2022. február 24-én az orosz és ukrán közösségi média háborús üzemmódra váltott, s a közösségi felületeket, elsősorban a TikTokot és az Instagramot elárasztották a háborúellenes tartalmak. A jelenség felfutásához az is hozzátartozik, hogy a háború kezdete óta a TikTok hírfolyama tele volt az ukrain eseményekről szóló videókkal, ennek pedig az az oka, hogy a TikTok algoritmus megjutalmazza azokat, akik aktuális eseményekről posztolnak.¹⁰ A mozgalomhoz a legnépszerűbb orosz és ukrán influencerek is csatlakoztak, miközben a háború elleni kiállás szimbóluma is megszületett. A felhasználók fekete négyzetekkel posztolták tele a profiljaikat, miközben arra szólították fel a politikai vezetőket, hogy azonnal szüntessék be a katonai hadműveleteket – ma már sajnos tudjuk, hogy eredménytelenül.

A háború első néhány napjában még csak a politikai állásfoglalás volt jellemző a felületeken, később már a radikálisabb, tényleges cselekvésre vagy ellenállásra ösztönző posztok is elszaporodtak. Ebben az időszakban azt érdekes megfigyelni, hogy a „normál” üzemmódban működő influencerek hogyan váltottak át a szórakoztató tartalmakról a háborús tudósításokra. Jó példa erre az ukrán utazó vlogger, Elena Mandziuk esete, aki még február elején is az egzotikus utazásairól posztolt.¹¹ A konfliktus kirobbanása után a politikai aktivizmus került a megosztások fókuszába, majd néhány nappal később már arról töltött fel videóit

a Twitterre, hogy hogyan kell Molotov-koktélt készíteni az utcai harcokhoz. Hasonló átalakulást figyelhettek meg a követők Anna Prytula Instagram-oldalán is.¹² A felület egészen 2022. február végéig éppen úgy nézett ki, mint bármelyik életstílus-influencer oldala, amin egy irigylésre méltó luxuseletmód pillanatképei tűnnek fel. Az orosz csapatok megjelenésével párhuzamosan Anna oldala is drámai változáson ment keresztül. Február 24-én egy vörös négyzetet posztolt, benne a következő felirattal: „Hajnali 5 órakor Oroszország megtámadta Ukrajna területét”.¹³ A következő napokban már haditudósításra jellemző posztok kerültek az oldalra, amelyekben az ukrán lány arról számolt be, hogy az orosz csapatok hogyan közelítették meg a lakóhelyéhez közeli településeket, és milyen csapatzmozgások zajlottak az országban.¹⁴ Mindeközben más ukrán fiatalok arról kezdtek el posztolni, hogy hogyan próbálják túlélni a bombázásokat a föld alatti bunkerekben, milyen pusztítást végeztek a rakéták az otthonaikban, vagy miként próbálnak külföldre menekülni a megszálló orosz csapatok elől. Március elejétől egyre több olyan tartalom is feltűnt a csatornákon, amelyeket a szerencsésebb fiatalok már más országokból posztoltak. Ezekben jellemzően vagy a nemzetközi szervezetek segítségét kérték a hazájukért küzdő ukrán katonák számára, vagy az otthon maradt civilek segítségét próbálták megszervezni.

Az online influencers politikai befolyásához már régóta nem férhet kétség, és mindez még világosabban látszik az orosz–ukrán konfliktus tükrében.¹⁵ Az Egyesült Államokban már arra is akad példa, hogy a kormányzat influencers bevonásával közvetíti a hivatalos politikai álláspontokat a háború kapcsán.¹⁶ A gyakorlat mögött az a felismerés áll, hogy a TikTok ma már hírfogyasztási csatornaként is működik a Z generációsok körében.¹⁷ Így, ha a politikai vezetés a fiatalok megszólítására törekszik, erre a felületre kell kihelyezni a hivatalos közleményeket olyan formában, ahogyan az a korosztály számára a leginkább befogadható. A gyakorlat az orosz–ukrán konfliktus kapcsán is működött, amikor az Egyesült Államok elnöke a fiatal influencersokból verbuválódott „Gen-Z for Change” csoport (korábban „TikTok for Biden” néven működő szervezet) segítségét kérte.¹⁸ Az online csoport több mint 500 TikTok-influencert fog össze, akik együttesen közel félmilliárd fiatal követőt érnek el világszerte. A háború kapcsán az amerikai kormány 2022 márciusában kezdett tudatosan kommunikálni a csoport bevonásával, amikor 30, jelentős eléréssel rendelkező influencerrel tisztázták azt, hogy milyen álláspontot kell közvetíteniük a követőik felé. A Fehér Ház által kiadott iránymutatás szerint a tartalom-előállítóknak arról kellett meggyőzniük a közönségüket, hogy a NATO nem alakíthat ki légtérzárlatot Ukrajna felett, mert az a helyzet gyors eszkalációjához vezetne. Az amerikai kormány szerint erre nemcsak azért volt szükség, mert így objektív és hiteles információkat juttathattak el a fiatalokhoz, hanem azért is, mert az orosz kormány fizetett hirdetések formájában ugyanezekben a felületeken tett közzé az inváziót támogató hamis üzeneteket.¹⁹

Azt, hogy a Z generációs influencers hatását az orosz kormány sem becsülte alá, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a TikTokon az orosz propaganda is egyértelműen megjelent.²⁰ Amerikai szakértők 186 orosz influencerfiókot elemeztek a TikTokon, amelyek minden jel szerint összehangolt kampányon keresztül próbáltak támogatást szerezni Oroszországnak. Az oroszbarát influencersok, akik közül sokan korábban soha nem foglalkoztak politikával, több mint 200 videót tettek közzé 2022. március 4. és 8. között #RLM felirattal.²¹ A megosztások ráadásul kísérteties hasonlóságokat mutattak, többségükben

ugyanaz a videó vagy szöveg szerepelt, nem ritkán ugyanazokkal a helyesírási hibákkal. Továbbá a megosztások egyik visszatérő eleme volt egy olyan táncmozdulat, ahol az előadók Z betűt formáltak a kezükkel, ami az orosz megszállók szimbólumává vált a háború kezdete óta. Összességében az orosz vezetés mégis túl veszélyesnek találta a legnépszerűbb platformokat, így a nemzetközi szinten is aktív orosz influencersok ténykedésének részben az állami korlátozások, részben pedig a legnépszerűbb közösségi oldalak szankciói, illetve kivonulása vetett véget.

TikTok-hadviselés és háborús influencersok: kutatási kérdések, módszertani keretek, vizsgált csatornák

■ A fentiek alapján világosan látszik, hogy a háborús események bemutatásában szokatlan felületek, új típusú tartalmak és amatőr tartalom-előállítók is egyre nagyobb szerepet kapnak. A folyamatokat vizsgálva kijelenthetjük, hogy 2022-ben a haditudósítás műfajának forradalma zajlott, s ebben a Z generációs influencersok és tartalomfogyasztók kulcsszerepet játszanak. Az alábbiakban azt a kérdést vizsgálom, hogy a kommunikációs szempontból is trendszerűt nemzedékként számoltartott Z generációs fiatalok hogyan dolgozzák fel a háború témáját, milyen stratégiákat alkalmaznak a tartalomgyártás során, és a megosztások milyen reakciókat váltanak ki a kortárs követőkből.

Az itt említett kérdéseket alapvetően kvalitatív tartalomelemzéssel kutatom három népszerű és jelentős követői bázissal rendelkező Z generációs influencer példáján keresztül, ezek az ukrán Valeria Shashenok, az orosz Roman Albertovich Abalin és az amerikai Aaron Parnas.²² A vizsgálatban szereplő tartalom-előállítók ukrán, orosz, illetve amerikai származású fiatalok, akikre bár nem minden szempontból tekinthetünk reprezentatív példaként, az életútjuk, a személyiségük és az online aktivitásuk mégis alkalmas arra, hogy ezek alapján pontosabb képet alkossunk a vizsgált jelenség természetéről.

A kutatás első lépésében az influencersok karakterének és csatornáinak bemutatására fókuszáltam, ahol alapvetően online források alapján igyekeztem megrajzolni a tartalom-előállítók személyiségét, bemutatni a tartalomgyártás mögött rejlő motivációkat, illetve a tartalomgyártási stratégiák jellegzetességeit. A kutatás második lépésében a posztok kvalitatív jellegű, vizuális és tartalmi elemzésére került sor.²³ Ennek során a csatornákra kihelyezett legjellegzetesebb, legnagyobb nézettséget vagy legnagyobb aktivitást generáló megosztásokat vizsgáltam. A kutatás harmadik lépésében az online vitafórumok elemzésének megközelítését használtam, ahol a közönség reakcióinak értelmezése került fókuszba – erre a posztok alatt elhelyezett kommentszekció adott lehetőséget.²⁴ A területi korlátok okán jelen tanulmányban csak a kutatás főbb eredményeit ismertetem, az elemzésből lesűrhető következtetések bemutatására pedig a szöveg végén térek ki.

A Z generációs Anna Frankként emlegetett Valeria Shashenok 2001. július 17-én született, a jelenleg 21 éves ukrán tartalom-előállító az egyik legismertebb háborús influencernek számít, aki a fegyveres konfliktus kirobbanása óta dokumentálja egy átlagos ukrán fiatal hétköznapjait.²⁵ Valeria már a háborút megelőzően is foglalkozott tartalomgyártással, fotósként olyan érzékeny témákat dolgozott fel a képein, mint a meztelenség vagy a homoszexualitás, de ezenkívül érdeklődött a divat és az építészet iránt is. A fiatal nő életében óriási változást hozott a 2022 februárjában kirobbanó fegyveres konfliktus Oroszország és Ukrajna

között, ennek következményeként az influencer közel egy hónapot töltött el a családjával egy légvédelmi pincében, miközben humoros videókon keresztül örökítette meg a család túlélését, valamint az orosz hadsereg pusztítását. Az influencer 2022 március közepén menekült el az országból, először Lengyelországba, majd onnan Olaszországba utazott, miközben a családja továbbra is Ukrajnában maradt. Valeria TikTok-videókba kódolt történetei jelentős feltűnést

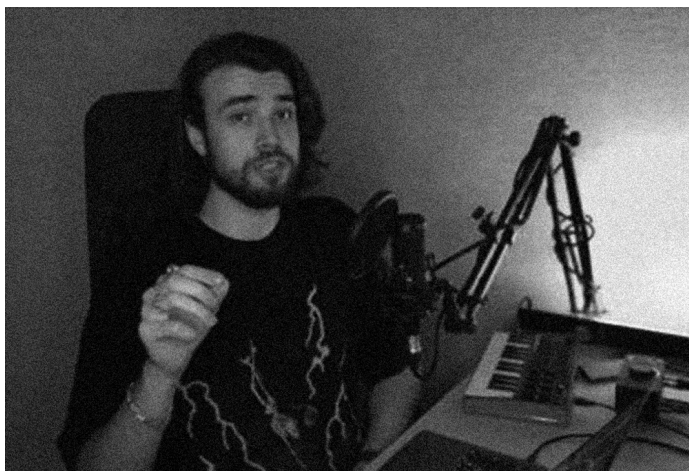

Valeria Shashenok az orosz hadsereg által elkövetett pusztítás dokumentálása közben

keltettek, a lány óriási ismertségre tett szert, kezdetben csak a Z generációs kortársai közt, később viszont a mainstream média és a politika is felfigyelt a munkásságára. Az Ukrajna elhagyását követő utazásai során számos televíziós és lapinterjú készült a tapasztalatairól, illetve több konferencián és egyetemi előadáson beszélt a háborús emlékeiről. 2022. szeptember 14-én vendégként részt vehetett az Európai Parlament ülésén, ahol több olyan befolyásos politikussal találkozhatott, mint Olena Zlenska, Ursula von der Leyen és Roberta Metsola²⁶, majd 2022. július 18-án kiadta az első könyvét *Dolgok, amik értelmet adnak az életnek egy óvóhelyen* címmel.²⁷ A lány csatornája a háború kirobbanását követően futott fel, aminek részben az lehet a magyarázata, hogy az ukrán Z generációs tartalom-előállítók közül a legelső között kezdett foglalkozni az orosz invázió témájával. Videóiban aktuális TikTok-trendeknek megfelelő zenés tartalmak szerepelnek, amelyekben az influencer „eltáncolja a háborút”. A megosztások emiatt időnként ellenséges hangvételű hozzászólásokat is generálnak, ezekben a követők azt kifogásolják, hogy a vicces formátumok nem illenek a téma súlyához. Ugyanakkor az is egyértelmű, hogy a célcsoport döntő többsége megfelelően értelmezi a megosztásokat, és jól rezonál a tartalmakkal.

A jelenleg emigrációban élő Roman Albertovich Abalin 1998. január 24-én született az oroszországi Cseljabinszkban.²⁸ Az influencer leginkább az NFKRZ (No Fuckerz) elnevezésű YouTube-csatornájáról ismert, amelyen humoros tartalmakkal szórakoztatja a követőit.²⁹ Roman csatornája az orosz társadalommal kapcsolatos témákat dolgoz fel, a célközönség pedig elsősorban a nyugati országok angolul beszélő tartalomfogyasztói. Roman 2010-ben indította el a YouTube-csatornáját, amelyre eredetileg csak gamervideók készültek, elsősorban a Team Fortress 2 elnevezésű játékkal, de ma már négy önálló tematikus lejátszási listá-

val rendelkezik, ezek közé tartozik a The NFKRZ Podcast, ahol Roman számára érdekes emberekkel hallhatnak beszélgetéseket a követők. A második csatorna Video Essays címen fut, ami leginkább egy történelmi témákkal foglalkozó platformnak tekinthető. A harmadik csatorna az Russian Culture címet viseli, ahol az orosz popkultúra érdekességei kerülnek terítékre, a negyedik csatorna pedig IRL Videos néven fut, ahol a vlog műfajában készült videók láthatóak. Számos

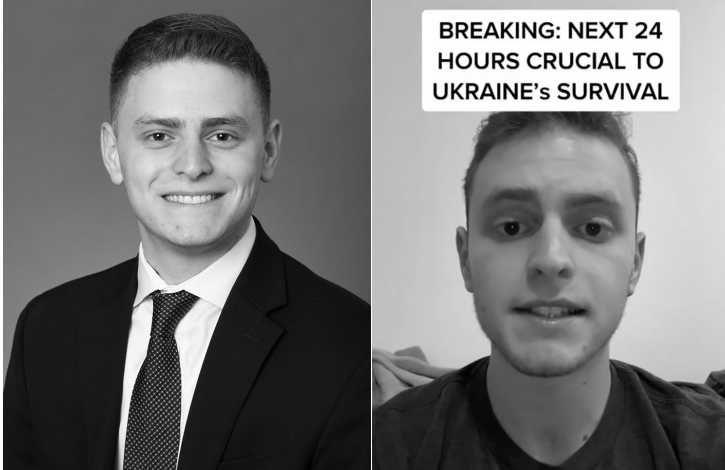

Roman Albertovich Abalin podcast készítése közben

influencerhez hasonlóan, Roman is több közösségi oldalon aktív. Fő csatornájának a YouTube tekinthető, ahol 1.1 millió feliratkozóval rendelkezik, a Twitter-fiókjának több mint 34.000, az Instagram-oldalának 123.000, a TikTok-csatornájának 13.000 követője van. Roman politikai nézeteit tekintve baloldali aktivistának számít, a videóiban számos alkalommal kifejezte támogatását a nemek közötti egyenlőség, a faji egyenlőség, az LMBTQ+ jogok, az abortusz, valamint a menekültek és bevándorlók iránt. Az influencer egyértelműen háborúellenes nézeteket vall, élesen elítélte Putyin Ukrajna elleni agresszióját, és videókat készített arról, hogy a hétköznapi oroszok nemet mondanak a háborúra. Roman történetmesélési stílusa a legtöbb videójában informatív, lényegretörő, egyszerű, s ez mind az üzenet megfogalmazására, mind pedig a prezentáció stílusára jellemző. A posztok alatt olvasható kommentekben gyakori a heves vita, sokan álságosnak és megtevesztőnek tartják az influencer munkásságát amiatt, hogy nem beszél nyíltan a háborúról, illetve nem áll ki határozottan Ukrajna mellett. Mások éppen ellenkezőleg, elismerően beszélnek egy olyan férfiről, aki reális bepillantást enged egy a háború miatt emigrációban élő orosz fiatalok életébe.

A Fehér Ház kommunikációját aktívan támogató Aaron Parnas 1999-ben született, 23 éves amerikai jogász, a Demokrata Párt aktivistája, aki 1.4 millió követővel rendelkezik a TikTokon.³⁰ Parnas csatornája elsősorban politikai és közéleti témákkal foglalkozik, az elmúlt egy év során pedig rendszeresen feldolgozta az orosz–ukrán háború aktuális eseményeit. A fiatal aktivista magánélete és szakmai pályafutása több ponton kötődik az amerikai politikához és közülethez, a Demokrata Párt fiatal támogatójaként ismeri a nyilvánosság. Aaront a politika és a közélet iránti érdeklődése inspirálta arra, hogy belevágjon a tartalomgyártásba a TikTok-on, ahol csakhamar jelentősebb számú közönséget gyűjtött maga

köré. A videóiban nyíltan vall arról, hogy az Ukrajnához fűződő személyes kapcsolatai készítették arra, hogy a csatornáján kiemelt figyelmet kapjon a jelenleg is zajló háború. A megosztásaiban 2022 február óta szerepelnek a konfliktussal kapcsolatos hírek, majd márciustól kezdve szinte kizárólag a háborúra vonatkozó tartalmak jelennek meg. Aaron többcsatornás tartalomgyártással van jelen az online térben, s bár a TikTok-csatornája rendelkezik a legnagyobb követői bázis-

Aaron Parnas a George Washington Egyetem Jogi Karának végzős diákjaként, illetve a TikTok-csatornájának egyik jellegzetes videójában

sal, aktív fiókkal rendelkezik a Facebookon, az Instagramon, a Twitteren és a YouTube-on is. Aaron arra koncentrál, hogy az információkat a lehető leghatékonyabb módon juttassa el a követőihez, ehhez az is hozzátartozik, hogy a csatornáján akár naponta többször is frissülnek a háborúval kapcsolatos tartalmak. Aaron tartalmait kizárólag angol nyelven készülnek, a megosztások nem szóragoztató, hanem szakmai jellegűek, amelyek hírközlési, oktatási és politikai aktivizmussal kapcsolatos célokat szolgálnak. A csatorna által feldolgozott témákhoz az influencer professzionális igényességgel közelít, és a tartalmak kifejezetten lényegretörőek, különösen a háborúval kapcsolatban. A csatornán olvasható kommentek alapvetően visszafogott hangnemben születnek, nem kifejezetten agresszívek, ugyanakkor több határozottan negatív hangvételű vélemény is szerepel közöttük. Ami egyértelműen kiderül a hozzászólásokból az az, hogy a többség elítéli a háborúval való fenyegetőzést, és bosszús amiatt, hogy a helyzet idáig fajult, de ezeket a véleményeket konstruktív vitákban osszák meg a felhasználók.

Konklúziók

■ A fentiekből kiderülhet, hogy a világpolitikai változások, különösen az orosz–ukrán háborús konfliktus okán, a Z generációs tartalom-előállítók új típusa jelent meg 2022-ben. Ezeket a fiatalokat joggal nevezhetjük a habitudósítók legújabb nemzedékének, akik az ifjúság körében aktuálisan legnépszerűbb csatornákon szólnak a kortárs követőikhez, miközben az a céljuk, hogy szinte azonos időben közvetítsék a világ egyik legjelentősebb politikai eseményét. A jelen-

ség nem előzmények nélküli, a Z generációs online aktivizmusra számos példát láthattunk, különösen az elmúlt négy-öt év távlatában. A folyamatnak egyértelműen jelentős lendületet adott az egyre komolyabb következményekkel fenyegető klímaválság, a 2017-ben formálódó #MeToo mozgalom, a 2019-ben kitört Covid-19-járvány és a 2022-es amerikai választások. Ezek az események rámutatnak, hogy az 1995 után születettek egyre komolyabb érdeklődést tanúsítanak a közügyek, a társadalmi problémák és a politikai témák iránt, miközben a Z generációs fiatalok egyre határozottabban hallatják a saját hangjukat ezekben a kérdésekben, s így a háború kapcsán is. A vizsgálat rámutatott, hogy az influencerekkel támogatott kommunikációs megoldások ebben az esetben is jelentős vonzerővel bírnak, hiszen a hírek a befogadók által leghitelesebbnek tartott kortárs véleményvezérek tolmácsolásában jutnak el a befogadókhoz. A megoldás sikerességét a kutatás alapján három, szorosan összefüggő tényezőben látom, ezek pedig az influencerek személye, a tartalom jellemzői és a platformok sajátosságai, amin a megosztások megjelentek.

Az influencerek személyének egyik legvonzóbb sajátossága a hitelesség, ennek egyik fontos tényezője a háború kapcsán az érintettség foka. A háborús témával foglalkozó influencerek közvetve vagy közvetlenül személyesen is érintettek a konfliktusban. A tartalom-előállítók hitelességének másik tényezője abból fakad, hogy a tudósítók hétköznapi fiatalok, akiknek az életminősége, kulturális vagy gazdasági háttere nem különbözik jelentősen a követők pozíciójától. Így szinte véletlennek is tűnhet, hogy éppen rajtuk keresztül ismerhetjük meg a háború hatásait, miközben az események egy leplezetlenül szubjektív kontextusban nyernek értelmet. A vizsgálatban szereplő személyek is jól példázzák, hogy a legsikeresebb influencerek úgynevezett egyszemélyes karakterek, nem szerepeket játszanak az online térben, vagyis nem különül el élesen a privát életük a közönség felé közvetített imázsuktól.³¹ Éppen ellenkezőleg, a karakterek megközelíthetőek, könnyű velük azonosulni még akkor is, ha éppen egy háború borzalmairól számolnak be. Ezenkívül a személyiségük részeként értelmezem a nyelvhasználat és kommunikációs stílus sajátosságait is, amiben a lényegretörő, hétköznapi, könnyen befogadható és egyszerűen értelmezhető üzenetek dominálnak.

A háborús tartalmak vonzerejét elsősorban a témaválasztás időzítése, illetve a téma jellege adja. A vizsgálatban szereplő influencerek szinte a konfliktus első pillanatától fogva kiemelt helyen foglalkoztak a háborús eseményekkel, és rendszeresen, fontosabb események kapcsán szinte azonos időben jelentkeztek a legújabb posztokkal. Az érdeklődést jelentősen fokozta a téma jellegei is, vagyis maga a háború, ami ahogyan azt láthattuk, a médiaerőszak kontextusában értelmezve törvényszerűen nagyobb számú közönség figyelmére tart számot.³² A tartalmak vonzerejéhez ugyancsak hozzájárul a megosztások instant jellege, vagyis gyors elérése, valamint könnyű hozzáférhetősége is. A megosztások erőteljes vizuális megoldásokkal operálnak, melyeken vagy a háború képei tűnnek fel, vagy az influencerek arca rövid, tömör, könnyen befogadható írott üzenetekkel társítva. A téma megemésztését segíti az a könnyed, humoros és játékos hangnem is, ami a legborzalmasabb események bemutatását is fel tudja oldani, és amin keresztül működésbe lépnek a Z generációs kommunikációra egyébként is jellemző abszurd, szatirikus, ironikus vagy groteszk stíluselemek – ez a technika különösen Valeria videóiban érhető tetten. Továbbá a példákban szereplő háborús tartalmak egy tipikus horizontális kommunikációs rendszerben nyer-

nek értelmet, ahol a tudósítók nem pályáznak szakértői szerepre, nem helyezik magukat a befogadók fölé.³³ Éppen ellenkezőleg, a tartalmak jellemzői közelítik, egy szintre emelik az influencereket és a befogadókat, ami együtt jár azzal, hogy az objektív tájékoztatás szubjektív elemekkel vegyül. Ez a tartalmi stratégia sajátos és újszerű egyensúlyt próbál teremteni a hiteles tájékoztatás és személyes tapasztalatok bemutatása között, ahol a túláradó emóciók sem ritkák.

A tartalmak sikeressége szorosan kapcsolódik azoknak a platformoknak a jellemzőihez, ahol a posztokat megosztották. A vizsgálatban szereplő influencerek kivétel nélkül multiplatformos tartalomgyártási stratégiát folytatnak, azaz a tartalmakat egyszerre több felületre helyezik ki. A háborús tartalmakkal foglalkozó tartalom-előállítók a Z generáció által preferált felületeket részesítik előnyben, ezek közül is kiemelkedő szerep jut a TikToknak, a YouTube-nak és az Instagramnak. Az említett felületek az online tartalomfogyasztás mindkét jellemző gyakorlatára lehetőséget adnak, a TikTok és az Instagram főleg a rövid, elsősorban a képiség csatornáját alkalmazó, ugyanakkor szemantikailag erősen telített tartalmak megosztására ideális, erre láthatunk példát Valeria és Aaron munkáiban. Ezzel szemben a YouTube a hosszabb, kidogozottabb megszólalásokra ad lehetőséget, amelyekben a képiség jelentősége kisebb, s helyette nagyobb szerepet kap a verbális csatorna – ahogyan ezt Roman csatornáján tapasztaljuk. Ezenkívül rendkívül fontos az említett platformok interaktív és participatív jellege, ami tényleges párbeszédet tesz lehetővé a követők és az influencerek között, s ami nemcsak a közösségiség érzését erősítheti, de a paraszociális kapcsolódáson keresztül a tartalom-előállítóhoz való emocionális kötődést is lehetővé teszi.³⁴

A fentieket összegezve megállapítható, hogy a háborús influencerek tevékenységének vizsgálata a hírgyártás és hírfogyasztás egy újszerű gyakorlatát tárta fel, ami egyelőre elsősorban az ifjúság körében jellemző. Az elemzés megvilágította azt is, hogy a megoldás jellemzőiből kifolyólag jelentős hatást ér el a befogadók körében, ami összességében egy rendkívül hatékony kommunikációs stratégia lehetőségét rejt magában egy olyan generáció esetében, amelynek az elérése többnyire komoly problémát jelent. Az utóbbi megállapításból kiindulva nem meglepő, hogy a megoldásban rejlő lehetőségekre azonnal felfigyelt a mainstream politikai kommunikáció és propaganda, ami már most is arra törekszik, hogy az eszköztárába emelje ezt a kommunikációs technikát.³⁵ Mindebből arra következtethetünk, hogy az influencerek hírgyártásban vagy hírközvetítésben betöltött szerepe a jövőben jelentősen növekedhet, s ennek hatásvizsgálata a kommunikációs szakma egyik fontos feladata lesz.

■ JEGYZETEK

1. Császi Lajos: *Tévéeérszak és morális pánik*. Új Mandátum, Bp., 2003.
2. Molnár Bálint – Stachó László: *A médiaerőszak – Tények, mítoszok, viták*. Századvég, Bp., 2009.
3. https://nmhh.hu/dokumentum/228260/orosz_ukran_haboru_mediakepe_2022_marcius_2_8.pdf
4. A. Hoskins – B. O’Loughlin: *War and Media*. Polity Press, Cambridge, 2010.
5. H. Tumber – J. Palmer: *Media at War – The Iraq Crisis*. Sage, London, 2004.
6. Wolfsfeld, G. – Segev, E., – Sheaffer, T.: *Social media and the Arab Spring: Politics comes first*. *The International Journal of Press/Politics* 18(2), 2013. 115–137.
7. H. Dijkstra – M. D. Cavelty – N. Jenne – Y. Reykers: *War in Ukraine*. *Contemporary Security Policy* 43(3), 2022. 464–465.
8. J. Pavlik: *The Russian War in Ukraine and the Implications for the News Media*. *Athens Journal of Mass Media and Communications* 8, 2022. 1–17.

9. A témáról bővebben: Törőcsik Mária: *A Z generáció magatartása és kommunikációja*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2016.; Guld Ádám: *A Z generáció médiahasználata: Jelenségek, hatások, kockázatok*. Libri Kiadó, Bp., 2022.
10. M. Makhortykh – M. Bastian: *Personalizing the war: Perspectives for the adoption of news recommendation algorithms in the media coverage of the conflict in Eastern Ukraine*. *Media, war & conflict* 15(1), 2022. 25–45.
11. https://www.instagram.com/elena_mandziuk/
12. <https://www.instagram.com/annaprytulaaa/>
13. <https://www.instagram.com/p/CaWPRDWNLTTr/>
14. Ismeretlen okokból kifolyólag az influencer később törölte ezeket a posztokat.
15. S. C. Woolley: *Digital Propaganda: The Power of Influencers*. *Journal of Democracy* 33(3), 2022. 115–129.
16. <https://www.washingtonpost.com/technology/2022/03/11/tik-tok-ukraine-white-house/>
17. J. Vázquez-Herrero – M. C. Negreira-Rey – X. López-García: *Let's dance the news! How the news media are adapting to the logic of TikTok*. *Journalism* 23(8), 2022. 1717–1735.
18. <https://genzforchange.org/>
19. Y. D. Astuti – R. Attaymini – M. S. R. Dewi: *Digital Media and War: Social Media as a Propaganda Tool for the Russia-Ukraine Conflict in the Post-truth Era*. In *Annual International Conference on Social Science and Humanities*. Atlantis Press, Amsterdam, 2022. 19–27.
20. U. A. Mejas – N. E. Vokuev: *Disinformation and the media: the case of Russia and Ukraine*. *Media, culture & society* 39(7), 2017. 1027–1042.
21. A #RLM rövidítés „Az orosz életek számítanak” (Russian Lives Matter) szlogenre utal, ami a Moszkva iránti szimpátiát fejezi ki.
22. P. Mayring: *Qualitative content analysis*. A companion to qualitative research 1(2), 2004. 159–176.; A. F. Selvi: *Qualitative content analysis*. In *The Routledge handbook of research methods in applied linguistics*. Routledge, London, 2019. 440–452.
23. Piotr Sztompka: *Vizuális szociológia*. Gondolat Könyvkiadó, Bp., 2009
24. Császi Lajos: *A Mónika-show kulturális szociológiája*. Gondolat, Bp., 2011.; B. Glaser –S. Anselm: *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. Aldine Publishing Company, Chicago, 1967.
25. <https://edition.cnn.com/2022/03/09/world/tiktok-photographer-ukraine-bunker-valeria-shashenok/index.html>
26. <https://www.instagram.com/p/CifVRcFNB4a/>
27. <https://www.amazon.com/Things-that-sense-shelter-library-ebook/dp/B0B5F766F5>
28. <https://youtube.fandom.com/wiki/NFKRZ>
29. https://www.youtube.com/@roman_nfkrz
30. <https://www.famousbirthdays.com/people/aaron-parnas.html>
31. Guld Ádám: *Sztárok, celebek, influencerok: A médiában megszerezhető ismertség és hírnév természete*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2021.
32. Molnár Bálint – Stachó László: *A médiaerőszak – Tények, mítoszok, viták*. Századvég, Bp., 2009.
33. S. C. Kamau: *Engaged online: Social media and youth civic engagement in Kenya*. In *Digital activism in the social media era*. Palgrave Macmillan, London, 2016. 115–140.
34. Törőcsik Mária: *Self-marketing*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2017.
35. F. Pierri – L. Luceri – N. Jindal – E. Ferrara: *Propaganda and Misinformation on Facebook and Twitter during the Russian Invasion of Ukraine*. 2022. web: <https://arxiv.org/pdf/2212.00419.pdf>

VÁKÁR ZSANETT

ÁTTELEPÍTÉS VAGY GENOCÍDIUM?

Az örménykérdés végső megoldása az Oszmán Birodalomban

**Az oszmán törökök
1915-től 1923-ig
mintegy 1,5 millió
örményt öltek meg (...)
További 500 000
embert gyökerestül
kiteleptettek.
Az örmény javak
elveszttek, megsemmisítették vagy
eltulajdonították őket.**

■ Az örmények egy ősi, több mint háromezer éves nép, országuk a viharos történelem során rengeteg területet nyert és veszített. A dicső Örményország egykori határai a Kaszpi-tenger délnyugati partjaitól a Földközi-tenger Iskenderum-öbléig húzódtak. A szomszédos, terjeszkedő államokat viszont nemcsak területeinek nagysága aggasztotta, hanem az ország kedvező földrajzi adottságai is, például, hogy területén a selyemút útvonala is áthaladt.¹

Globális kulturális szempontból nagy jelentőségű népcsoport az övék. Az ókorban virágzó civilizációt építettek ki. Az örmény nyelvet is különleges, önálló indoeurópai nyelvként tartják számon, saját betűkkel és nyelvtannal. Az örmények a bibliai Noétól eredeztetik magukat, a kereszténység is a történelmük és kultúrájuk mélyen gyökerező eleme, hiszen az örményeké volt az első nemzet, amely a kereszténységet államvallássá nyilvánította Kr. u. 301-ben. Ez a korai keresztény identitás nagyban befolyásolta az örmény kultúrát, és megkülönböztette őket a szomszédos népektől.²

A környező hatalmak állandó hódításai miatt az ország meggyengült, nemegyszer ütköző állam volt két nagyhatalom határán, többször is két részre osztották, majd királyságként újraegyesítették. A mai Örményország csak nemrégiben, a Szovjetunió felbomlásával vált független köztársasággá. Jelenleg alig 30 000 négyzetkilométeren fekszik a Kaukázus hegyláncától délre, csak töredéke a történelmi területeknek.

Az örmény népnek folyamatosan szenvednie kellett, időről időre százezrével kényszerültek menekülni. Ennek, illetve nagyrészt az örmény genocídium következményeként Örményország mára arányaiban a legnagyobb diaszpórával rendelkező ország a világon. Annak ellenére, hogy a népirtást elkövető fél a genocídium tényét tagadja, mára már a történészek és kutatók világszerte elismerik a tényeket. Nagyrészt egyetértenek abban is, hogy maga a népirtás két szakaszban zajlott, emellett pedig elkülönítenek két, előzménynek tekinthető periódust is.

A „véreskezű” Abdul-Hamid

■ Az oszmán törökök 1453-ban elfoglalták Konstantinápolyt, ezzel az örmény területeket is beolvasztották, és egy szilárd, terjeszkedő Oszmán Birodalmat hoztak létre, amely a 17. századra már Bécs kapujánál kopogtatott.

Az Oszmán Birodalom multinacionális és többvallású állam volt, több népcsoport olvasztótégelye. Az örményeknek azonban keresztény kisebbségként el kellett viselniük a másodrendű állampolgári státuszt, és bár bizonyos szabadságjogokat kaptak, köztük a kereszténység gyakorlását, extra adókkal és hatósági diszkriminációval kellett szembenézniük, amely kiterjedt az igazságszolgáltatásra, a kormányzásban való részvételükre, de a polgári és tulajdonjogaikra is.³

Az 1800-as évek közepére, amikor az alkotmányosság eszméje végigsöpört Európán, egyes örmények több jogot kezdtek követelni, például védelmet a korrupciós tisztviselőkkel és az elfogult adózással szemben. Míg a legtöbb örmény a birodalom tagjának tekintette magát, értelmiségiek szervezett csoportjai a diszkrimináció ellen tiltakoztak, és reformokat kértek a kormánytól, de a követeléseik között nem szerepelt egy szuverén örmény állam létrehozása.

A XIX. században az Oszmán Birodalom hanyatlásnak indult, az 1877–78-as orosz–török háborút követő San Stefanó-i békeszerződés értelmében pedig területeket veszített többek közt Oroszország javára.

Az orosz örmények egyre inkább érdekeltek lettek abban, hogy támogassák az Oszmán Birodalomban élő örményeket az emberi jogokért folytatott küzdelmükben, a békeszerződés ugyanis az oroszokra bízta az oszmán örmények jogainak biztosítását. A nagyhatalmak azonban (Nagy-Britanniával az élen) nem engedhették, hogy a térségben tovább nőjön az orosz befolyás. Ezért az 1878-as berlini kongresszuson aláírt szerződéssel tulajdonképpen visszafordították az örményekre vonatkozó kedvező feltételeket. Ahelyett, hogy külső katonai erők avatkoztak volna be, magát a szultánt jelölték ki az örmények védelmére, így gyakorlatilag saját magától kellett megvédenie keresztény alattvalóit.⁴ A felmerülő örménykérdés így az orosz–török háborút követően nemzetközi ügygé vált, hiszen az egész jó eszköz volt arra, hogy a nagyhatalmak a birodalomra befolyást gyakoroljanak. Sajnálatos módon azonban, az örményellenes hangulat a konzervatív muszlimok és a nemesség köreiből ezután csak fokozódott.

II. Abdul-Hamid szultán álláspontja szerint a külföldi beavatkozás csak azzal volt megakadályozható, ha megelőzik, hogy az örmények is függetlenséget vívjanak ki. A berlini kongresszus megalapozta az örménykérdés megoldásának török változatát, miszerint, ha nincsenek örmények, nincs örménykérdés sem.⁵ A hamidi mérsárlások tulajdonképpen a szultán extrém megtorlás formájú válaszlépése volt az ellen a nyugati nagyhatalmi törekvés ellen, hogy ellenőrizzék a reformok bevezetését és alkalmazását.⁶

A legsúlyosabb mézszárlásokra ebben az időszakban, 1894 és 1896 között került sor. A szultán felfüggesztette a parlamentarizmust, és örményellenes politikájával kiérdemelte a „véreskezű” és a „vörös szultán” beceneveket. A hamidi mézszárlások néven ismert események számos kutató szerint a bekövetkező népiirtás előhírnökei voltak.

A török hadsereg az első csapást Szaszun városára és a környező 40 falura mérte, ezzel elpusztítva 10.000 embert.⁷ 1895 szeptemberétől Konstantinápolyban és más városokban is örményellenes pogromokat rendeztek. Majd 1896-ban a tömeggyilkosságokat a főváros mellett új lendülettel folytatták, többek között Urfa és Mush városaiban. 1894 és 1896 között így 300.000 fegyvertelen örmény esett áldozatul, emellett 100.000 örményt kényszerítettek rettentően erőszakosan a muzulmán hitre, és még ugyanennyit kitoloncoltak.⁸

A mézszárlások egyedülálló jellegük miatt nagy megbotránkozást keltettek, az újságok világszerte hírt adtak róluk.

A vezetők kicserélődtek, a politika a régi maradt

■ II. Abdul-Hamid szultán még a törökök szemében is gyűlölt volt, ami oda vezetett, hogy 1891 és 1896 között *Ifjútörökök* néven nacionalista, alkotmánypárti politikai tömörülések jöttek létre Európában. Legradikálisabb szervezetük, az *Unió és Haladás Bizottsága*, (Committee of Union and Progress, a továbbiakban csak *CUP*) 1895-ben Párizsban azért alakult, hogy puccsot szervezzenek a szultán ellen.⁹ 1908. július 23-án a CUP-nak sikerült is a szultán hatalmát megdőntenie, majd 1909-ben alkotmányos kormányzatot alakítottak ki a francia forradalom „Szabadság, Egyenlőség, Testvériség” szlogenjének égíse alatt. Az örmények ekkor reménykedni kezdtek. Az idő múlásával azonban a kormányban a liberalizmus hívei alulmaradtak a radikális törökösödési politikát hirdető csoporttal szemben. Az ifjútörökök jól álcázott, ízig-vérig nacionalistákként folytatták az elnyomó és vérengző politikát. Annak hívei voltak, hogy egy „tiszta” török nemzet érdekében a birodalom összes nemzetét asszimilálni kell, ha szükséges, véres eszközökkel.¹⁰

1909 áprilisában a nagyszámú örmény lakossal bíró Adana városában a feszültségek kiéleződtek. Azok a törökök ugyanis, akik a szultán támogatói voltak, nehezményezték, hogy az örmények új lehetőségeiket ünneplik. Így április 13-ától, a szultán hatalmának visszaállítására tett kísérlet részeként újra örményeket gyilkoltak.

A pogrom három napig tartott, és a brit konzulhelyettes fellépésével ért csak véget, amikor már 1 500 asszír keresztény és több mint 20 000 örmény vesztette életét.¹¹ Más kutatók úgy vélik, hogy a mézszárlások örmény áldozatainak száma a 30.000-et is elérte.¹² Richard Hovannisian történész magyarázata szerint az adanai örmény vallási vezető nacionalista retorikával hirdette, hogy népének most már jogában áll megvédenie magát. A törökök számára viszont az alkotmányos kormányzás korszaka veszélyeztette a felsőbbrendűségüket. Az összezördülés még aznap lázadást váltott ki, ami az örmény negyedek elleni támadásokhoz vezetett, de a hatóságok csak két nappal később léptek közbe. Április 25-én Adana örmény negyedeiben egy pokoli tűzvészsel a város közel felét elpusztították. Több törököt és örményt is felakasztottak az erőszak kiprovokálásáért, de a leginkább felelős személyek megúszták büntetés nélkül.¹³ A kutatók úgy vélik, hogy az adanai események a genocídium előzményének tekinthetők.

■ Az „Európa beteg emberének” tartott Oszmán Birodalom az 1912–13-as balkáni háborúk során tovább gyengült. Az oszmánok egyik legnagyobb ellensége még mindig az Orosz Birodalom volt, amely veszélyeztette a határok biztonságát. Emellett az orosz hadseregben valóban szolgáltak örmények, így az oszmán kormány attól tartott, hogy az örmények árulást követhetnek el. Ez a félelem hozzájárult az örmények elleni török közhangulat erősödéséhez. Az Oszmán Birodalom ráadásul a központi hatalmak oldalán 1914-ben belépett az I. világháborúba, és az oroszok elleni ütközetekben veszélyt jelentett a határ mindkét oldalán élő örmény lakosság.

Az oszmánok 1914–1915 telén súlyos vereséget szenvedtek az oroszoktól, és a kormány ezért az örményeket hibáztatta. 1915 márciusától kezdve az örmények dezertálása és árulása lett az egyik érv, amelyet a hatóságok rendszeresen felhoztak a megtorló intézkedések indoklásaként.¹⁴ Ezzel párhuzamosan pedig kifejlődött egy szélsőségesen nacionalista politika, amely hamar támogatást szerzett a török lakosság körében.

A pánturkizmus nem más, mint a türk népek felsőbbrendűségének eszméje, egy török fajon alapuló nacionalizmus, amely az 1890-es évektől kezdve bontakozott ki, és rövidesen az ifjútörökök és a CUP központi ideológiájává vált.¹⁵ Ebben az elképzelésben nem volt helye az örményeknek.

A CUP legbefolyásosabb vezetői a triumvirátus néven emlegetett Enver Pasa hadügyminiszter, Talát Pasa belügyminiszter és Dzsemál Pasa haditengerészeti miniszter voltak. A befolyásos törökök meg voltak győződve arról, hogy államuk számára az egyetlen elérhető jövő a birodalom etnikai és vallási homogenizálása, és az, ha a nem muszlimokat valamilyen módon kiiktatják. A hűtlen keresztényekkel szembeni rendkívüli erőszak lehetősége az oszmán nép számára is egyre racionálisabbá vált.¹⁶

Az ifjútörök vezetőség tudta, hogy nem háríthatja el sokáig az európai nagyhatalmak elől az örményekre vonatkozó reformokat, emellett meg voltak győződve arról, hogyha a Kis-Azsia szívének tartott Nyugat-Örményország függetlenedne, az a birodalom létét fenyegetné. Úgy érezték, hogy az örménykérdést egyszer s mindenkorra meg kell oldaniuk.¹⁷ Ezzel a gondolattal pedig egy szimbolikus határt léptek át, amely visszafordíthatatlanul a népirtás irányába terelte az eseményeket. Azzal, hogy az Oszmán Birodalom csatlakozott a háborúhoz, az antant már nem szólhatott bele a belügyeibe. Hogy az elkövetők a világháborúban elszalaszthatatlan lehetőséget láttak, azt a genocídium egyik kulcsfigurájának, az oktatásügyi miniszternek a szavai is bizonyítják. 1914 végén egy titkos pártülésen nyilatkozta, hogy: *„Az örmény népet mind egy szálig ki kell irtani, (...). Most egy háború van készülődőben, s nem lesz több ilyen kedvező alkalom. A nagyhatalmak beavatkozása és a média hangos protestálása el fog sikkadni, és még ha meg is tudják, kész ténnyel fognak szembenézni, s így a problémát végképp lezártuk. (...) szükséges, hogy mindegyikőjüket elpusztítsuk a legutolsó emberig. (...).”*¹⁸

A birodalomban az időszakosan megisméltódó, arabok, szírek, görögök, bolgárok, szerbek és örmények elleni mérsárlások tulajdonképpen hozzászoktatták a társadalmat ahhoz, hogy ne keltsen felháborodást a nem török kisebbségek öldöklése. Ezek is kedvező feltételeket teremtettek az elmaradott,

vérszomjas tömegek bevonására. Mondhatni, hogy az Oszmán Birodalom anatómiája tipológiailag egy „népirtó állam”.¹⁹

A kormány 1914 őszen különleges milíciákat hozott létre a deportálások és gyilkosságok végrehajtására, ugyanis mintegy 10.000 török és kurd elítéltet engedtek ki a börtönökből.²⁰ 1915 tavaszára a CUP vezetői megragadták a háború által lekötött világ adta lehetőséget. Az örmények deportálására vonatkozó parancs tehát a CUP jól átgondolt terve volt, amelyet többek között a külföldi konzulátusok és követségek archív anyagai bizonyítanak, különösen Németorszáé. Egy Berlinbe küldött jelentésben Talát pasának az „örmények likvidálására” vonatkozó parancsait idézik. Néhány kiszivárgott török dokumentumból arra következtethetünk, hogy a deportálásra vonatkozó titkos határozatot a belügy-minisztérium 1915. április vége felé távirattal küldte el a régióknak.²¹

A hadba lépéssel az országot mozgósították, így a 18–45 év közötti örmény férfiakat is besorozták, közel hatvanezret. Leginkább csak építési munkákat bízta rájuk, azonban ők voltak a népirtás első fázisának áldozatai. Enver pasa hadügyminiszter 1915 februárjában elrendelte, hogy az összes örmény katonát fegyverezzék le, majd 50–100 fős csoportokban gyilkolják meg őket.²² Ezt követte a vörös vasárnapnak nevezett április 24-e, amelyet a népirtás szimbolikus kezdő dátumának tartanak, és amely ma az örmény népirtás emléknapja világszerte. Aznap vádemelés nélkül tartóztattak le és végeztek ki polgári vezetőket, értelmiségieket, orvosokat, üzletembereket és művészeket, lényegében a nyugati örménység elitjét. Ezzel gyakorlatilag lefejezték az örményeket: nemcsak katonai erő, de politikai és értelmiségi vezetők nélkül is maradtak, lényegében szerveződni és ellenállni képtelenek voltak. Ezután a népirtás terve az egész birodalomban elindult, érintve Nyugat-Örményországot, Kilikiát és Nyugat-Anatóliát. Sok örmény férfit egyszerűen kivezettek a lakhelyük határába, és ott gyorsan kivégezték őket.

Az örmény nép nagyarányú deportálásának jogalapja az az „Ideiglenes kitelepítési törvény” volt, amelyet május 27-én léptettek érvénybe. Ez lehetővé tette, hogy a városokból és falvakból katonai erővel kilakoltassák a megmaradt örményeket. Az ideiglenesnek nevezett áttelepítés valójában az örménység módszeres sivatagba taszítása volt azzal a céllal, hogy a lakosságot a fronttól távol eső területekre telepítsék át, ahonnan – meggyőződésük szerint – az örmények jelenléte a török hadseregre nem jelenthetett veszélyt. A főként nők, gyerekek és idősek, akiket deportáltak, arra kényszerültek, hogy minimális élelemmel és el-látmánnyal, hosszasan kígyózó halálkonvolyokban a szíriai Deir ez-Zor városába és az azt körülvevő sivatagba vonuljanak. A deportáltak közül sokat a különleges szervezet központi alakulatai mészároltak le, de a kurd portyázók is veszélyt jelentettek rájuk, mert az örményeket kifoszthatták, megerőszkolhatták vagy megölhették.²³ Túlélési esélyeik így borzasztóan alacsonyak voltak, de pont ez volt a cél. A kitelepítési terv után rövidesen az az ideiglenes kisajátítási és lefoglalási törvény is érvénybe lépett, amellyel az örmények minden tulajdona, földje, ingatlanja és használati is a hatóságok által lefoglalhatóvá váltak.

Hónapokon belül a Tigris és az Eufrátesz folyók eltömődtek holttestekkel, szennyezve a vízellátást azok számára, akik még éltek. A vérhas és más betegségek elszabadultak, és azok, akiknek mégis sikerült túlélniük a menetelést, szabadtéri koncentrációs táborokban találták magukat a Deir el-Zor-i sivatagban. De ezeket a táborokat nem menedékhelynek szánták. Voltak köztük átvonuló-táborok és tömegsírok elhelyezésére létrehozott haláltáborok is. Az ide érkezőket

gyakran tömegesen elégették, megmérgezték vagy vízbe fojtották. A megalázott, gyakran meztelenül érkező nőket megerőszakolták, az idős férfiakat és fiúkat pedig megverték, megégették, megcsonkították.

A stratégia része volt az is, hogy a meg nem gyilkolt gyermekeket asszimilálják. Az elrablásuk után török háztartásokba olvasztották őket, másokat pedig sietősen megnyitott török árvaházakba helyeztek. Ezekről a gyerekektől így elvették identitásukat, kulturális emlékezetüket és anyanyelvüket, de megfosztották őket vallásuktól és nevüktől is.²⁴

A konstantinápolyi (ma isztambuli) és szmirnai örmények többsége megmenekült a deportálástól az európai konzulok jelenlétének és a diplomaták közbenjárásának köszönhetően. Voltak ugyanakkor ellenállási esetek is Urfában, Shabin-Karahisarban és a Musa-Dagh-hegységben.

A genocídium második és egyben utolsó fázisa 1916. február végén kezdődött, a Kis-Ázsia belső tartományaiban hátramaradt utolsó örmények deportálásával. Ezek az örmények katonacsatládok tagjai, kézművesek, illetve orvosok és gyógyszerészek voltak, akiknek a törökök hasznát vették a háború alatt. De 1918-ra nagyrészt őket is megölték vagy elmenekültek. Törökország új vezetőjének, az Atatürknek is nevezett Musztafa Kemálnak a parancsára (aki egyébként 1919-től, a török függetlenségi háború végeztével eltörölte a szultánságot, és 1923-ban köztársaságot kiáltott ki) a Nyugat-Kilíkiában még megmaradt örményeket, görögöket és asszírokat kiűzték.²⁵

Az örmény népirtás valóban tömeges megsemmisítési kísérlet és etnikai tisztogatási folyamat volt, a 20. században az első. Az oszmán törökök 1915-től 1923-ig mintegy 1,5 millió örményt öltek meg kivégzés, éheztetés, betegség és fizikai bántalmazás következtében. További 500 000 embert gyökerestül kitelepítettek. Az örmény javak elvesztek, megsemmisítették vagy eltulajdonították őket. Egy 3.000 éves civilizáció gyakorlatilag megszűnt létezni.²⁶ De a világháború leple alatt lezajlott népirtásnak nemcsak örmény áldozatai voltak, 800.000 görög és 300.000 káldeus-asszír életet is követelt.²⁷

Mivel az elkövetőket végül az oszmán bíróság nem büntette meg, az örmény *Nemezis* nevű szervezet az oszmán bíróság ítéleteinek a végrehajtását utólag kézbe vette. A szervezet így bosszút állt, és lelőtte többek közt a menekülőben levő Talát és Dzsemál pasákat.²⁸

Az örmények szükségessége „áthelyezése”

■ A *népirtás* kifejezés az örmények megsemmisítésének idejében még nem is létezett. A terminust csak 1944-ben alkotta meg a lengyel zsidó jogtudós Raphael Lemkin, aki az örmények és a zsidók tragédiáját is tanulmányozta. A népirtás mint nemzetközi büntett jogi fogalmát így végül az 1948-ban elfogadott, a népirtás büntetetének megelőzéséről és megbüntetéséről szóló ENSZ-egyezmény határozta meg.

Fontos azonban, hogy az örmény népirtást közvetlenül a Török Köztársaság kikiáltása után tabutémává nyilvánították. Ennek egyik oka, hogy a köztársaságot nagyrészt a CUP tagjai alapították, akik nyilvánvalóan a borzalmak felelősei voltak. Ráadásul az 1923 után is hatalmon maradó oszmán polgári-katonai elit továbbra is úgy látta, hogy az örmények az ország belső ellenségei. Ezért azt, aki Törökországban a köztársaság korai történelmét bírálja, hazaárulónak tekintik.²⁹ 1923 óta hivatalosan letagadják a népirtás tényét, sőt azok, akik genocídiumról

beszélnek, a török identitás megsértése miatt 10 évig terjedő börtönbüntetéssel sújthatóak a török Btk. 301. cikkelye alapján. Ennek ellenére mára már 24 állam ismerte el hivatalosan a tényt, és az objektív történészek számára is világos, hogy valóban népirtás történt, amely ráadásul jól dokumentált is. Szerencsére több száz török értelmiségi is akad, aki bátran kiáll az igazság mellett.³⁰ Viszont a törökországi hivatalos álláspont csupán az „örmények áthelyezéséről” szól egy esetleges, oroszokhoz való átállítás megelőzése érdekében.³¹

A török tagadás politikáját azonban felülírja az igazság, ugyanis oszmán és nyugati archívumok is egyaránt megerősítik azt, hogy a kormányzó CUP párt szándékosan, szisztematikusan hajtotta végre Anatólia etnovallási homogenizálását, hogy a területein élő örmény lakosságot elpusztíthassa. Ezt többek között az úttörőnek számító török tudós, Taner Akçam is állítja.³² De úgy tűnik, ez még mindig kevésnek bizonyul ahhoz, hogy a törökök egyetemesen elismerjék a ma élő, szétszóródott örményeknek a népirtás tényét. A népirtás beismerésére, a végtisztesség megadására a leszármazottak egyébként teljes joggal tartanak igényt, de a török politikai hagyományokat tekintve ez valószínűleg nem fog következni.

■ JEGYZETEK

1. Gazdovits Miklós: *Az erdélyi örmények történetéből*. Misztótfalusi Kis Miklós Református Sajtóközpont, Kvár, 2000. 10.
2. Gazdovits Miklós: *Az erdélyi örmények története*. Kriterion, Kvár, 2006. 39.
3. Richard G. Hovannasian: *The Armenian Question, 1878–1923*. In: *The Crime of silence: the Armenian genocide*. [A hallgatás bűne: az örményországi népirtás] The Permanent People's Tribunal, Zed Books Ltd. 11–33. 12.
4. Peter Balakian: *The Burning Tigris. The Armenian Genocide and America's Response*. [Az égő Tigris. Az örmény népirtás és Amerika reakciója] Harper Collins ebooks. 39.
5. Edgar Hovhannisjan. *Örménymészárlások Abdul Hamid uralkodása idején: Az örmények kiirtásának első hulláma az Oszmán Birodalomban*. In: Katalógus – Az Országos Széchényi Könyvtár és az Örmény Nemzeti Könyvtár kiállítása, *Az örmény nép tragédiája az I. világháborúban. 100 éve történt az örmény népirtás*, 2015. 44.
6. Merenics Éva: *Örményellenesség és népirtás az Oszmán Birodalom végnapjaiban*. In Czézár Nikolett – Kovács Bálint – Őze Sándor: *Az örmény nép tragédiája az I. világháborúban – 100 éve történt az örmény népirtás*. Magyar Napló, Bp., 2018. 51.
7. Nikolaj Hovhannisján: *Az Örmény Genocídium*. Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület, Bp., 2009. 39.
8. Hovhannisján: i. m. 41.
9. George A. Bounmotian: *A Concise History of the Armenian People. From Ancient Times to the Present*. [Az örmény nép összefoglaló története. Az ókortól napjainkig] Mazda Publishers Inc., Costa Mesa California, 2006. 269.
10. Hovhannisján: i. m. 41.
11. Merenics Éva: *Az adanai mészárlás*. web: <https://rubicon.hu/cikkek/az-adanai-meszarlas>. (2022. 01. 11)
12. Alfred de Zayas: *The Genocide Against the Armenians 1915–1923 and the Relevance of the 1948 Genocide Convention*. [Az örmények elleni 1915–1923-as népirtás és az 1948-as népirtási egyezmény jelentősége] Haigazian University, Beirut, 2010. 24.
13. Richard G. Hovannisian: *The Armenian Question in the Ottoman Empire, 1876–1914*. In: Richard G. Hovannisian ed.: *The Armenian People: From Ancient to Modern Times* [Az örmény nép: Az ókortól a modern időkig], Vol. 2. St. Martin's Press, New York, 1997. 230–231.
14. Raymond Kévorkian: *The Armenian Genocide. A Complete History*. [Az örmény népirtás. A teljes történet.] I. B. Tauris, London – New York. 240–242.
15. Christopher J. Walker: *World War I and the Armenian Genocide* [Az első világháború és az örmény népirtás] In: Richard G. Hovannisian: i. m. 241–243.
16. Taner Akçam: *From Empire to Republic: Turkish Nationalism and the Armenian Genocide*. [A birodalomtól a köztársaságig: A török nacionalizmus és az örmény népirtás] Zed Books Ltd., London–New York, 2004. 190–193.
17. Hovhannisján: i. m. 56.

18. Mevlan Zade Rifat: *Türkiye inkılabının iç yüzü* [A török forradalom belső arca], Halep, 1929.
89. In: Hovhanniszián: i. m. 59–60.
19. Hovhanniszián: i. m. 53.
20. Kévorkian: i. m. 184.
21. Akcam: i. m. 167–169.
22. Hovhanniszián: i. m. 63.
23. Anouche Kunth: *Treading paths of violence: Displacements of bereft Armenian children in the aftermath of genocide* [Az erőszak ösvényeit taposva: a népirtás nyomán elhurcolt örmény gyermekek kitelepítése]. Research Handbook on Child Migration. Edward Elgar Publishing Limited, Massachusetts, 2018. 9–22. 11.
24. Kunth: i. m. 11.
25. Sarah Cohan: *A Brief History of the Armenian Genocide*. [Az örmény népirtás rövid története.] Social Education. National Council for the Social Studies 69 (6), 2005. 333–337.
26. Hambersom Aghbashian: *Turkish Intellectuals Who Have Recognized the Reality of the Armenian Genocide* [Török értelmiségiek, akik felismerték az örmény népirtás valóságát]. Volume II. Nor Or Publishing Association Inc. Altadena, 2018. 3.
27. De Zayas: i. m. 24–25.
28. Hovhanniszián: i. m. 85.
29. Akcam: i. m. 8.
30. Aghbashian: i. m. 3.
31. Kemal Çiçek: *Relocation of the Ottoman Armenians in 1915: A Reassessment* [Az oszmán örmények áttelepítése 1915-ben: Újraértékelés]. Review of Armenian Studies 2010 (22.) 115–134. 115.
32. Taner Akcam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, p. xxiii. In: Ronald Grigor Suny: *„They Can Live in the Desert but Nowhere Else” A History of the Armenian Genocide*. [„A sivatagban élhetnek, de sehhol máshol nem.” Az örmény népirtás története] Princeton University Press, Princeton – Oxford, 2015. 17.

A „NYITOTTSÁG TRADÍCIÓJA”

Az északi frízek identitása és nyelvi helyzete

**Azt sohasem fogjuk
már elérni, hogy teljes
falvak frízül
beszéljenek (...)**

**De hogy az iskolában
bizonyos tárgyakat fríz
nyelven oktassanak,
hogy a rádióban a saját
nyelvünket hallhassuk,
ezeket meg kell őrizni.**

A frízek a történelmi források által legkorábban említett germán törzsek közé tartoznak, akik több mint kétezer éve jelen vannak a Watt-tenger térségében. A svéd nyelvész Nils Århammarein becslései alapján napjainkban még néhány ezren beszélhetik az északi fríz dialektusokat Schleswig-Holstein tartományban, többnyire idős emberek. Az északi frízek mindig is határvidéken éltek, ahol a német és dán hatalmi törekvések találkozottak, önálló identitásuk fennmaradását egyik államhatalom sem tűrte vagy támogatta. A frízek történetéről és jelenlegi helyzetéről Thomas Steensen történészprofesszorral beszélgettünk.

Észak-Frízföld „a dialektusok hazája”. Alig található Európában még egy ilyen kis területű régió, ahol ennyi különböző nyelvet és dialektust beszélnek. De ennél jóval többet kell értük tenni.

– *A mi tájainkon meglehetősen keveset hallani erről a különös népről, a frízekről, akik élete a tenger sós levegőjétől és a lápvidéktől elválaszthatatlan. Ha ki kellene emelni néhány sorsfordító eseményt a frízek történelméből, amelyek hatással voltak későbbi életükre, melyek lennének azok?*

– A frízek életére nézve egyik döntő fontosságú körülmény az Északi-tengerhez való közelségük. Ha itt fönny bejárja a vidéket, rengeteg tengerparti területet lát, melyeket gátak véde-
nek. Valaha ez egy rendkívül termékeny föld volt, amelyet jómódú parasztok laktak. A régió nagy előnyét jelentette, hogy az Északi-tenger

mentén fekszik. A kivételes földrajzi elhelyezkedés azonban nemcsak előnyt, de veszélyt is hordozott magában. A legfontosabb történelmi események kétségkívül az árvizek voltak. A tengeri áradásokban emberek ezrei veszttek oda. A két legjelentősebb árvíz az 1362-es, és az 1634-es katasztrófa volt. Hogy az 1362-es természeti csapásban hányan vesztették életüket, nem tudjuk, de a becslések szerint több tízezer emberről van szó. Az 1634-es tengeri árvíz egyedül Észak-Frízföldön egy ilyen kis térségben (Kolozs megye területének a harmada – megj. a szerzőtől) tízezer ember halálát okozta. Azt gondolom, hogy ezek a természeti tragédiák a fríz mentalitásra is rányomták a bélyegüket. A tenger közelsége miatt ezek az emberek a fenyegetettség állandó tudatával éltek együtt. A frízek Föhr, Amrum és Sylt szigetéről többnyire Hollandiába hajóztak, majd onnan bálnavadászatra tovább az Északi- és Jeges-tenger vizein. A tengeri kereskedelemben ugyancsak jelentős szerepet játszottak. Azt gondolom, hogy nincs még egy ilyen kis nép a világon, amelyik ennyi hajóskapitányt nevelt volna ki, mint a frízek. Ez egy igen sajátos szelete a fríz történelemnek. A tengeri hajózás jelentősége majd csak a 19. században szorult vissza, s egyre inkább az idegenforgalom vette át a helyét, ami szintén szorosan összefüggött a régió földrajzi adottságaival. Ekkortól egyre többen keresték a kikapcsolódást, s a gazdaság húzóágazata már nem a mezőgazdaság és a tengeri hajózás, hanem a turizmus volt. Ha az ember ma Föhr szigetére látogat, érezheti, milyen erősen rányomta a bélyegét a mindennapokra. A turizmus előretörése nyilvánvaló előnyökkel, de annál szembeötlőbb hátrányokkal járt együtt.

– *A könyvben a tömegturizmus által leginkább érintett fríz sziget, Sylt alapján úgy fogalmaz, hogy megindult egyfajta „sylviesedés”, a turisztikailag frekvenciózott helyek egyre inkább luxusnegyedekké válnak. Egy újságcikket idézve a következőképpen ír: „...de hová lettek a fríz házak lakói? A sylvti frízek kihálnak, mert a helybeliek nem tudják többé megengedni maguknak, hogy a saját szigetükön maradhassanak.” A jelenség elgondolkodtató, hogy maga a jólét is képes egy kultúrát felszámolni.*

– Igen, a folyamat főképp Sylt szigetén öltött drámai méreteket, de Amrum és Föhr szigeteken is hasonló tendenciák bontakoztak ki. Hamburgiak, berliniek és az ország minden tájáról érkezők vásárolnak itt maguknak házat, ami az ingatlanárakat elképesztő magasságokba tornáztta. Mára presztízstényezővé vált, hogy valakinek háza legyen Sylt szigetén, az emberek sok millió eurót kifizetnek egy ilyen ingatlanért. Egyrészt számos fríz lakos nem tud ellenállni annak, hogy ilyen magas összegű ajánlatokat visszautasítson. De mondjuk ki végre azt is, hogy öröklés esetén, ha az örökösök közül az egyik a szigeten is maradna, az elszabadult ingatlanárak miatt gyakran nem tudja kifizetni a testvéreket, s végül kiszorulnak a saját szigetükről. Még ha a testvéreket ki is tudják fizetni, előbb-utóbb ők is arra kényszerülnek, hogy ingatlanukat pénzzé tegyék. Mindez oda vezetett, hogy mára számos szigetlakó a kontinentális Frízföldön kényszerült letelepedni. A vasúti összeköttetéssel rendelkező, szomszédos Klanxbüll vagy a környékbeli Niebüll településekre húzódtak, reggelente innen ingáznak munkába saját szigetükre, majd esténként visszatérnek. Ezek az idegenforgalom szélsőséges következményei, amelyek az elképesztő drágulással függnek össze.

Az Amrum és Föhr szigeteken élők ugyancsak egyfajta „sylviesedéstől” tartanak, hogy rájuk is ugyanez a sors vár. A turizmus által valóban sok fríz tehetőség vált, azonban a drámai következmény, hogy a házak jelentős része már nem a szigetlakók, hanem az idegenek tulajdonában van. Néhány fríz faluban a há-

zakat már csak az év bizonyos időszakában lakják, ezek közé tartozik például Sylt szigetén Keitum vagy Föhr szigetén Nieblum. A hideg beálltával, november-től a tulajdonosok már nem jönnek ezekre a településekre. A lakatlan házak sötétbe burkolóznak, ami a falvak közösségi életére is rendkívül negatív kihatással van. A komoly hagyományokkal rendelkező s országszerte elterjedt önkéntes tűzoltóságot sem tudják megszervezni többé, nincs elég ember rá.

– *A fríz dialektusok egymástól igencsak eltérő utat jártak be, különösen az északi fríz esetén, Nordstrandtól egészen a Föhr sziget nyugati partjáig. Kérem, válaszoljon fel két esetet, milyen okok vezettek az egyiknél a nyelvjárás megmaradásához, míg a másiknál annak kihalásához?*

– Az északi fríz valóban erősen töredezett, hajdanán több mint tíz, egymástól erősen különböző változatát beszélték. A két nyelvjárás csoportba a szárazföldi és a szigeti dialektusokat sorolják, amelyek közt meglehetősen nagy a távolság. A nyelvi eltérés a különböző idejű letelepedéssel függ össze. A szigetekre Krisztus után 700 körül vándoroltak be, míg a szárazföldre 300 évvel később. A két nyelvjárás csoport között csak gyér kapcsolat állt fenn, így egymástól meglehetősen szétfejlődtek. Emellett még ott van a hollandiai nyugati fríz nyelvjárás. Ez tekinthető a frízek tulajdonképpeni őshazájának, innen történtek a kirajzások. Ahol az északi fríz nyelvjárás még a leginkább megmaradt, az Föhr sziget, azonban nem olyan turisztikailag frekvenciált részein mint Wyk vagy Nieblum, hanem kizárólag a nyugati partján, ahol fríz falvak egyáltalán még fellelhetők.

– *Hogyan konzerválódott a nyelv egy ilyen kis sziget egyik felén, s számolódott fel a másikon?*

– Föhr sziget lakosságára erősen jellemző volt a tengeri hajózás, s ezek a tengerészek családjukkal a nyugati parton laktak. A tengerészek alkották a sziget legfelsőbb társadalmi rétegét, akik meg is őrizték a fríz nyelvet. Ha a felső társadalmi rétegek, amelyek a nyelvhasználatot is megszabják, jobbnak találják, hogy németül beszéljenek, akkor az alsóbb rétegek is átveszik azt. A hajóskapitányok azonban nem így tettek, ezért a fríz nyelvnek egy magas presztízse maradt. A nyugati parton lévő falvakat az idegenforgalom is kevésbé érintette. A turizmus egyértelműen hozzájárult ahhoz, hogy a fríz nyelv perifériára szorult, hisz számos látogató idővel le is telepedett a szigeten. Egyes frízek pedig úgy vélték, ők kell alkalmazkodjanak az idegenekhez, majd ők is németül kezdtek el beszélni. A Föhr sziget nyugati partja ugyanakkor egy máig érvényes példa a fríz nyelv túlélésére. A nyelvet beszélők száma nemhogy csökken, hanem némileg nő is. A Föhr szigeten a lokális identitás még erősen kötődik a nyelvhez, ami a frízek esetén már inkább kivételes. Ez azt jelenti, hogy aki feringnek vallja magát, az beszélő is a fering nyelvjárást.

Ha egy ellenpéldát veszünk, ahol a fríz nyelv erősen visszaszorult, Sylt szigetet említhetjük. Jó száz évvel ezelőtt minden egyes szigetlakó frízül beszélt, ez mára egy töredék, a lakosság 2-3%-a. A fríz nyelv gyakorlatilag egy ökológiai fülkét képez, amit csaknem teljesen kiszorítottak, Westerlandban, a sziget központi részében szinte már nem is laknak frízek. A lokális identitás és a nyelvhasználat itt már egyértelműen elválik egymástól, a Sylt szigeten hajdanán használt sörling nyelvjárás az idegenforgalom hatására kiveszni látszik. Ha a kontinentális Észak-Frízföldre tekintünk, szintén nem látni sok esélyt a nyelv túlélésére. A városokban az alnémet dialektust és az irodalmi németet beszélik, Niebüll kisvárosban még valamivel többen a frízt, de ott is visszaszorulóban van.

– *Ha nem tévedek, az Ön anyanyelve az északi fríz. Kérem, mutassa be az anyanyelve helyzetét a személyes élettapasztalatain keresztül.*

– Nem, a valamikori dédnagyanóm anyanyelve volt fríz. Jómagam Breedsteed (Bredstedt/Bräist) városban nőttem fel, a városokban gyakran már az alnémet dialektus vált köznyelvvé. A szüleink azonban ay irodalmi németet használták otthon, hogy a gyermekeiknek jobb esélyük legyen az iskolában. Akkoriban úgy gondolták, ha a gyermek fríz vagy alnémet dialektust beszél, az oktatásban hátrányt fog szenvedni. Hogy ez előnyt is jelenthet, azt majd csak jóval később fedezték fel. Így lettem én Bredstedtben alnémet szülők által irodalmi németre tanítva, majd a fríz nyelvet csak olyan 19-20 éves létemre fedeztem fel magamnak. Eleinte erős fenntartásaim voltak ezzel az archaikus nyelvvel szemben, majd amikor a helyi lap főszerkesztője lettem, az érdeklődésem is fokozódott. Elkezdtem fríz kurzusokra járni, a Kieli Egyetemen egyebek mellett fríz filológiai tanulmányokat is folytattam. Így jutottam én el kerülőúton a fríz nyelvhez.

– *Voltak más rokonai, akik még beszéltek frízül?*

– Nem igazán, csak igen távoli rokonok. A többiek már mind az alnémet dialektust beszélték. Mikor Niebüll városába jártam iskolába, az enyém volt az egyetlen osztály, ahol még frízül beszéltek. Akkoriban lenézték ezt a nyelvet, Föhr szigeten magas társadalmi presztízsnak örvendett, de a kontinentális részen kevésbé. A gazdag parasztok a szárazföldi területeken már nem beszéltek frízül, hanem az alnémet dialektust vagy később az irodalmi németet. Mindez oda vezetett, hogy a fríz nyelv a szegénység bélyegévé vált. Az emberek azt mondták megvetően: „napszámosnyelv”. Ezt a niebüllői iskolában én is észrevettem, amikor diáktársaim frízül beszéltek, kikacagták őket. A nyelv megítélése csak később, az 1970-es években kezdett fokozatosan változni a szárazföldi területeken. A fríz megismerésén keresztül aztán újságszerkesztőként valami egészen rendkívüli világba nyertem betekintést, ami teljesen magával ragadott, s ez a fajta lelkesedésem máig nem lankad. Az is világossá vált számomra, hogy a nyelv elsajátításával hozzájárulok ahhoz, hogy minél több beszédhelyzetben a frízet használjuk, ez igenis lehetséges a mai napig.

– *A fríz nép végül nem vált nemzetté. Az ún. fríz mozgalom témájával mint történész mélyrehatóan foglalkozott. Hogyan látja, milyen okok vezettek ahhoz, hogy a frízek végül nem léptek a nemzetté válás útjára?*

– Valóban a fríz mozgalom a doktori disszertációm egyik alaptémája volt. Először is látni kell, hogy a frízek már a legelején egy meglehetősen kis lélekszámú népesség volt. Vannak a Hollandiában élő nyugati frízek, a mai Alsó-Szászország tartományban a keleti frízek, és Schleswig-Holstein tartományban az északi frízek. Számolnunk kell egy több mint ezer éve fennálló széttagoaltsággal. Nyugat-, Kelet- és Észak-Frízföld lakossága nem ápoltak szoros kapcsolatot egymással, meglehetősen elkülönülve fejlődtek. Észak-Frízföldnek több mint 30 ezer fríz ajkú lakosa valószínűleg soha nem is volt. Ebből nemzetet formálni elég valószínűtlen. Ehhez még hozzájön, hogy nincs egy egységesített, közös nyelvünk, hanem különböző dialektusaink vannak. A nyelvjárás csoportok, úgy mint a szigeti és szárazföldi dialektusok, természetesen az identitásra is kihatással voltak. Egyfajta összfríz identitás inkább kivételnek számított, ehelyett a frízek saját szigeteikkel azonosultak.

– *Hogyan írná le azt a helyzetet, ha ma egy Helgolandról és egy Föhr szigetről származó fríz összetalálkozik?*

– Azt gondolom, ha egy főhri és egy helgolandi találkozik, akkor hangsúlyos-sá válik, hogy mindketten fríz szigetlakók. Számos olyan dolog van, ami összeköti őket, az Északi-tenger mint meghatározó környezet, a fríz nyelv, amiből a környezetük nagyrészt semmit nem ért. Attól is függ, mennyire tudatosan használják a saját nyelvjárásukat. Ha mindketten frízül beszélnek, egyes kifejezéseknél értelmezési problémákba ütköznek, de egészében véve megértik egymást. Létezik az az előítélet, ha az Észak-Frízföld különböző tájegységeiből származók a saját dialektusukat használják, nem fogják megérteni egymást fríz nyelven. Ez ellen mindig is határozottan felléptem mint a bredstedti Nordfriisk Instituut igazgatója. De igen, ezt meg kell próbálnunk! A saját rendezvényeinken meg kell próbálnunk, hogy mindenki a saját fríz dialektusát használja, és kölcsönösen meg fogjuk érteni egymást.

Ha még a nemzetté válás kérdésére visszatérünk, fontos kiemelni, miért nem fejlődhetett ki egy közös fríz identitás. Az a terület, ahol a frízek élnek, mindig is egyfajta konfliktuszóna volt németek és dánok között. Észak-Frízföld egészen 1864-ig Dániához tartozott, majd Poroszország és a Német Birodalom része lett. A kormány sohasem ismerte el, de főleg nem támogatta a fríz identitást. A kormány nem akarta hagyni, hogy ezen a határ menti vidéken az emberek valahogy mégis Dánia mellett döntsenek: „mi azt akarjuk, hogy németek legyenek.” Aztán nem is tettek semmit azért, hogy a fríz nyelvet támogassák, sőt arra törekedtek, hogy a frízeket beolvasszák. A frízek nemzeti kisebbségként történő elismerése csak igen későn, 1998-ban történt meg. Maguk a frízek között is komoly ellentétek feszültek. Egyesek már erősen német érzelműek voltak, míg mások azt mondták: „nem, mi nem vagyunk németek, mi egy saját nép vagyunk, akik a dán kisebbséggel dolgoztunk együtt.” Mindezek a belső viták hozzájárultak ahhoz, hogy a frízek végül nem váltak nemzetté. A történelem során csak néhányan voltak, akik ezt megkísérelték. Az egyik közülük a forradalmár Harro Harring volt, aki az 1848-as forradalom idején egy önálló fríz köztársaságért küzdött. A frízek azonban nem tudtak ezzel mit kezdeni. Egy önálló nemzetállam alapítása valójában igen távol állt tőlük. A nacionalizmusnak azonban számos negatív következménye is van, ezt nemcsak kritizálni kell, hogy a frízek nem tudtak mit kezdeni a nemzeti eszmével.

– *A frízek nyelvi helyzetét tárgyalva, nem feledkezhetünk meg a második világháború után kitelepített németek millióiról. 1944 és 1947 között Mecklenburg-Vorpommern után Schleswig-Holstein volt az a tartomány, ahová a legtöbb, ott honából elűzött németet telepítettek be. Egyedül a Német Birodalom keleti területeiről 11 millió menekült érkezett az országba. Az erdélyi szászok és bánáti svábok egy kisebb része is ekkor települt át. Az újonnan érkezettek integrációja nem volt problémamentes, ugyanakkor kétségtelenül hozzájárult a fríz nyelv visszaszorulásához. Hogyan írná le ezt az időszakot?*

– Egyes falvakban valóban minden második ember a birodalom keleti területeiről érkezett menekült volt. A vidéki településeken komoly konfliktusokat generált a bevándorlók és a helyiek között. El lehet képzelni, mikor az emberek a konyháikat és fürdőszobáikat kellett megosszák az idegenekkel. A menekültek száma már olyan nagy volt, hogy a kis lélekszámú fríz nyelvközösség nem tudta integrálni őket. Ez sok egyéb tényező mellett a nyelv visszaszorulásához vezetett. De arra is vannak példák, amikor frízek és nem frízek kötöttek házasságot, s a családon belüli használt nyelv mégis a fríz maradt. Ez Föhr szigeten viszonylag gyakran megtörtént, mivel a nyelvnek itt még erősebb pozíciója van.

A jelenből visszatekintve gyakran harmonikusnak ábrázolják, de feszültségekkel teli idők voltak, ezt ki kell mondani.

– *Az egykori nemzetiszocialista rezsimnek erős támogatottsága volt a frízek körében. Hogyan látja, ez befolyásolhatta-e negatívan a későbbi önrendelkezésért folytatott küzdelmet?*

– A Nemzetiszocialista Német Munkáspártnak (NSDAP) – bár egészen különböző okoknál fogva – a frízek körében valóban hatalmas támogatottsága volt. A tartományban az emberek 2/3-a vagy 3/4-e az NSDAP-re szavazott. Ez egyrészt olyan általános okokkal függött össze, ami az egész német társadalmat érintette. Az 1930-as években a nagy gazdasági világválság szerepet játszott abban, hogy az emberek elveszítették a demokráciába vetett bizalmukat. A náciak kidolgozták ezt az őrült árja fajelméletet, a frízeket pedig mint ősgermánokat adták el, és emelték a magasba. Néhányan közülük aztán hízelegtek, hogy ilyen nagyszerűeknek mutatták be őket. Hogy milyen következményei voltak ennek? A nemzetiszocializmussal való szembenézés a frízeknél meglehetősen későn ment végbe, és semmi esetre sem következetesen. Egyrészt a náciak piederstálra emelték őket mint ősgermán népet, másrészt a fríz nyelvért nem tettek semmit, sőt épp ellenkezőleg. A náciak a frízeket mint különálló népet sohasem ismerték el. Később a frízek közül is sokan elismerték, hogy ezek a dolgok mégsem voltak összeegyeztethetők. Összességében nem gondolom, hogy a frízek körében annyira más magatartásminták lettek volna, mint a német társadalom egészében.

– *A második világháború tragédiáit követően a német társadalom figyelmének homlokterébe egyre inkább az általános emberi, semmint a kulturálisan sajátos jegyek, vonások kerültek. Az egyenlő emberi jogok nyilatkozata, a popperi nyílt társadalom gondolatának a hatása, az ún. „Willkommenskultur” mind ebbe az irányba mutatnak. Mennyire összeegyeztethető a kisebbségi lét szükségszerűen lokális és az utóbbi időszak globális perspektívája? Hogyan látja ebben megközeleltésben a fríz közösségek jelenlegi helyzetét?*

– Az én meglátásom szerint mindkét dolog együvé tartozik. Ha egy kisebbség azon fáradozna, hogy bezárkózzon, az mindenképp hanyatláshoz vezetne. A kisebbségi lét sohasem jelentheti azt, hogy lemondunk a nyílt társadalomról, a világhoz való odafordulásról, és bezárkózunk a saját kultúránkba. Ez egyáltalán nem működik. Azt gondolom, hogy ezt nem is akarná senki Észak-Frízföldön. Úgy vélem, hogy a tengeri hajózás, és más külső hatások a nyitottságnak egy sajátos tradícióját alakították ki Észak-Frízföldön. Az emberek mindig nagyon erősen kötődtek a saját kis régióikhoz, ugyanakkor megvolt ez a fajta nyitottság az új, az idegen irányába. Ez a fajta nyitottság a fríz történelemből mindig visszatükröződött. A frízek mindig kinn voltak a tengeren, majd új emberekkel és új hatásokkal tértek vissza. Ez a fajta bezárkózás soha nem is jellemezte a térséget.

– *A kultúra megőrzésében az anyanyelvi intézményrendszer mégis alapvető fontosságú. Az erdélyi magyar szórványközösségekben gyakran az egyház jelenti a nyelv utolsó bástyáját. Hogyan van ez Észak-Frízföldön? Hogyan látja a frízek mint nyelvközösség jövőjét?*

– Itt bizonyára teljesen másképp van, mint Erdélyben, ugyanis az egyház sohasem volt fríz nyelvű. Az egyház hivatalos nyelve a német volt, s a templomban gyakorlatilag mai napig nem zajlik semmi frízül. Az egyház egy teljes egészében német intézményrendszer. A probléma épp az volt korábban is, hogy az egyház az iskolai oktatást is erősen befolyásolta, a kettő szorosan összetartozott. Ebből kifolyólag Észak-Frízföldön az oktatás nyelve is a német lett. Fríz részről

mindig újabb és újabb próbálkozások történtek, hogy több anyanyelven oktatott tantárgy kerüljön be az iskolai rendszerbe. Az 1980–1990-es évekre történt néhány előrelépés, aztán ismét erősen visszaesett. A kitűzött célokkal egyáltalán nem állunk jól, állandó küzdelmet jelent, hogy az anyanyelvű oktatást egyáltalán fenntartsuk. A fríz nyelvnek egy rendkívül gyenge pozíciója van, sokkal gyengébb, mint a legtöbb európai kisebbségnek. Egy ilyen jóléti államnak, mint Németország, ez egy szegénységi bizonyítvány. Ugyancsak lényeges terület lenne a média, a rádió és tévéadások. Az Északnémet Rádió és Televíziónál (Norddeutscher Rundfunk) hetente három perc északi fríz nyelven sugárzott adásunk van, ez egyszerűen neveltséges. Számos európai kisebbségnek saját rádióállomásaik vannak, a németországi szorbok a közszolgálati adóknál naponta több órát sugároznak szorb nyelven. A jelenség komoly aggodalommal tölt el. Hogyan is kellene túléljen egy nyelv ilyen csekély támogatással az oktatásban és a médiában?! Azt sohasem fogjuk már elérni, hogy teljes falvak frízül beszéljenek, ez dél-libábkergetés, egy utópia lenne. De hogy az iskolában bizonyos tárgyakat fríz nyelven oktassanak, hogy a rádióban a saját nyelvünket hallhassuk, ezeket meg kell őrizni. A fríz nyelv bár jogilag szabadon választható tantárgy, a Regionális vagy kisebbségi nyelvek chartáját beépítették a tartományi jogrendbe, a törvény előtti egyenlőség biztosított, anyagi támogatása mégis komoly kívánnivalót hagy maga után. Ennél tulajdonképpen sokkal többet kellene tenni, ez semmiképp sem dicsőség az országnak.

Kérdezett Győri Tamás

CSIBI LÁSZLÓ

OBJEKTIVITÁS VAGY SZUBJEKTÍV OBJEKTIVITÁS: HATÁRVONAL A DOKUMENTUM- ÉS A JÁTÉKFILM KÖZÖTT

Régóta foglalkoztat, és oktatóként is rendre azzal a kérdéssel szembesülök, hogy melyek a dokumentum- és a játékfilm közötti különbségek vagy hasonlóságok, meghúzható-e egyáltalán bármilyen határ e két filmtípus között? Tanácsos, hogy megismerjük a műfaji definíciókat, ez esetben mégis eltekintek ettől, hiszen gazdag irodalom foglalkozik a kérdéssel. Amíg a játékfilm fogalma viszonylag könnyen definiálható, addig a másik oldalon a szakértők és rajongók sokszor eltérő állításokat fogalmaznak meg. Érdekes viszont Carl Plantinga írását szemlézni, ahol maga is a „minden fikció” és a „minden dokumentum” elmélet tárgyalása kapcsán idézi azt az állítást, miszerint leginkább a biztonsági kamera képsorait tekinthetjük dokumentumfilmnek, hiszen ez az egyetlen olyan típusú felvétel, amely kevés kreatív beavatkozást tartalmaz.¹ Vitatható állítás, de arra mindenképpen alkalmas, hogy vizsgálat tárgyává tegyük: melyek a fikció és a non-fikció jellemzői? Melyek azok a dramaturgiai struktúrák és képi megoldások, amelyek az egyik, illetve másik műfajban készült alkotások sajátjai? Habár mindkettőre igaz, úgy gondolom, a közelmúltban a dokumentumfilm látványosabb változásokon megy keresztül, mint a játékfilm teszi: a narratív eljárások, cselekményszerkezet változik, ahogy kifejezőeszköze is rendre megújul. Az alábbiakban a két filmtípus közti határvonalat fogjuk vizsgálat tárgyává tenni, majd

Ma már a filmművészetben kevésbé jártas közönség körében is elfogadott vélemény, hogy a dokumentumfilm több annál, mint amit az ismeretterjesztő csatornáknak köszönhetően széles körben elterjedt műsorszámok jelentenek.

egy közismert téma (Oskar Schindler életének története) filmes feldolgozásait hasonlítjuk össze.

Játék- vagy dokumentumfilm?

■ Ma már a filmművészetben kevésbé jártas közönség körében is elfogadott vélemény, hogy a dokumentumfilm több annál, mint amit az ismeretterjesztő csatornáknak köszönhetően széles körben elterjedt műsorszámok jelentenek. Azokra a produkciókra, amelyek a klasszikus értelemben vett játék-, illetve kísérleti film kategórián túlmutatnak, gyakran aggatják rá a címkét: dokumentumfilmről van szó, legyen az ismeretterjesztő, megfigyelő, kísérleti, lírai, résztvevő, úti vagy portréfilm – hogy csak párat említsünk. Nézőként azt is tapasztalhatjuk, hogy a folyamatos útkeresés eredményeként egyre jobban összemósodik a két műfaj közötti határ: számtalan játékfilm él a dokumentumfilmes megoldásokkal és ugyanez igaz a másik esetében is. Habár a játékfilm dominálja a mozik és a streamingfelületek kínálatát, mégsem mondhatjuk, hogy a dokumentumfilm mellőzve lenne azok kínálatából. Sőt helyet kért és kapott a nagy, rangos filmes események gáláján is, mára az sem elképzelhetetlen, hogy maga mögé utasítva a fikciós alkotásokat vigye el a fődíjat (lásd Michael Moore szeptember 11-i eseményeket tárgyaló filmjének² cannes-i fesztiválon aratott sikerét 2004-ben).

Napjainkra a filmkészítés felszabadult mindenféle korlát alól, bárhol – bármilyen ötletet leforgatva azonnal dokumentumfilmnek címkézheti rendezője. Van, aki áldokumentumfilmen mesél egy valósnak beállított – teljesen fiktív történetet (talán a leghíresebb a független filmes horror *The Blair Witch Project*,³ de gondoljunk csak Woody Allen álportréjára, a *Zeligre*⁴). Divatba jött az ún. közösségi filmkészítés: egy alkotó(csoport) felhívást intéz egy nagyobb számú közösséghez, ki-ki küldje be egy adott időben/helyszínen/témában készült saját felvételét, majd ezekből filmet készít (lásd 2011. július 24-e krónikáját a Földön, a *Life in a Day*⁵ című alkotásban.) A nemrég lecsengett világjárvány során a kijárási tilalom számtalan, hasonló felfogásban készült alkotásra adott apropót. De olyan művet is találunk, amikor az alkotó „csupán” saját lakásának erkélyéről filmezi az alatta elhaladó embereket, a velük készült beszélgetésekből születik meg egy új felfogásban fogant film, mint ahogy a *The Balcony Movie*⁶ esetében van. Ez a néhány példa azt hivatott bemutatni, mennyire széles skálán mozognak a hagyományos játékfilmtől eltérő módon alkotó rendezők: habár a dokumentumfilm kategóriába soroljuk a fent nevezett példákat, mégis a fikció felől és abba mélyen ágyazva találjuk az összeset. Ezek tulajdonképpen az alkotó(k) csapongó fantáziájának a termékei, nem a hagyományos értelemben vett dokumentarista filmek.

A dokumentum- és játékfilmes összehasonlítással foglalkozó szakirodalom a két műfaj tartalmi és formai összevetését elvégezve az alábbi négy típust tárgyalja:

dokumentarista forma + dokumentarista tartalom = dokumentumfilm

dokumentarista forma + fikciós tartalom = áldokumentumfilm (mockumentary)

fikciós forma + dokumentarista tartalom = dokudráma

fikciós forma + fiktív tartalom = fikció⁷

Látható, mennyire jelentős az átjárás a két stílus között, és egyáltalán nem kivrívó eset, hogy filmes produkciók egyik-másik eszköztárából merítenek – egy játékfilm egy jelenet bemutatására dokumentumfilmes megoldásokat alkalmaz, míg a másik oldalon főképpen az illusztrálás, az újrajátszás okán folyomodik a

klasszikus értelemben vett dokumentarista forma mellőzéséhez. Természetesen a dokudráma és az áldokumentumfilm ennél továbbmegy, előbbi a valós események dramatizált bemutatásával, a másik pedig a fiktív történetek dokumentumfilm környezetbe ültetésével meséli el történetét. Ezek a rendezői döntések elsősorban a történet közölhetőségében rejlő potenciált mérlegelve történnek, de a rendelkezésre álló költségvetés sem mellékes szempont.

Arra a kérdésre, hogy szükséges-e a differenciálás a játék- és dokumentumfilm között, Ember Judit a következőt válaszolta: *„Biztos van különbség, de főként költségvetési különbség. Kap-e az ember annyi pénzt, hogy játékosabban fogalmazhassa meg a mondanivalóját.”*⁸⁸ Talán a legfontosabb szempont, amit a híres magyar filmrendező állításában olvassunk: az esetek többségében egy dokumentumfilm költségvetése nem mérhető a játékfilmével, ez a különbség eredhet abból, hogy előbbi rendszerint „talált díszletben”, vagyis a téma életterében kerül rögzítésre, míg utóbbit speciális helyszíneken, épített díszletben vagy drágán bérelt városrészekben forgatnak. A magányosan alkotó dokumentumfilmesek képe sem véletlenül alakult ki az évtizedek során, ez az a műfaj, amelyet különböző fázisaiban egyedül is lehet művelni, míg egy fikció filmre vitele számtalan munkatárs jelenlétét feltételezi: operatőr, hangtechnikus, világosító, sminkes, gyártásvezető, statiszta stb. szükségeltetik hozzá.

Kezdők körében gyakori (és téves) feltételezés, hogy a dokumentumfilm nem igényel részletes tervezést, hiszen abban (is) különbözik fikciós társától, hogy felvétel közben „írja magát”. *„Én nem hiszek azoknak, akik fognak egy felvevőgépet, egy magnót, pár ezer méter nyersanyagot, s elindulnak forgatni, hogy majd a valóság kinyílik előttük, s minél többet forgatnak, annál jobban kinyílik, s annál inkább valóság. Manapság nem olyan kacér a lét, hogy csak úgy önmagától feltárukozzék.”*⁸⁹ Ember Judit állításával teljes mértékben egyetértünk: a dokumentumfilmesek alkotónak, mielőtt filmezéshez kezd, ugyanolyan részletesen ki kell dolgoznia, hogy milyen gondolat, milyen szcenárió alapján fogja a munkát végezni, mint a játékfilmese kollégája teszi azt. Átjárható a határvonal a két alkotási folyamat között: amikor az alapötlet felbukkan, eldöntöm milyen rendezői megoldásokat, stíluselemeket kívánok alkalmazni majd, színes vagy fekete-fehér lesz a kép, kinek a nézőpontja, narratívája fogja bemutatni. További terveznivaló akad még, éspedig, döntést hozni, milyen műfajban készül a film. Az egyik formátum egy forgatókönyvet feltételez, a másik egy részletes rendezői koncepciót, amely az előzőhöz hasonlóan a film tervét ismerteti. És habár a produkciós folyamatok során kisebb eltérések adódnak, mégis a pre- (a film terv fejlesztése, kidolgozása és a produkció előkészítése) és a posztprodukció során (az alkotócsapat utómunkálattal tökéletesíti, mielőtt bemutatja a filmet) a két műfaj közti határvonalak teljesen elmosódnak.

Objektív vagy szubjektíven objektív

■ Alkotói folyamat közben is azt érzem, hogy a (dokumentum)film készítőjének nagy a felelőssége, hiszen amíg a fikciós film rendezőjétől fantáziája csapongását ritkán kéri számon, addig a dokumentaristának komoly indoklásra és a nézővel való egyezségkötésre van szüksége, amikor a műfaj adta kereteket próbálja feszegetni. Amíg egy játékfilmbe könnyen be tudok építeni dokumentumfilm elemeket, addig ellenkező esetben – dokumentumfilmben játékfilm elemek beemelése – „hiteltelenné” teszi alkotásom a nézők többségének szemében.

Az újrarájátszás miatt a film azonnal elveszíti hiteles dokumentumjellegét, még ha a teljes hitelességre is törekedne. Számtalan dokumentumfilm készül olyan tematikában, ami a távoli múltba utal vissza, olyan időkbe, amikor nem állt az emberiség rendelkezésére felvevőeszköz, így az alkotó fantáziája, kutatók és az egyéb képzőművészeti ágazatok képviselőinek munkásságának elegyére támaszkodva idézi meg tárgyát. Gondoljunk csak bele, amikor egy múltbéli, közismert karakter filmes ábrázolását vesszük szemügyre: ki az, aki hitelesíteni tudja, hogy az valóban úgy nézett ki, olyan természete volt, mint amilyennek az adott film mutatja?

Számtalan példát említhetünk, amikor valós dokumentumokat alapul véve, egy filmbe szerkesztve szemünk láttára szűnik meg az objektivitás, és jön létre helyette az alkotó szubjektív objektivitása. Elég, ha az *Autobiografia lui Nicolae Ceaușescu*¹⁰ című filmet vesszük vizsgálat alá: Miután 1965-ben Románia élére került, fokozatosan kiszajátítva a hatalmat, Ceaușescu a világtörténelem egyik leghírhedtebb diktátorává vált. Amikor a rendező Andrei Ujică évekkel később a kor propagandafilmeit, televíziós tudósításait átfésülve rekonstruálja a néhai elnök nevével fémjelzett érárt egy sajtóságos szempontból, és pedig maga a diktátornak állított torz tükör képén keresztül igyekezik bemutatni azt (hogy milyennek láthatta a tudósítások fényében az elnök házaspár magát), elgondolkozik a néző: a film a valóságot mutatja be? Arra a kérdésre, hogy könnyebb dolga lett volna-e, ha a dokumentum műfaj helyett játékfilmes módon dolgozta volna fel az adott korszakot, a rendező a következőt felelte: „*Igen. A műfaji kérdés még mindig nyitott, azaz, hogy mennyiben dokumentumfilm ez. Ebben az értelemben sok kérdésem van, de mindenesetre ez egy dokumentumokból készült film.*”¹¹ Ugyanitt hangzik el a rendező részéről, hogy alkotását Leo Șerban úgy határozta meg, hogy az egy fikciós film valós szereplőkkel. Máig adós a hazai filmipar egy, a Nicolae Ceaușescu életéből vagy annak bizonyos történéseiből inspirálódott fikciós filmmel (ismereteim szerint mindössze egyetlen magyarországi produkció, a 2000-es évek elején készült Rom-Mánia¹² című komédia próbálkozott ezzel), talán a következő filmes generációk fogják meglátni a lehetőséget egy, az Adolf Hitler végnapjait bemutató *A bukás*¹³ című játékfilm mintájára készülendő filmdrámában, amely a román diktátor személyes szemszögéből dolgozza fel a végnapokat. Ahhoz, hogy egy hiteles történet kerüljön a vászonra, fontos az alapos dokumentáció, amelyet elsősorban az eseményeket testközelből megélt személyek emlékei, tapasztalatai révén lehet rekonstruálni. Nicolae Ceaușescu már nincs életben, hogy a forgatókönyv fejlesztésének szakaszában kikérdezhesse bárki (ismereteink szerint) önéletrajzi írást sem hagyott maga után, így az előzőleg sorolt forrásokon túl kutatók, szakértők ismeretei, televíziós felvételek tanúsága keveredik az alkotók fantáziájával, és ennek egyvelege eredményezi a majdan készülendő forgatókönyv tartalmát.

Filmes feldolgozások: dokumentumfilm és fikció azonos témából

■ A filmtörténet fogyaszthatósága is lehet szempont, ezt az állításunkat talán legjobban Steven Spielberg *Schindler listájával*¹⁴ igazolhatjuk: Oskar Schindler német üzletember történetét bemutató film valóságos sikorsorozatot tudhatott maga mögött, ennek bizonyítéka az IMDB internetes oldalon található adatlapja¹⁵ szerint a 7 Oscar- valamint a további 83 díj és 49 jelölés. Spielberg előtt tíz évvel ugyanezt a történetet Jon Blair a *Schindler: The Real Story*¹⁶ című

dokumentumfilmben mutatta be, és bár az angol filmes alkotása is kedvező fogadtatásban részesült, nem kaphatta meg a Spielberg filmjének járó kiemelt figyelmet. „*Lehet, Auschwitzról csak hollywoodi mozgókép tud hatásosan szólni. Olyan film, amely nem bocsátkozik a kérdés filozófiai mélyrétegeibe, nem akarja megfejteni a titkot*” – véli Báron György a *Schindler listája* alapján.¹⁷ Blair hiteles karakterekkel – az eseményt megélt személyek tanúságtételeivel – mondja el a német üzletember történetét. Az életben maradt személyek kamera előtt idézik fel az eseményeket, amíg Spielberg alkotása a túlélők vallomásait beledolgozva forgatókönyvébe (amely Thomas Keneally *Schindler bárkája* című, 1982-es regénye alapján készült) – fikciós keretbe ágyazza. Körültekintően dokumentált film, amelynek a karakterei is a történelmi valóságot követik: a címszereplő mellett ott találjuk Itzhak Stern (Ben Kingsley) karakterét, aki a címadó lista szerzője, valamint a kíméletlen, Schindlerrel egyezkedő német tiszt, élet és halál ura Amon Göth (Ralph Fiennes) személye is hangsúlyos szerepet kap a filmben. Valós karakterek valós története fikciós közegben, színészek játékával. A Blair-féle dokumentumfilm alanyai valóságos személyek, a kamera előtt mesélnek, miközben a rendező – illusztrációs szándékkal – fiktív képsorokat rendel a szövegek közé. Teszi ezt dramaturgiai megfontolásból, ahogy a „beszélőfejes” filmek rendezői rendre ehhez a megoldáshoz folyamodnak: már nem lehetséges bizonyos helyszíneket, embereket megmutatni (elbontották, nem élnek), Spielberg viszont a fellelhető dokumentumok, valamint a létező helyszínek révén filmjében visszavezeti a nézőt az 1940-es évek Lengyelországába, és az egykori, ma már fel nem lelhető színterek filmjében újra életre kelnek (a krakkó-plaszówi koncentrációs tábor, krakkói gettó stb. díszlete). Míg a dokumentumfilmben Schindler és Göth csak archív felvételeken tűnhet fel (egyikük sem él a film készítésének idején), addig Spielberg mozijában főszereplőként látjuk viszont (színészek alakítják őket). A játékfilm zárójelenetében a még élő egykori foglyok és leszármazottaik vonulnak fel néhai megmentőjük sírjánál, hogy a zsidó hagyományoknak megfelelően egy követ helyezzenek el annak emlékére. Az amerikai rendező vállaltan a háromórás játékidő végére csatolja ezt a dokumentumfilmes felvételt, amit tekinthetünk úgy is, mint igazolása mindannak, amit előzőleg a játékfilmben láttunk. „*Spielberg vérbeli sikerrendező, tudja, miként kell hatásosan tálni a huszadik század végén egy olyan témát, melynek nem dokumentumfilmes feldolgozásával már nem egy rendező kudarcot vallott (legalábbis a nézettségi mutatókat illetően): nincsenek korabeli híradófilmekből származó bevágások, minden újraépített és újrajátszott, semmi elidegenítő hatás; a tömegjelenetek a megoldások mesterét és nagy kedvelőjét, David Leant idézően tökéletesen koreografáltak; a fekete-fehér képek ellenére a látvány mindig harsány, a dráma, a trauma nagysága szinte megköveteli, hogy minden széles vásznon történjék, csupa nagyszabású esemény, hol pozitív, hol negatív előjellel, ha másért nem, egy-egy jellemvonás kidomborítása végett; a vér pedig úgy fröcsög, mint az akciófilmekben, nincs kegyelem, ilyen a kíméletlen valóság, az erőszakos halálnak meg kell adni a módját*”¹⁸ – áll Szárnyas Gábor korabeli kritikájában. Ezzel szemben a dokumentumfilm egy játékfilmes nyitányt alkalmaz, egy korabeli (Schindler által előszeretettel látogatott) mulató helyszínét pásztázza a kamera, díszlet, ami egyértelműen az alkotás kedvéért épült meg.

Legizgalmasabb, amikor a két filmet szerkezeti szempontból tesszük vizsgálat tárgyává: a Spielberg-féle feldolgozás legikonikusabb jelenete a fekete-fehér képsorokon feltűnő piros kabátos kislány, John Williams szívbe markoló filmze-

néjével megtámogatva: itt, a krakkói gettó felszámolásának pillanatában a történetbe való beavatkozást érhetjük tetten. A színes kabátba öltözött gyermek képe szinte kiszól a filmből, ha a néző még emocionálisan nem csatlakozott volna százszázalékosan a történethez, akkor Spielberg itt visszautasíthatatlanul kínálja ennek lehetőségét, a dokumentumfilmben ezzel szemben a nézők érzelmeire való kiemelt hatást nélkülözi (pár archív filmkocka után az egyik túlélő, Solomon Urbach interjúbán közli, a krakkói gettó felszámolásra került). A játékfilm vitathatatlanul csodálatos képi világgal rendelkezik (az Oscar-díjjal kitüntetett Janusz Kamiński operatőr érdeme), viszont ugyanezt a tökéletességet rója fel neki a kritikus: *„Az első reakcióm: végre nem színes film Auschwitzról. Egy antikommersz alkotás. De ahogyan sokasodnak a képek, és telik az idő, egyre inkább csak azt látom, mennyire tökéletesek és szépek az egyes felvételek. Az árnyékok esése, a súrlódó fény, a fekete és a fehér játéka olyan lenyűgöző, mintha Helmut Newton vagy Robert Mapplethorpe fotóművész lett volna az operatőr. Szinte ropognak az egyes képek, friss és ragyogó minden.”*¹⁹ További, „játékfilmes túlzásokra” mutat rá Balassa Péter: *„[Oskar Shindler] a film vége felé megtér, mert rájön, hogy a zsidók is emberek, sőt még büntudata is támad – alaptalanul és giccsesen –, mert nem mentett meg eggyel több embert. Szóval ez egy kicsit a technokrata mítosza is, akiben nagyon is mély emberi érzések vannak. Nekem nagyon hollywoodi ez a humanizmus.”*²⁰ A két alkotást tükörbe állítva látjuk, hogy Spielberg filmje helyenként hogyan tömörít. Például Plaszów felszámolását követően Schindler 1100 embert, hivatalosan nélkülözhetetlen hadimunkásokat vesz fel arra a listára, amelyek Brünnlitzbe kerülnek áthelyezésre. A nők vonatja ehelyett Auschwitzba érkezik, a férfiakat pedig Gross Rosen-i táborba viszik. Amon Göthöt egy SS-bizottság feketepiaci üzelmek gyanújával Krakóban lekapcsolja, és mivel a százados Oskar Schindlert is belekeveri az ügybe, a foglyok kiszabadítása körülményesen megy. Ezzel szemben Spielberg filmjében a férfiak vonatja azonnal a címre érkezik, Schindler pedig a birkenai lágereből menti ki az asszonyokat. Hamisítás? Korántsem. Dramaturgiai szempontból tömörít az amúgy sem rövid játékfilm, amellettt döntve, hogy elegendő, ha a jelenéget bemutatja (az ígéret ellenére más helyszínre szállítják a rabokat, újabb nehézségek elé állítva a főszereplőt).

A játékfilm fináléja a felszabadulás pillanatában rögzített gyári jelenet: Schindler beszéde a munkásaihoz, akik egy gyűrűt öntenek neki az *„Aki egy életet ment, az a világot menti meg”* felirattal. Miközben Schindlert szem elől vesszítjük, a kozák felszabadító feltűnésével a film fináléja a jelenbe kalauzol: a már említett túlélők és utódaik színes felvételen emlékeznek meg Oskar Schindler sírjánál. Ezzel szemben a dokumentumfilm tovább követi a német gyáros életútját: megtudjuk, hogyan segítik a svájci határig, 1946-ban a semmi megbánást nem tanúsító Göth bíróság elé kerül, majd felakasztják. Schindler nem talál munkát Németországban, 1949-ben egy zsidó–amerikai segélyszervezettől pénzhez jut, és párjával Argentínába emigrál. Emilie Schindler emlékezéséből kiderül, új hazájában is elkerüli a szerencse, akaraterejét veszti, csak sodródik. 1958-ban, miután elhagyja feleségét, hazatér, és cementgyárat alapít, ami rövidesen csődbe megy. 1962-ben Izraelbe látogat, majd következő évben harmadikként megkapja a Világ Igaza kitüntetését, fája ott van az Igazak sugárútja mellett. A dokumentumfilm viszont figyel arra, hogy ne heroizálja egyértelműen személyét, talán ezzel magyarázható az egyik túlélő, Joachim Küstlinger szájából a következő mondat: *„a szememben csak egy német náci volt. Soha nem fogom elhinni,*

hogy szerette a zsidókat, a náciakat testesítette meg, és ebből még pénzt is csinált.”²¹

Mondhatjuk, Spielberg filmje felmenti a német gyárost, tanúságként kínálva a következtetést, hogy a legnehezebb időkben is lehet és érdemes tenni (aki egy életet ment, a világot menti meg), viszont a döntést a dokumentumfilm alkotója ezen a ponton a nézőre bízta. Ha a játékfilm alapján próbálunk személyéről utólag egy tablót kreálni, akkor annak ábrázolása (mély érzésű, humanista, hőssé avatott személy képe) részben el fog térni a dokumentumfilmes Oskar Schindlerétől: élete utolsó szakaszában egy egyszobás lakásában nyomorog Frankfurtban, nyugdíjából és a túlélők ajándékából él, emellett iszik.

Spielberg filmje ezt a karaktert a háromórás történet végén valószínű nem bírta volna el. Oskar Schindler 1964 őszén a német tévének lakóháza előtt készült interjúból beszél motivációjáról, ez természetesen Blair dokumentumfilmjében is látható, majd következik a vég: Oskar Schindler 1974-ben meghal, sírja Izraelben található. Újabb két emlékező – Ludwik Feigenbaum és Ryszard Horowitz – nyilatkozza, hogy saját és családja életét a német gyárosnak köszönheti. Így kerül Oskar Schindler személye a rossz és emberséges határvonalára, megítélésében – bár mindenki egyetért tettei nagyságával, a kételkedő néző számára mégis ott a dilemma: valóban jóságos személyként kell elfogadnom őt? Ezek fényében cselekedete és utólagos megítélése hasonlítható a magyarországi Kasztner Rezsőével, akinek a vészidőszakban tett mentőakciójának megítélése (a híres Kasztner-vonat több mint másfél ezer utasával a megsemmisítő táborok helyett a biztonságos Svájcba jut) a háborút követő évtizedekben sok vitát eredményezett.

Az emlékezet

■ Végezetül engedtessek meg pár gondolat a *Nussbaum 95736* című dokumentumfilmmel kapcsolatban. Munkáimban előszeretettel alkalmazom az elmesélt történelem (oral history) technikáját, az egyén, a kollektív emlékezet feldolgozása mindig vonzó volt számomra. Ez a fajta adatgyűjtés nagyon sok esetben levegszi a terhet az alkotó válláról (tanúvallomásokon alapszik munkája, hitelessége megkérdőjelezhetetlen), más részről viszont ugyanez az eljárás okán merülnek fel az anyag megbízhatóságával kapcsolatos kételyek. Ugyanis a múlt idő az emberi emlékezetet kétségtelenül kikezdi, ha nem is feltétlenül rossz szándék által vezérelve, de a múltidézésben a személyes élmények rendre külső hatásokkal keverednek. Említett munkám tekinthető a 16 éves kolozsvári ifjú történetének vagy a filmezések idején a 88. életévét taposó Nussbaum László visszaemlékezésének, ugyanakkor a film egy erdélyi holokauszt-történet, ahogy az adatközlő emlékező Nussbaum László és a rendező Csibi László 2017-ben fontosnak tartotta bemutatni azt. Bár a film kitűzött célja, hogy saját élményén keresztül mutassa be az adott kort, a határvonalak ebben az esetben is elmosódnak: Nussbaum László már a filmezések legelején, az alkotás gerincét képező mélyinterjú készítése alkalmával jelezte, amit a kamera előtt mesélni fog, az nem feltétlenül saját emléke, hanem a filmbéli események óta eltelt hetven év alatt szerzett információk és tudás egyvelege személyes élményekkel. Míután a másfél évet tartó filmkészítés során a rendező kezébe adta élete történetét, egy újabb szelekció vette kezdetét: mi az, ami a film szűkös időkeretében elfér, mi az, aminek feltétlenül benne kell lennie, és mi az, ami bár roppant érdekes, mégis ki-

marad (mert hosszú, mert nehezen értelmezhető, mert egyéb információk meglétét feltételezi a néző részéről, stb.).

Emlékszem, több helyről is biztattak, érdemes a gyűjtött anyagból egy játékfilmes forgatókönyvet is írni, „a potenciál” benne van. Ha fiktív köntösbe öltöztetem ezt (vagy bármelyik más dokumentumfilmem történetét), attól a gondolatom a téma kapcsán nem változik meg – Nussbaum László esetében a fikciós feldolgozásban is valószínű arra helyezem a hangsúlyt, hogy mindaz, ami 1929-es születésétől, de főleg 1940. augusztus 30. és 1945. április 12. között történt, az egy fiatal fiú családi tragédiájának időszaka, és bizonyos elemei – zsidótörvények, deportálás, gettó, láger, küzdelem az életben maradásért – nagyobb hangsúlyt kapnak, mint mondjuk a nyugdíjas évei. A játékfilmes feldolgozás, amellett, hogy az életút bármelyik epizódját felnagyítja – lehetővé teszi, hogy megidézzünk ma már nem létező személyeket, azokat, akik a dokumentumfilmben megsárgult archív felvételekről tekintenek vissza. Elkalandozhatok történetekben, szabadabban rekonstruálhatom egyik-másik történetet, de a végeredmény úgyis azt tükrözi, hogy én, az alkotó milyen szubjektív objektivitással mutatom be a választott témát. Ezáltal már egy kicsit az én történetemmé is válik.

■ JEGYZETEK

1. Carl Platinga: *Dokumentumfilm*. Metropolis, 2009/4. 11.
2. *Fahrenheit 9/11*, rendező: Michael Moore, Dog Eat Dog Films, 2004.
3. *The Blair Witch Project*, rendező: Daniel Myrick és Eduardo Sánchez, Haxan Films, 1999.
4. *Zelig*, rendező: Woody Allen, Orion Pictures, 1983.
5. *Life in a Day*, rendező: Kevin Macdonald, Loressa Clisby, Tegan Bukowski, Youtube, 2011.
6. *The Balcony Movie*, rendező: Pawel Lozinski, HBO Europe, 2021.
7. Don Gary Rhodes – John Parris Springer (szerk.): *Docufictions: Essays on the Intersection of Documentary and Fictional Filmmaking*. Mc Farland and Company, London, 2005. 4.
8. Durst György – Kovács Sándor – Pörös Géza (szerk.): *Beszélgések a dokumentumfilmről*. Népművelési és Propaganda Iroda. Bp., 1981. 75.
9. Uo. 73–74.
10. *Autobiografia lui Nicolae Ceaușescu*, rendező: Andrei Ujică, Icon Productions, 2010.
11. Andrei Gorgos – Simona Tutu – Andrei Ujică: „Covorul roșu de la Cannes nu l-ar fi amuzat pe Ceaușescu”. 2010. web <http://www.cuzanet.ro/interviu/interviu-cu-andrei-ujica.html> (2023. 01. 06)
12. *Rom-Mánia*, rendező: Nándori József, Cinedom és Def-M produkció, 2004.
13. *Der Untergang*, rendező: Oliver Hirschbiegel, Constantin Film, 2004.
14. *Schindler's List*, rendező: Steven Spielberg, Universal Pictures, 1993.
15. <https://www.imdb.com/title/tt0108052/>
16. *Schindler: The Real Story*, rendező: Jon Blair, Thames Television, 1983.
17. Báron György: *A Schindler-paradoxon*. Kritika 23. évf., május 31. 1994. 31.
18. Szárnyas Gábor: *Schindler listája*. Filmkultúra 35. évf., 4. sz., 26–27. 1994. 25.
19. Földényi F. László: *Egy jó német*. Filmvilág 36. évf., 4.sz. 1994. 20–23.
20. Mihancsik Zsófia: *Kerkeasztal-beszélgetés. Spielberg bárkája*. Filmvilág 35. évf., 4. sz. 1994. 24–30.
21. Részlet *Schindler: The Real Story*, rendező: Jon Blair, Thames Television, 1983 c. dokumentumfilmből

FELLINGER KÁROLY

Mozi

Nem szeretek utazni,
egy olyan égitesten érzem
biztonságban és otthon magam,
ami nem találja a helyét,
fittyet hány a fizika törvényeinek.

Az örök élet vize
egy méregpohárban vár rám,
ott még van
esély belehalni az egészbe,
mint a lódarázsnek
a sziruposüvegbe.

Álmatlanságban szenvedek,
felgyűrt ujjú álomfejtő,
aki falvédőbe csomagolja
az uzsonnáját.

Bulvár

A költő igazi sikere,
amikor a tökéletességből
elcsen egy darabot,
s megajándékozza vele
példaképét,
az utánozhatatlan mestert,
aki, akárcsak Jákob,
kiszabadítja a bozótból
a szarvánál fennakadt kost,
majd feláldozza tanítványát.

Már évekkkel ezelőtt
megcsináltattam a síremlékem,
naponta tisztítom,
néha még el is érzékenyülök közben.
Körmöm alatt
helye van az anyaföldnek.

Nem merek világgá menni,
mi lenne, ha valahol

ismeretlenül kimúlnék, s ott
földelnének vagy hamvasztának el,
ahol még a madár se jár.

Ki megy majd akkor
imádkozni helyettem
ide az élőkért,
könyörögve a holtaknak,
hogy mentsek már meg
ezt az önmagából
kifordult világot.

Cella

Amikor megmutattam verseimet
a tanító néninek,
azt mondta, valljam be,
kinek a szövegét
másoltam le, teli
helyesírási hibával,
mert a kezdő költők
nem szoktak
ilyen tökéletes szövegeket írni.
Aztán hozzátette,
nem érti, miért írtam
ennyire hibásan,
hisz tudok helyesen írni,
biztosan leplezni akarom magam.

Nem értette a tanító néni,
hogy aki két szék közé ül,
annak a feneke alá
a védőangyalának
nem kell széket vinnie.

Ha újra élhetnék,
nem akarnék újra
megszületni.

CSAPODY MIKLÓS

„MÉLY ALAPOT JÖVENDŐ NAGYSÁGNAK”

Jancsó Béla: *Érték, erkölcs, közösség*

■ Remekbe szabott Berzsenyi- és Kemény Zsigmond-esszék a *Nyugatban*, Babits biztatása, Osvát várakozása, aki a huszonhárom éves Jancsót Illyéssel és Németh Lászlóval együtt emlegeti az új nemzedékből, mint akiktől a legtöbbet várja. Európai tájékozódás, természettudományos szemlélet, lélektani-esztétikai fejtegetések, irodalmi bírálat, színikritika, zene, festészet, grafika. Népiség és transzvilvanizmus, az Ady–Móricz–Szabó Dezső-eszmetriász útmutatását követő „új erdélyi ideológia”, a maradi mentalitás megreformálása, a társadalomszervezés átfogó terve, a megvalósításhoz nemzedéki folyóirat és mozgalom. Elfogulatlan értékítélet, szilárd meggyőződés, egy küzdőképes nemzedék megszervezése. És ennek az etikai és a szellemi minőségűtől, a személyiség kisugárzásától áthatott egyedülálló teljesítménynek a másik oldala: meg nem írt esszék, a Tamási Áron által várt erdélyi magyar irodalomtörténet elmaradása, a Buday Györgynek ígért székely irodalmi tanulmánykötet visszavonása. Teória, esztétika, esszé, kritika helyett az alapok építése, közéleti küzdelem, irodalom helyett irodalompolitika, ifjúságnevelés, falu, népszolgálat. És a harmadik oldal, magánéleti nézetből: magány, bizalmatlanság, csalódások, keserűség, belenyugvó önfeláldozás, a félreálló távolmaradása, fogság, nélkülözés, depresszió és vergődés.

Torzóéletmű-e a Jancsó Béláé, mert nem folytatta az írást, mert félbemaradt az új öntudat kiformálása, és mert végül egyedül maradt? Igen, mert nemcsak több, hanem súlyos, tömörszerű egész is lehetett volna, pedig mégsem félbemaradt, befejezetlen. Jancsó egyszerre volt szerény és érzékeny, öntudatos, kemény, de zárkózott ember, akit megviselt az írói önbizalom fájó hiánya, gátolt kíméletlen igényessége és aszketikus szigora. Az irodalomról való lemondásában az „analógia nélküli kor” nemzedék- és társadalomépítő teendőit felismerő meggyőződése vezette. Műve azonban, melyet az örökös hiánytudat szorításában, számtalan akadályt legyőzve hozott tető alá, és amelyre később kishitűen, önkínzó elégedetlenséggel tekintett vissza, a körülmények ellenére kiteljesedett – ahogy lehetett. Ha Mikó Imre *Huszonkét éve* a Trianon utáni erdélyi magyar politikának „a társadalmi öntevékenység nemzetmegtartó erejét” igazoló összefoglalója, Jancsó Béla huszonkét éve hatkötetnyi írása, levelezése az első kisebbségi nemzedék irodalmi-közéleti küzdelmeinek teljes körképe. Kölcsey-esszéje ezt a küzdelmet példázva idézte a *Mohácsot*: „Amit apáitok nem tettek, azt nektek kell tenni... Óseitek parányi fészket raktak? Szedjétek össze a romokat, s tegyetek belőle mély alapot jövőndő nagyságnak, Apró harcokat vívtak? Csináljátok a békesség műveit temérdekekké. Változékonyságban sínylettek? Változzatok ti is, mint a lepke, nemesb-nél nemesb alakokra.” (*Az elfelejtett Kölcsey*)

De ha torzó, miért súlyos, teljes egész mégis az életmű? Azért, mert az idősebb írónemzedék, majd az övé, Balázs Ferencé, László Dezsőé nemcsak a szellemi-gondolkodásbeli romhalmaz eltakarítását vállalta, hanem az új élet transzszilván alapozását is; „a szellemi munkára vállalkozó ember kicövekeli a maga működésének határait, célt tűz maga elé, és a számára történelmileg kijelölt időben és társadalmilag-földrajzilag elrendelt térben definiálja az önmaga és a világ között létrejött viszonylatrendszer. Ebben a viszonylatrendszerben a legaktívabb tényező az al-

kotókedv” (Benkő Samu: *Sorsformáló értelem*). Bár a „jövendő nagyság” képe hamarosan semmibe foszlott, Jancsó és társai máig hatót alkottak, mert a reális helyzettudatból fakadó „új ideológiát” a kereszténység és a humanizmus moralitásával és a társadalom ismeretével támasztották alá. Kijárták a maguk teremtette etikai-közéleti iskolát, a gondolkodás átformálásáért folytatott küzdelmük egyszerre volt életre szóló ifjúkori élmény és erkölcsi elköteleződés; „A humánium: gyakorlat. Tett, cselekvés, de a kor határai-korlátai között végrehajtott aktus. A humánium nem az ember önszemlélete, hanem a lezártág megsemmisítése: nem a létfenntartás taktikája, hanem a változtatás stratégiája. Az etikai ember megelőzi a cselekvő embert, a cselekvő ember új etikai világot teremt. De az etikai ember a kor struktúrájának hordozója. Az ember így a mindig etikai burokbán jelentkező tetteivel történelmivé változtatja át magát és világát.” (Bretter György: *Humanizmus és struktúra*) Nem „1929 nemzedékén” múlt, hogy törekvéseik derékba törtek, hogy nem valósult meg sem a humanizmus: az egymásra utalt erdélyi népek „békés együttélése” sem a struktúra: a „szerves fejlődésű”, szolidaritásra épülő kisebbségi társadalmi egység, ami „sajnos csak frázisokban van meg” (*Erdélyi képzőművészek kiállítása*). Az első világháborút követő évtizedekben így bicsaklott ki minden reformgondolat az anyaországban és az utódállamokban. Kibontakozásukat mindig megakasztotta a hatalom, a karriervágy és a kicsinyesség, hogy végül a történelem törölje el őket, gyakran azokkal együtt, akik hirdetőik voltak; a kormányzat Erdély jövőjét tekintve sem Bethlen Gábor esztét, Bánffy Miklós tanácsát követte, mielőtt a tehetetlenség „betokolódott” rövidlátása oda vezetett, hogy a háború végén Magyarország ismét összeroppant a vesztes oldalon.

Irodalom és nemzetépítés

■ Tózsér Árpád *Vagyonos apáink* című könyvében utal József Attila Arany János-verseinek zárószakaszára: „Hadd csellengjünk hozzád, vagyonos Atyánk! / Házhelyünk a pusztá, kóbor a kutyánk, / Hadar a szárazság, pusztít az egér / s göggel fortyog kásánk, de hát az mit ér?” Az *Arany* a fájdalmas apahiány verse, egyszerűsmind főhajtás „a futó időt” megkötő nagy költő hagyatéka előtt, a hagyomány bensőséges birtokbavétele. Tózsér címválasztásának magyarázata, hogy a régiek, Balassi, Szenczi Molnár, Zrínyi, Vörösmarty, Arany, Madách és a többiek művei, akiknek örökét esszéiben szemügyre veszi, a nemzeti irodalom értéktárának legnagyobb kincsei közé tartoznak. Jancsó Béla a József Attila-vers születésekor, 1929 őszén már Benedek Elek hagyatékát, Makkai Sándor, Tamási Áron, Tompa László, Szántó György műveit méltatta, mert régi „vagyonos apáink” közül már gimnazista korában rátalált Mikes Kelemenre, Csokonaira, Berzsenyire, Keményre és Kölcseyre, Petőfire, Jókaira, Mikszáthra és Vajda Jánosra. Az európai irodalomból akkoriban Molicre, Voltaire, Balzac, Poe, Baudelaire, Wedenkind, Romain Rolland és az expresszionizmus, később Mereskovszkij, Reymont foglalkoztatta. Irodalomszemléletét a magyar klasszikusok, a *Nyugat* első nemzedékei és a 19–20. század világirodalma alakította. Kortársai, barátai közül a húszas évek végétől kritikusként főként Áprily, Kacsó Sándor, Makkai, Olosz Lajos és Reményik Sándor, Sipos Domokos, Szabó Dezső, Tamási pályáját követte, de írt Dsida Jenőről, Juhász Gyuláról, Karinthyról, Tompa Lászlóról és Mécs Lászlóról is.

Irodalmi pályája a kolozsvári református kollégiumban kezdődött, zsenéi Beethovenről, Mikszáthról az első kisebbségi magyar diáklapban, az önképzőkori Reményben látta napvilágot. Amikor Nagy Károly püspök az ifjúság új eszmei tájékozódását támogatta, Jancsó válasza már az *Erdélyi Fiatalok*-eszmévelág jellemző vonását mutatta. Felfogása az egyetemes humánium, a nemzeti tartalom és az értékelvű népiség hangoztatásában közeli rokona annak a poétikus „humanista internacionalizmusnak”, melyet hamarosan Balázs Ferenc fogalmaz meg a *Tizenegyekben*. Jancsó vallomása szerint az internacionalizmus „nem bűn, hanem a leg-

szentebb hazaszeretet”. Fogalmi jelentőségű alapvetésként az *Erdélyi Fiatalok* programcikkében határozta meg az erdélyiség idealizált (nem közös, csak magyar) eszményét: „fajok találkozását az emberi értékek magaslatán”. A húszas évek eleje azonban még az *Előre* (1922), Jancsó és Kemény János diáklapja, az erdélyi magyar irodalom első nemzedéki orgánuma és a *Tizenegyek* (1923) készülődésének forrongó ideje. A *Tizenegyek* a korai transzszilvanizmus erőteljes identitástudatának, demokratikus aktivizmusának folytatódása. Hiányzik még a nemzedéki program, a lendületből nem lesz mozgalom, a kolozsvári magyar egyetemi-főiskolai hallgatók kevesen vannak, az erdélyi magyar művelődésben mégis ez az antológia a hamarosan szétváló irodalmiság és a népi alapozású társadalmiság közös forrása. Irodalmi nyomvonala az Erdélyi Szépművészek Céh (1924) és az *Erdélyi Helikon* (1928), a társadalmi az *Erdélyi Fiatalok* (1930) és a *Hitel* (1935) törekvéseiben bontakozik majd ki. Az erdélyi magyar ifjúság első nemzedéki megmozdulása Spectator szerint: „Csak egy kis könyv volt, amit kiadtak, csak egy kis bátorság volt, amit csináltak, csak örök ifjúság volt, amit képviseltek, minderről nem szólhatunk most meghatottság nélkül, amikor akarat, erő, bátorság, ifjúság nélkül bitangásra jutunk.” (*A Tizenegyek estélye*) A kezdő író munkái még csak ígéretes esszékísérletek, mint *A halhatatlan gyermek* Petőfi-arcképe. Hamarosan ma is eleven Berzsenyi-, Kemény- és Kölcsey-rajzaival bizonyította, hogy az esszé olyan „végtelenül gazdag lehetőségű műfaj”, mely „félíg tudomány, mert gondolati a lényege, de művészet, mert megvalósulása és szuggesztíója érzelmi és transzcendens is.” (*Szántó György*)

Balázs mellett Jancsó foglalkozott elsőként a székely irodalommal. Az erdélyi magyar irodalomban két típust különböztetett meg: az egyik „a kulturáltabb erdélyi, az egész magyarsággal s a világgal ezer szállal inkább összefüggő, de ezer viszonylatban élő, s éppen ezért halaványabb”, a másik „az eldugottabb, de egységesebb pszichéjű, mélyebb ösztönű, a székely” (*Erdélyi irodalom és székely irodalom*), az írók ebből „a legmélyebb erdélyi őstalajból” termelik majd ki a „legjellegzetesebben erdélyi és leginkább egyetemes emberi” értéket (*Erdélyi költők*). Amikor Tamási *Szűzmáriás királyfi*-ját Szabó Dezső sületlenségnek nevezte, megírta neki: „Ön nem érti meg az erdélyiséget, és nem érti meg a székely problémát. Ön, aki annyira erdélyi, és akinek annyi színe van a székelységből”. A székely irodalom azt a népet reprezentálja, amely „először adhat egy új, életerős, új ideológiájú magyar típust, amelyet Ön is hirdet.” Amíg Szabó nincs tisztában vele, melyik a fejlődés járható útja, arra kéri, látogasson mielőbb Erdélybe, ismerje meg „az erőket és a lehetőségeket, s akkor meg vagyok győződve róla, hogy meg fogja találni az igazi erdélyiséget és székely problémát, saját ellentmondásai feloldását, és megtalál minket.” Társadalmi, jogi, gazdasági síkon is úgy látta, a székelység megoldatlan helyzete a kisebbségi élet legfontosabb ügye (*Tamási Áron: Szűzmáriás királyfi*), Balogh Edgárnak 1930 februárjában írott sorai szerint „az erdélyi magyarság belső demokráciájának” alapkérdése.

Mélységesen elégedetlen volt az irodalmi élet és a kritika állapotával. Nincs, ami „a vérkeringést egy nép életereibe iktassa s a kritika idegrendszerével a különálló jelenségeket szerves életműködésekbe egyesítse”. (*Erdélyi antológiák – Erdélyen túl*) Meggyőződése volt, hogy az erdélyi irodalom „legfőbb szervi baja” a konzervatív kritika és a zsurnalizmus; arra jók, hogy az író megkerülje velük a való életet, mindamelllett alkalmasak „a magasabb problémák lebuktatására s a lélekvágyó közönség szétugasztására. Így áll elő a mai helyzet, hogy csak írók vannak, de szerves irodalmi élet nincs. Irányító, új generációkat is nevelni tudó, válogató és tápláló, és nincs közönség sem. [...] Jöjjön a kritikus, aki az erdélyi magyarság és székelység legmélyebb esztétikai rétegeit is kikutatja és feltárja. Jöjjön a kritikus, aki minden világáramlatot termékenyítően ereszt át.” (*Az erdélyi irodalom és az erdélyi kritika*) Tamási már 1926 tavaszán megírta neki Amerikából, „égető

szüksége volna meginduló irodalmunknak olyan művészi értékkel, megérzéssel és felfogással való bírálatra, mint ahogy azt Tőled várom. Egvedül Te vagy, aki előtt eddig igyekeztem elhallgatni, hogy nem tudok Erdélyben ma embert, aki ezt úgy meg tudná tenni, mint Te.” Jancsó megfelelt a kívánalomnak, és a kritikát lényeglátó műértelmezéssé emelte bírálataiban. Fő kérdése mégis az volt, képes-e az irodalom az erdélyi magyar élet „egész mélységének és szélességének” megmutatására, a problémákkal való nyílt szembenézésre? Úgy találta, hogy nem, mert a kezdetek hősi erőfeszítése a húszas évek derekára kifulladt, az irodalom hullámvölgybe került, „programtalan, céltalan lendület nélküli l’art pour l’artban rekedt. Új hullámhegy csak akkor indul, ha a Klingsor példáján magunkban felszabadítjuk fiatal, céltudatos, minden problémát vállaló erdélyiségünket.” (*Erdély százszava*) A harmincas évekbeli „új realizmusról” úgy vélte, ha az író erőlteti a valóság ábrázolását, „tudatosan keres (és nem megérez) társadalmi feladatokat, mihelyt nem a maga lelkiismerete, hanem külső szempontok, közönségizlés, politikai vagy világnézeti programok értelmében ír, legmélyebb személyi és legmélyebb társadalmi (emberségi) hivatását adja fel.” (*Vádak az erdélyi magyar irodalom ellen*)

Gondolkodás és öntudat

■ 1921-ben Budapesten kezdett, 1924-ig Kolozsváron, 1927-ig Szegeden folytatott fogorvosi tanulmányait Kolozsváron tudta befejezni. Mivel az Erdélyi Fialatok szervezése, irányítása minden idejét felemésztette, csak 1933-ban jutott diplomához. Magyarországon eközben a régi generáció „»konszolidáció« címén a háború előtti ideológiát – Istenem, hol vagyunk már attól! – igyekszik politikában, irodalomban, társadalomban, közgazdaságban restaurálni. Azt az ideológiát, amely a magyar tragédia fő okozója volt. De, hála Istennek, már alakul az új pólus: a háború utáni magyarországi magyar nemzedék újraértékeli múltját, jelenét, hivatását, és egyre programszerűbb világossággal bontakoznak ki egy új magyar ideológia körvonalai. [...] már ott áll a jövő kapuja előtt egy megtisztult ideológiájú, halálosan komoly felelősséget érző és valló új tábor: az új magyar fiatalság.” (*Pongrácz Kálmán: Fiatal Magyarország*) Az a felkészült, egységes ifjúsági csoport, mely képes volt a kisebbségi társadalom demokratikus átépítésére átfogó tervet készíteni, generációját öntudatos nemzedékké formálni, az Erdélyi Fialatok hasábjain adott hírt magáról. Mire készült ez az ifjúság? Az erdélyi múlt, a kor valósága és az újabb eszmeáramlatok megismerésére, helyes alkalmazási módjaik megtalálására „az ország minden népe és a maguk népe számára. Leteszik az előítéletet, hogy a középosztály helyzeténél fogva hivatott a vezetésre, s hirdetik, hogy másokat irányítani csak szellemi és erkölcsi érték hivatott a közösség bizalmából. Nem parancsolni: *szolgálni* akarnak.” Nem hiszik, hogy ők az erdélyi magyarság, azt hirdetik, hogy a társadalmat nem a középosztály, hanem „*legfőképpen a nép*: a földmíves, munkás, az iparos” alkotja. (*Bevezető előadás a marosújvári magyar főiskolások estjén*)

Ha a *Tizenegyek* az irodalmi öntudat kifejezője, az *Erdélyi Fialatok* már a *nemzedéki* öntudat ébresztője volt. A fiatalok antológiája hirdette először, hogy az új irodalom a magyarság „jövőbe néző öntudata” (*Erdélyi antológiák – Erdélyen túl*), Jancsóék lapja pedig ennek az öntudatnak a társadalmivá alakítását vállalta, aminek igénye „a tizenöt korosztály hiánya s az élet önállóságra kényszerítése miatt egyre erősebb. Az anyagi és szellemi problémák intézményeinek szétválasztása lehetővé teszi egy egységes érdekvédelmi front kialakítását világnézeti különbségek túl, az anyagi motívumoktól felszabadult szellemi orientálódás pedig a vizsgáldóság tárgyvilágosságát biztosítja. Hála Istennek, nálunk is kezd kialakulni az az új ifjúsági szellem, amely az uralkodó világnézetek egyoldalúságát látja, és amely mindezek értékes elemeiből akar egy megfelelő új ideológiát alkotni.” (*A mai európai fiatalság útja*) Ám ha a reformot a fiatalság magára vállalta, „hol maradt az

utóbbi tizenkét évben az erdélyi magyar ifjúságnak ez a szükségszerű és nélkülözhetetlen átértékelő munkája? Eltűnt a repatriáló, külföldön tanuló s ott maradó társaival, belefűlt az itthon levők öntudatlanságába. Hol maradt az apáink generációjának ez az értékelése? Visszahúzódott önmagába, megkövült tompa szenvedésében, elsüketült az élet hangjaival szemben” (*Magunk revíziója*), holott az ifjúság ügye a magyarság jövőjének ügye, világnézete összefügg a magyarság „meg nem levő, de születni kellő világlátásával, alakuló programja a nagyon hiányzó erdélyi magyar programmal.” (*Belső revízió és új erdélyi magyar ideológia*)

Azt, hogy „valamit tenni kell”, sokan érezték, benne volt a korszak levegőjében, de hogy mi a teendő, azt Jancsó fogalmazta meg és foglalta rendszerbe. A kisebbség jövőjének biztosítására már a húszas évek derekán készen állt a mentalitást átformáló elgondolásával. Konceptióját a nemzeti önazonosság, az erdélyi történeti hagyomány és a vallásérkölcis alapvetésére építette fel, leszámolva a régi felfogás, nemzetszemlélet, az új helyzetben folytathatatlán életgyakorlat visszahúzó összetevőivel. Gondolatmenete a nemzedék szűkebb köréből induló, a társadalmi egész felé tartó változás öt egymásra épülő ütemét foglalta magában. A reform lépcsőfokain való egyre feljebb jutást nem mechanikus folyamatként fogta fel, a folyamat szakaszai nem különülnek el mereven egymástól, a változás során hatnak egymásra. Az első a *kritikai nemzetszemlélet* megalapozása: a múlt tárgyilagos átértékelése, megtisztulás a mulasztások, bűnök, tévedések felismerésével és a tanulságok levonásával; ez a teológiai-történetfilozófiai gondolat lesz a *Magunk revíziójának* alapeszméje: „kritikai nemzetszemlélet, belső revízió és lelkiismereti magyarság” (*Belső revízió és új erdélyi magyar ideológia*). A második ütem a *faji öntudat* (nemzeti önazonosságtudat) elmélyítése, ami a maga idején az irodalomteremtést heroikus lendületét erősítette. A harmadik fokozat az ennek nyomán kialakuló *irodalmi öntudat*, melynek tartalma a Jancsó által megkülönböztetett erdélyi és székely irodalom népi transzilvanizmusa (a *Tizenegyek*), amit azonban nem követett „hasonló mélységű tudományos, társadalmi, gazdasági és népi öntudat” (*Vádak az erdélyi magyar irodalom ellen*). A negyedik ütem az új *nemzedéki öntudat* (kisebbségi helyzetudat) kialakulása (az Erdélyi Fialatok), ötödikként erre épül a demokratikus, egységes társadalom, szolidáris közgondolkodás, a *népi (társadalmi) öntudat*.

A távozók és a maradók

■ A világháborútól, repatriálástól megtizedelt nemzedék a maradást és az építést szolgálta, mint ahogy a hazatérők is: Benedek Elek, Bánffy és mások. Akik elhagyták Erdélyt, ennek az öntudatos, tette kész fiatalságnak okozták a legnagyobb csalódást, hiszen a távozás egyéni életmegoldása az ő szavuk közösségi hitelét rombolta, az ő munkájuk eredményeit aknázták alá. Az első nagy megrázkódtatást 1929-ben Áprily okozta, aki „nemcsak erdélyi költő volt, de ő volt az erdélyi költő. Generációjából, az először induló erdélyi írósról ő jelentette a legtöbb ember számára Erdélyt. És még valamit. A szent hűséget életünk felismert értelméhez, Erdélyhez.” Jancsó kemény szavakkal kérte számon a költőt: „Kérdem a névtelen magyar százazrek nevében, kiknek életét versben kifejezte, kérdem az erdélyi magyar ifjúság nevében, akinek fiatal álmait összezúzó borzasztó küszködésében az ő szava is lelkünk egyik megtartója, életünk acélozója volt, kérdem minden erdélyi magyar lelkiismeretétől: aki ezt a verset [*Opitz Mártonhoz*] leírta, szabad-e annak elhagyni Erdélyt? Erdély írói hallgatnak, Erdély lapjai hallgatnak. Ki tartja meg a magyar tömegek lelkét, ha vezetői elhagyják? Áprily egy szimbolikus versben ennyi feleletet ad: így akarja a sors. Óh, Áprily Lajos, ki a sorsot idézed, nem érzed, hogy végzetes bűnt követsz el, mikor lelked szava ellen teszel? És nem tudod, hogy a végzetes bűnnek mi a sors törvénye szerinti bűnhődése? Nem érzed, hogy a lelkedet ölj meg, amikor elhagyod Erdélyt?” (*Áprily elmegy*)

Egykori mentora mellett Makkait is az erdélyi példaemberek között tisztelte, kritikusként nyomon követte írói pályáját, a *Magunk revíziója* írója és az *Erdélyi Fiatalok* vezéralakja emberileg is közel került egymáshoz; Jancsó a *Magunk revízióját* a gondolkodás átformálásának rég várt fordulataként, az erdélyi magyar demokrácia hitvallásaként üdvözölte. Amikor Szabó Dezső azzal támadta Makkait, hogy püspöki teendőit elhanyagolja írói munkája miatt, Jancsó megvédte: „ez a beállítás megdöbbentően hasonlít a Makkai itteni ellenségeinek a beállításához, akik az ő nagyszerű működése ellen intrikálva s a »Magyar fa sorsa« miatt dühöngve, ezzel az alattomos váddal akarják kezéből a tollat kiütni.” Amikor súlyos betegen feküdt Budapesten, ismét kiállt mellette: „a szomorú helyzetet egyesek alkalmasnak találták arra, hogy képtelen, súlyosan becsületbe vágó rágalmakat és azt a *Magunk revíziója* írójáról elhíhetetlen hírt terjesszék írásban és szóban, hogy egy ottani püspökségért elhagyni készül Erdélyt”; a hírbe hozott Makkai hazatérve válaszolni fog a távozását jósló vádakra, addig azonban „hallgasson el a felelőtlen sakálvöltözés betegágya körül.” (*A beteg joga*) Amikor azonban valóban sor került lemondására, két egymással szemben álló, egymást kizáró felfogás összecsapása, elhidegüléshez vezető emberi drámája bontakozott ki a felelősség megítélésében. Makkai lemondása „az egyik tény, mely az egész itteni magyarságot érinti, hiszen korszakalkotó egyházi építőmunkájának erdélyi magyar szempontból is felbecsülhetetlen a jelentősége. Állásától való megválása tehát nemcsak egyházi, hanem egyetemes erdélyi magyar veszteség. De ennél sokkal több, sokkal végzetesebb is történt. Megtörtént az elhíhetetlen: Makkai Sándor, a *Magyar fa sorsa* és a *Magunk revíziója* írója itthagya Erdélyt. Expatriált, kivándorolt Erdélyből.” Jancsó a döntést olyan „érthetetlennek, megmagyarázhatatlannak, nem indokoltnak s lelkiismeretünkkel össze nem egyeztethetőnek” tartotta, amivel a kisebbségi közélet nem nézett szembe. „Nem kutatta a kivándorlás okait. Nem mutatott rá, hogy ez a megdöbbentő lépés nem szükségszerű következménye a püspökségről való lemondásának, és hogy eddigi gondolatrendszeréből nemcsak, hogy meg nem indokolható, de azzal szögesen ellentétes. Így annak az eszmének gyengítésére alkalmas (és ezt siettek is kihasználni!), amelybe itteni életakarunk hite kikristályosodott. A kivándorlásával ért csapás nemcsak az, hogy legnagyobb szellemi értékünk hiányzik a fokozódó szükség napjaiban. Nagyobb s hatásaiban kiszámíthatatlan csapás: egy borzasztó példa erkölcsi rombolása akkor, amikor pusztán az erkölcs, a hűség tarthat meg bennünket. A hűség szülőföldünkhöz, itteni rendeltetésünkhöz, önmagunkhoz.”

Azt is kifejtette, csak a tények teljes ismeretében lehet megalapozottan állást foglalni, addig nincs helye találgatásnak, ítélezésnek. „Nem tudhatjuk, milyen lelki okok, milyen belső meghasonlás indíthatta útnak ezt a végzetes lavinát. Nem tudhatjuk, hogy tett-e valamit ennek elkerülésére, akart-e itt maradni Erdélyben egyszerű embernek, közkatonának a kisebbségi sorban. S ha akart, erre a lehetőséget megadták-e neki azok, akik megadhatták?” Marad a rejtély, a titkot azonban „előbb vagy utóbb meg kell tudnia az erdélyi magyarságnak. Tudnia kell, hogy a kiürítésnek, végzetes szellemi meggyengítésének felelőssége kit terhel. Felelnie kell a kivándorolt Makkai Sándornak, felelniök kell mindazoknak, akik tudják.” (*A Makkai-rejtély*) Jancsó magánlevélben is megkísérelte visszatartani Makkait egy „olyan lépéstől, ami szerintem magad, egyházunk és erdélyi magyarságunk szempontjából egyformán helyrehozhatatlan”. Azt sem hallgatta el, ha Makkai elmegy, nem kerülheti el „az őrhely elhagyásának vádját”, ráadásul „mindhárom szempont – egészségéde, egyházadé, az erdélyi magyarságé – azt írja elő: ne hamarkodd el döntésedet, ne teremts most kész helyzetet, mert leveledben feltételezett szándékod magadra, egyházadra, az erdélyi magyarságra egyaránt kiszámíthatatlan csapást hoz. Reád azt a legnagyobbat, ami egy akkora szabású és hivatású embert csak érhet, mint Te, azt, hogy *méltatlan leszel önmagadhoz.*”

Makkai azzal indokolta elhatározását, hogy bár belefáradt, belebetegedett tíz év munkájába, maradt volna, „akarta és próbálta”, de nem volt rá módja, hogy Erdélyben mehesse nyugdíjba, ezért fogadta el a Magyarországról kínáló segítő kezét. Okairól felelősségtudatból hallgatnia kell, és most mégis ő kap leckét felelősségből: „El kell túrnöm ezt a gyalázatot! El kell túrnöm, hogy a fejemhez vagdossák a »méltatlan« eljárás vádját – nekem, Erdélyben! – El kell túrnöm, hogy ti »elvárjátok« tőlem ezt meg azt. Hogy megállapítsátok feltételeit »felemelt fejek« való távozásomnak.” Miután *A Makkai-rejtély* napvilágot látott, azt írta Jancsó: „Úgy a köznek, mint nekem az lett volna az érdekem, hogy rejtélyről, titokról és ítéletről ne legyen szó”, mert ha van rejtély, az a körülményekből fakad, „nem szabad piszkálni, mert súlyos károk nélkül nem lehet felderíteni. Ezért az általad »közéleti szakadéknak« nevezett valamivel szemben az egyedüli helyes teendő a hallgatás. [...] Éppen, mert teljesen igaz, amit írsz: csak a tények és körülmények teljes ismeretében lehet ítélni. Ilyen teljes ismereted, meggyőződésemet szerint, sohasem lehet, s ha volna, akkor éppen elállnál az ítélkezéstől. [...] Kényszerű lemondásom és ezzel igenis szükségképpen összefüggő térbeli távozásom alkalmából nem ítélezést, hanem elismerést és köszönetet érdemlek, főleg éppen tőletek, akik saját szavaitok szerint szellemi örököseim vagytok.” Úgy vélte, Jancsó és közte végzetes szakadék támadt: a döntést „te »egy borzasztó példa erkölcsi rombolásának« ítéled máris, a tények teljes ismerete nélkül, azt a kényszerű és szomorú eseményt, ami rajtam végbement, mintha én akartam volna, hogy példát adjak vele.”

Válaszában Jancsó nyíltan kimondta, hogy a „borzasztó példa erkölcsi rombolása” nem megelőlegezett ítélet, hanem tény. Ő maga nem ismeri az okokat, Makkai pedig nem látja az erdélyi következményeket. Meggyőződése volt, hogy a „hitet őrő” *Nem lehet* az író „Legtávolabb való kilengése attól a ponttól, amelyen Erdélyben állott. Írása megérthető abból a helyzetből, amelyben íródott, s nem is lett volna körülötte semmi zavar, és senkinek semmiképpen nem is ártott volna, ha azt igazi lírai jellegének megfelelően egy lélek érzelmi kitörésének tekintik. Makkai azonban nem ehhez szoktatta az embereket, és ebből származott legkárosabb hatása: a kisebbségi élet lehetségeségébe vetett hit megingatása. Makkai hirdette mindig a kisebbségi sors méltóságát, erejét, világhivatását. Személye és műve egyik erőt adó, figyelmeztető szimbólumunk volt: Íme, lehet kisebbségi életet élni, és abban lehet gazdag hatású, felfelé ívelő, egészséges életet élni. Eltávóztatása által már sok lélekben megingatta ezt a hitet, újabb írása pedig ezt a folyamatot csak fokozta. Makkai Sándor nem magánember, hanem közszellem és szellemi szimbólum volt, azon kevés mai magyarok egyike, aki munkája sugallata alatt lelkeket tudott az életre megtartani. Cikke ezt a felbecsülhetetlen hatást és erőt rombolta le, vagy gyengítette meg nagyon sok erdélyi magyar életében.” (*A „Nem lehet” vita margójára*) Az erdélyi magyar közvéleményt mélyen megrázó döntés okairól: Makkai meghasonlásáról, egyházon belüli súlyos konfliktusairól, megterhelő működése nyomán kialakult betegségéről, anyósa állítólagos Szigurancá-ügnöki tevékenységéről a *Nem lehet – a kisebbségi sors vitája* (1989) dokumentumgyűjteményében olvassunk.

Hanyatlás és redivivus

■ Elveiből Jancsó később sem engedett. Az 1940 őszétől, a második bécsi döntés után kialakult „új szellemű” közéletben nemcsak az *Erdélyi Fitalok* megszűnése hozott újabb törést élete alakulásában. A jobboldal agresszivitás, a kurzus merevségeit, a karrierizmust, lekezelő bánásmódot látva a társadalmi életben nem kívánt többé részt venni, önkéntes száműzetésbe vonult, az egyetem orvostörténeti intézetében dolgozott. Magányát bizalmatlansága és borúlátása növelte, amivel az események alakulását szemlélte. Az 1944 októberében Kolozsvárra bevonult szov-

jet csapatok állítólagos román feljelentésre mintegy ötezer civilt hurcoltak el a magyar férfilakosságból. Jancsó is köztük volt, a Szovjetunióból egy év után betegen tért haza, a bőrgyár üzemorvosa, majd a Bolyai Egyetem könyvtárosa lett. 1959-ben rosszul menő fogorvosi praxisát államosították, iskolaorvosként alig tudott megélni, rokkantnyugdíját tankönyvszerkesztéssel, korrektúrával egészítette ki. Régióta nem írt, utolsó évtizedét teljes elszigeteltségben töltötte, kiábrándultságát a betegség és a nélkülözés, kirekesztettség, fölöslegességének kínzó tudata fokozta. Hatvannégy évesen trolibusz-balesetben vesztette életét. Hagyatéka negyedfélszáz írást foglal magában. Esszéiből, tanulmányaiból először az *Irodalom és közélet* adott szűkmarkú, cenzúrázott válogatást Mikó Imre gondozásában (1973), majd az *Erdélyi Fiatalok* bezúzásra ítélt dokumentumkönyve (1986), teljes anyagot levelezésének három megjelent (2015, 2016, 2019) és negyedik készülő kötete. Most az *Érték, erkölcs, közösség* gazdag gyűjteménye kínálja az életmű távlatos képét. Az első posztumusz kivéve valamennyi Cseke Péter munkája, akinek nem lehet elég hálás az irodalom- és eszmetörténet a levél- és iratanyag megmentéséért, feldolgozásáért, az írások összegyűjtéséért. A hagyaték a két világháború közti erdélyi magyar művelődés történetének alapvető forrása. Jancsó Béla, az új magyar esszé és az irodalmi hagyomány, reformgondolkodás, nemzetépítés egyedülálló alakja eddig is „vagyonos apáink” közé tartozott, ma már az is látható, hogy miért.

CSEKE PÉTER

AZ AMERIKAI MAGYAR ÉLET PARADIGMAVÁLTÁSA

avagy: Ludányi András „disszidens” és „visszidens” élete

A Reménység tavától Csernátonig

■ 1. Cseh Tibor végakarata az volt, hogy hamvai szülőfalujába kerüljenek szülei mellé. Ami meg is történt 2005. május 27-én. Családtagok és cserkészek helyezték urnáját az anyaföldre.

Ludányi András a Reménység tavánál jelentette volt be, hogy hozzálát Cseh Tibor szellemi hagyatékának a feltárásához. Alighogy megkapta a nyomdából az első ötven példányt, útja – egy kis baráti csoport élén, amelynek örvendetesen magam is tagja lehettem – Alsócsernátonba vezetett.¹ Kettős esemény zajlott 2014. július 22-én a Haszmann Pál Múzeumban – örökítette meg a háromszéki napilap –: bemutatták Cseh Tibor *Csernátontól a Reménység taváig* című posztumusz könyvét, és jelképesen felavatták a másfél ezer kötetes Cseh Tibor Emlékkönyvtárat. „A közönség zömét az éppen zajló olvasótábor résztvevői jelentették, de a helybeliek mellett Kézdivásárhelyről is érkeztek érdeklődők.”² Így tudtam meg, hogy az adományozó levéllel hazaküldött 45 dobozt Cseh Tibor özvegye (Cseh Gábor Anna) leltározta, és látta el a felnövekvő nemzedékekhez szóló „használati tanácsokkal”.

Magának a 2014. július 19-én kelt levélnek egyébként is diaszpóratörténeti értéke van.

a) „A második világháború után a szovjet megszállás alatt Magyarországon az elszegényedett, osztályidegenné vált családok eladogatták könyvtárukat, féltve őrzött kincseiket, hogy a nehéz időket valahogy túléljék. A külföldre elmenekült réteg pedig új életet kezdett a semmiből szerte a világon. Magyar könyvesboltok alakultak mindenfelé. Ezek tulajdonosai már kezdetben gyakran jártak haza Magyarországra, összevásárolták a sok eladogatott könyvtárat, és hozták ki külföldre. Az új emigránsoknak ez adta a lehetőséget arra, hogy a meneküléskor otthon hagyott, elvesztett könyvtáruk helyett újat gyűjtögethessenek össze. Ez nálunk is így volt. Mikor Tibor elsején megkapta a fizetését, nem haza sietett velem, hogy háztartási költségeinket rendezni tudjunk, hanem első útja a könyvesboltba vezetett. Ott kellett kiegyenlíteni a havi számlát, meg az újonnan érkezett kincsekből is ki kellett válogatni az érdekesebbeket, értékeesebbeket. Ezek a magánkönyvtárak adták az anyagot külföldön, a hétfégi magyar iskolai tanításhoz, a cserkészszfoglalkozásokhoz, az ünnepélyek rendezéséhez, a szabadegyetemi előadásokhoz.”³

b) „Az 1513 kötetből álló állomány összetétele egyrészt azt jelzi, hogy tudatos gyűjteményépítés eredménye – állapította meg a hazajuttatott állományt számba vevő Dimény-Haszmann Orsolya múzeumigazgató⁴ –, másrészt, hogy tulajdonosának meglehetősen tág személyes és kulturális köre volt, ezt tanúsítják a számos különböző helyről és szerzőtől érkezett, nagyrészt szoros szellemi és baráti kapcsolatokat tükröző, dedikált kötetek. Az állománynak alapvetően két nagy pillére van: a szépirodalmi műveket, valamint a kultúrtörténeti munkákat sorjázó vonulat...”⁵

c) „Elgondolkoztam még azon is, hogy tulajdonképpen milyen életformában élünk. Úgy gondolom, hogy a mai modern emberre jellemző furcsa, sajátos életformával állunk szemben. A sors tragikus, különös alakulása következtében és a technika, technológia rohamos fejlődése folytán kitárult a nagyvilág előttünk. Ez alkalmat adott arra, hogy népeket, különböző földrészeken élő országokat, kultúrákat ismerhessük meg. Ez a fajta modern ember nyitott szemmel, nyitott elmével, minden új iránt való érdeklődéssel, tanulási vágyással járja a világot. Minden újjal szemben a hogyanra és a miértre keressük a választ. Az új élményen keresztül. Erre oda, hogy az ismeretem már nem hiányzik többé, nem ellenséges, hanem megbecsülendő, értékelni-, csodálnivaló. Ez az új életszemlélet lehet a jövő útja, az emberiség egymással való kapcsolatainak kialakulásában, ahol a népeket nem az egymás iránti gyűlölt világhatalmi törekvések, népek, rasszok, vallások kiirtása, ősi történelmi értékek szétrombolása, állandó háborúzás jellemzi, hanem egymás megbecsülése, az emberi jogok tiszteletben tartása. Ha ilyen megvilágításban látjuk a 20. század nagy tragédiáját, szétszórattatásunk inkább a küldetés oldala. Szétszórattatásunkban inkább a küldetés oldala bontakozik ki. Kidobott a sors a nagyvilágba, hogy követői lehessünk egy kis országnak, rajtunk keresztül ismerjék meg tehetségünket, munkabírásunkat, egyéniségünket, művészetünket, kultúránkat, egyszóval népünket. Ha jól végezzük ezt a feladatot, megbecsülést, dicsőséget is szerezhetnénk népünknek, hazánkunk. Ugyanakkor részesei lehettünk a bolder, békésebb új világ kialakításának is. A nagyvilágban mindenféle jutott belőlünk bőven erre a feladatra.”⁶

2. Ludányi András a csernátони előadásom⁷ után dedikálta nekem a kötetet – „Cseh Tibor nevében is” – a „régii barátsággal”. Utóbbi szintagma 1993 januárjára utal, amikor – útban az RMDSZ brassói kongresszusára (1993. január 15–17.) – felkeresett a *Korunk* szerkesztőségében. Pergő évek voltak azok a rendszerváltoztatást követő esztendőik: már elég sok csalódással, de még mindig felsejlő reménykedéssel. Az államtudományok amerikai professzora abban a tanévben is Fulbright-ösztöndíjjal tartózkodott Debrecenben – az akkor még Kossuth Lajos nevét viselő egyetemen –, igyekezett kihasználni a rendszerváltoztatás utáni „fantasztikus tanítási lehetőséget”, ugyanakkor nemcsak a magyarországi jelenségeket vizsgálta; ájtárt Kárpátaljára, Felvidékre, Erdélybe s a Csángóföldre is.

Akkori beszélgetésünkből az maradt számomra a legemlékezetesebb, hogy kiderült: személyesen ismerem legközelebbi harcostársát és barátját, Éltető Lajos (1938–2019) portlandi egyetemi tanárt, akivel megszervezték a postán terjesztett „blogot”, az ITT-OTT (*Egy-két magyar összehajol*) levelezési és baráti közösséget, majd 1974-ben megteremtették az amerikai Magyar Baráti Közösséget, hogy hatékonyabban építhessék a magyar jövődőt a szétszórtságban.

Erdélyi elszármazottként Éltető szintén gyermekként emigrált szüleivel. Zilahi és magyarrégényi⁸ felmenőkkel rendelkező családja 1942-ben telepedett Marosvásárhelyre, 1944. augusztus 23. után pedig Magyarországra, ahonnan 1945 márciusában Ausztriába kerültek, 1949-ig menekülttáborban éltek, onnan az Egyesült Államokba vándoroltak.

A hatvanas évek végén, amint a Ceaușescu-féle nyugati nyitás ezt lehetővé tette, az 1967/1968-as tanévre Fulbright-ösztöndíjat szerzett, hogy a Babeș-Bolyai Tudományegyetemen Orbán Balázs és Friedrich Müller munkásságával, illetve az unitáriusok történetével foglalkozhasson. Ezt követően írta meg doktori értekezését Louisiana Állami Egyetemén. (Nagyon reméltem, hogy 2014 augusztusában viszontláthatjuk egymást, de betegsége okán nem tudott eljönni Lake Hope-ra, így azt sem mondhattam el neki, hogy visszautazása után a Szekuritáté továbbra is „szemmel tartotta” azokat, akik Kolozsváron fel-felűntek körülötte.)

Az *Amerikai életutam*⁹ bemutatásával kezdtük a Trianon és a külföldi magyarság irodalmát számba vevő konferenciát Badacsonytomajban.¹⁰ Ott tudom meg, hogy András nagyanyja (Prileszki Pálné Balázs Vilma) Dél-Erdélyben, Borbátvízen született (Hátszegtől délre, Petroszény irányában), és ott halt meg gyermekszülésben. Árván maradt kislánya (Erzsébet) és kislánya (Pál) apjukkal a román betörésig ott éltek, de a háború után édesapjukkal Szentesre kerültek, a magyar Alföldre. Nagyanyjuk sírját itt látogatták bátyjával együtt. Hogy felkereshették, az báró Atzél Endrének (1937–2005), a csángók Bandi bácsijának köszönhető, aki kétévenként zarándoklatot vezetett Moldvába vagy Erdélybe. Amikor csak lehetett, útba ejtették Torockót, Borbátvizet, Dévát, Kolozsvárt, Petroszényt, Marosvásárhelyt, Tordát, Nagyváradot, Székelyudvarhelyt, Csíkszeredát, Csíksomlyót, Lozsádót, Fehérvizet.

3. A Magyarország Barátai Alapítvány 2011-ben alakult meg azzal a céllal, hogy értékközpontúan tájékoztassa a nyilvánosságot a világban élő magyarokkal kapcsolatos eseményekről, tudatosítsa társadalmi, kulturális, tudományos és gazdasági eredményeiket, erősítse az óhaza és a diaszpóra közötti kapcsolatot. Az alapítvány 2017-ben könyvsorozatot indított *Visszident* címmel. Ezen a fogalmi szinten helyezi el Kovalszki Péter is az *Amerikai életutamat*.

„Ludányi András könyve azt nyújtja, amit ígér. Sőt még többet is – olvasható az *ITT-OTT 2022-es* kalendáriumában. – Hiszen Ludányi András életútja Amerikában bontakozott ki, és javarészt az amerikai magyarság kebelében zajlott le. De utolsó évtizedében ez az életút egyre inkább és jelentősebben magyar, azaz magyarországi és magyar kisebbségi keretben halad, egyféle »visszidens« környezetben...¹¹

Ludányi amerikai életútjáról és tudósi pályáról magam abban az egyetemi városhoz szereztem első észleleteimet, ahol négy évtizeden át tanított.¹² Hogy *mi-ként*, arról Cseh Tibor ezt írja:

„Adának nincs magyar lakossága. Csupán egy házasság kivétel. Ők az egyetemen tanítanak. Ludányi András az államtudományok professzora, felesége Nádas Julianna (vagy inkább Panni – barátaik százainak az *ITT-OTT* folyóirat és a Magyar Baráti Közösség köréből). Két kicsi leánykájuk, Csilla és Anikó anyanyelvi fokon beszélnek magyarul. András a kisebbségek életére és emberi jogaira specializálta magát. [...] Éles szemmel figyeli a hagyományait és nemzeti jellegüket sikeresen őrző amerikai etnikumok (örvények, görögök, zsidók) életét is.”¹³

A Reménység tavánál megtartott előadásaim után András és második felesége, Márka¹⁴ adai otthonában kötöttünk ki párommal, Irénkével.¹⁵ Akkor már tudtam, hogy Toronto és Chicago sem marad ki amerikai programunkból – Cseh Tiborról és Kányádíróról „dúsított” előadásokkal, persze, a helyi kívánalmaknak megfelelően (Márai: *Nincs más haza, csak az anyanyelv*). Torontóba „a magyar tüzet Kanadában vigyázó” *Kalejdoszkóp* főszerkesztője és kiadója, a Ceaușescu-korszakban kimenekült Dancs Rózsa író hívott meg; Chicagóba magam kíváncsi voltam, hogy „amerikás” nagyapám 1905-ös kivándorlásának színhelyén – szülőföld-szociográfiamra is gondolva – szétnézhessek. Az Északnyugat-Ohio és az Erie-tó környékét bemutató körút során természetesen megálltunk a Niagara vízesésnél, de Clevelandben nem mulasztottuk el meglátogatni Böjtös Lászlót (1931–2021), aki maga készítette reggelivel várt bennünket. A Magyar Baráti Közösség volt gondnoka, az Amerikai Magyar Koalíció kuratóriumának volt elnöke, a Magyar Köztársaság tiszteletbeli clevelandi főkonzulja 2014 augusztusában a nemzeti összetartozás törvénye kapcsán beszélt a diaszpóra fogalmáról, idézte Sütő Andrást, aki 1973. május 2-án ezt írta be vendégkönyvébe: „Egy nép határait nemcsak sorompók jelzik, hanem némelykor – mindenekelőtt – az a vérpiros vonal, mely szív-kamrákon áthúzódik, és zárul körbe kontinensek és óceánok fölött.”¹⁶

Az MBK vendégeinek Chicago mindig biztos állomást jelentett a közösségi körutaztatás, az előadások szervezése során. A hagyományt Sass Márton mérnök (1936–2015), az MBK második gondnoka alapozta meg, a mi előadásunk megszervezését MBK két vezetőségi tagjának, a Marosvásárhelyről „kikerült” Bokor Erikának és délvidéki férjének, a kisoroszi tájház (Torontál Magyar Oktatási-Művelődési és Ifjúsági Központ) építését¹⁷ kezdettől folyamatosan támogató Mogyer József mérnök szervezte meg. Az ő lakásukon gyűltünk össze estebéd idején a sok vendéget látott – udvar felé bővíthető – konyhájukban.

4. Toronto és Chicago között 837 km a földrajzi távolság, és gépkocsival 7 óra 49 perc az út. Az egyhangú útviszonyok közepette alig egy napi vezetést igényel. Ha arra gondolok, hogy augusztus 31-én tartottuk meg előadásunkat Torontóban, és szeptember 5-én délután érkezünk Bokor Erikához, inkább időutazásnak tűnik a miénk. Az is volt. Én nem fogytam ki a kérdésekből, András az emlékidézésből. Valójában akkor ismertem meg az ő amerikai és *visszident* életét, amikor még fogalmam sem volt arról, hogy könyvet készül írni róla. Amikor a *Korunk* szerkesztőségében találkoztunk, hamar tisztába jöttem azzal, hogy a nemcsak elméleti szinten foglalkozik kisebbségi létviszonyokkal. (Délvidéki, erdélyi, kárpátaljai és moldvai tanulmányi „leletfelvételeiről” a kötetben bőven olvashattam.) Ezen az „időutazáson” tudatosodott bennem, hogy az amerikai politikai élet egyik aktív tényezője ül a kormány mellett.

Zuhanórepülés cserkészkötélen

■ A Trianon utáni külhoni magyarság irodalmát tárgyaló 3. badacsonyi konferencián¹⁸ ajándékozott meg Ludányi András amerikai életútjáról írt izgalmas kötetével.¹⁹ Azt követően, hogy a konferencia hallgatóságának válaszolt a Kolozsvárról elszármazott Moritz László kérdéseire, aki három évtizedig dolgozott Svédországban, és most maga is a visszidensek sorsát éli. Az ő affinitása tette rendhagyóvá a konferencia első könyvbemutatóját.

Moritz tizenegy kérdést fogalmazott meg, ezekből ragadok ki hármat.

1. Tizenévesen már aktívan részt vettél az 1956-os forradalmat támogató és az amerikai kétkulacsos politikát elítélő tüntetéseken New Yorkban...

Új hazánk egy választási kampány közepében volt, és mind Eisenhower, mint Stevenson megpróbálta kerülni az amerikai felelősség kérdését. Mi, amerikai magyarok azonban nem tehetjük ezt, hiszen barátaink, rokonaink élete forgott kockán. Kivonultunk a New York utcáira, az ENSZ elé, és a Szovjetunió ENSZ nagykövetsége elé, és azt követeltük, hogy tegyenek lépéseket a vérontás megállítására. Az elkövetkezendő két hét során részt vettünk minden olyan utcai demonstrációban, ahol csak rá tudtuk irányítani a média figyelmét a magyarkérdésre. Jól emlékszem, a Madison Square Garden előtti tüntetésre, ahol a republikánusok akkor tartották végső nagy kampányeseményeiket Eisenhower újráválasztása érdekében. Táblákat tartottunk, amelyeken ez állt: „Freedom for Hungary!” (Szabadságot Magyarországnak!).²⁰

2. 1959-ben tiltakozásképpen egyéni akciót hajtottál végre a New York-i Coliseumnál...

Az egész világra kiterjedő „kommunista összeesküvéssel” szemben egyéb kisebb szabotázsakciók megerősítették azt a meggyőződésemet, hogy képes vagyok harcolni a népemet elnyomás alatt tartó gazemberek ellen. 1959-ben aztán egy nagy lehetőség kínálkozott számomra. Az enyhülés, a Szovjetunió irányába történő nyitás keretében az Egyesült Államok és a Szovjetunió megegyezett, hogy kiállítás tartanak egymásnak egymásnál. A moszkvai kiállítás Richard Nixon és

Nyikita Hruscsov „konyhai vitája” révén vált híressé. A szovjetek viszont kiállítá-sukat a vadonatúj New York Coliseumban tervezték megtartani a Columbus Circle-re nyíló kiállítóközpontban. Ez lett az orosz medvével való közvetlen konfrontáció helyszíne. [...] A tetőre feljutni könnyű volt. Egyszerűen vettem egy jegyet a földszinten felállított szovjet kiállításra. Miután bejutottam, csak sétálgattam, és igyekeztem úgy festeni, mint a látogatók egyike, akit nagyon érdekel a szovjet társadalom, mezőgazdaság és technológia. Késő délután volt, amikor bementem, tehát nem kellett sokáig várnom záróráig. Amikor elkezdték kifele terelni az embereket a teremből, én egyszerűen elbújtam az egyik kiállítási pannó mögött, amíg minden elcsendesedett, és a bejáratot bezárták. Akkor aztán a hátsó ajtóhozhoz mentem, ahol az alkalmazottakat láttam ki-be járni, és ott megkerestem a tetőre vezető lépcsőt. [...]

Miután nem sikerült levágnom a zászlót, levettem az ingemet, és elkezdtem letekerni a törzsem köré csavart ejtőernyős kötelet. Az épület hátsó részének tetején álltam, és lenéztem a sötét udvarba, ahova le kellett ereszkednem. Odaerősítettem a kötelet az egyik szervezeti kürtőhöz, amelyik közel volt a tető széléhez, és a másik végét hozzákötöttem a cserkészövemhez. Azután anélkül, hogy újra lenéztem volna, leeresztettem a kötelet a sötétségbe, aztán átmentem a falon, átvettem a falon a jobb lábamat. Innen már nem volt visszaút, a súlyom átlendített a mellvéd fölött. [...]

Később a rendőröknek azt válaszoltam, hogy magyar vagyok, és csupán három évvel ezelőtt azok, akik most ezt a kiállítást rendezték, lemészárolták a népem Budapest utcáin. Igazán azt szerettem volna, hogy tudják, nem mindenki felejtette el brutalitásukat. De elszámítottam magam, nem tudatosítottam, csak amikor már késő volt, hogy a négy emelet hosszú zászló nem kötelekkel, hanem csavarokkal és fémhuzalokkal lesz a tetőhöz erősítve. A kötelet el tudtam volna vágni a zsebkéssel és a borotvapengékkel, de a huzalok és a csavarok szilárdan tartották a zászlót még négyórányi fáradhatatlan próbálkozásom után is. Csak a kezeim szenvedtek. A zászló változatlanul a helyén maradt akkor is, amikor az első nap-sugarak a hajnal eljöttét jelezték. [...]

Idealista és romantikus önképem durva ébresztőt kapott ősszel. A kötél égő és sajnó emléke és a kórházi ágyhoz kötöttség, annak megalázó mivoltával együtt, hogy a nővérekre kellett hagyatkoznom alapvető testi funkcionális működések kapcsán, ráébredtetek, hogy nem vagyok egy Schwarzenegger. Sorsom ezt követő alakulása és az amerikai jogrendszerrel kapcsolatos tapasztalataim szintén segítettek arra a végső következtetésre jutni, hogy a másik út nagyobb eséllyel kecsegtet a túlélésre mind rövid távon, mind pedig hosszú távon. Így hát ebben a kritikus helyzetben a kötél egyik strómája az egyetemi karrier felé irányított.²¹

3. Az emberi jogok érdekében léptél fel számos esetben. A magyarságellenes Ceaușescu-diktatúra retorzióival szemben éppúgy, mint a vietami háború ellen. Több esetben tárgyaltál a különböző adminisztrációk fontos tisztségviselőivel...

Fontos volt az a fejlemény, amely rávezetett arra, hogy megszervezzem a saját konferenciáimat. Ennek katalizátora egy történelmi konferencia volt a Kent Állami Egyetemen (KSU), amely az intézmény kutatói, valamint a romániai tudósok közös szervezésében jött létre a Románia Erdéllyel való 1918-ban történő egyesülésének 60. évfordulója alkalmából. Amikor már tudomásomra jutott a közelgő konferencia híre, azonnal segítettem megszervezni egy tüntetést a Kent Állami Egyetem területén a rendezvény ellen tiltakozásul, mert az akármilyen volt, csak nem tudományos. Legfőbb célja annak propagálása és legitimálása volt, hogy Erdély Romániáé. [...]

A Kent Állami Egyetemen zajló történések mindig nagy nyilvánosságot kaptak azóta, hogy a nemzeti gárda az egyetem területén a vietnami háború elleni tüntetők közé lőtt. Ezért az egyetem vezetése nagyon érzékeny volt a nyilvánosság nyo-

mására, és szabad kezet kaptam a mi ellenkonferenciánk központi témájának meghatározására és a meghívandók névsorának összeállítására. Ezzel a felelősséggel a vállamon igyekeztem annyi nagynevű szakértőt megszólítani, ahányat csak tudtam. Szerencsére sokan hajlandók voltak előadóként részt venni a konferencián. Köztük olyan ismert tudósok is, mint Kertész István a Notre Dame Egyetemről, Deák István a Columbia Egyetemről és Joseph Held a Rutgers Egyetemről. Ezeket a nagy neveket olyan ifjú kutatókkal egészítettem ki, akiknek a munkájáról már hallott a szakma, köztük Louis Éltető, Stephen B. Vardy, Peter Pastor, László Domonkos és jómagam. Az egyes panelek vitavezetői szerepét főként a KSU professzora-ira bíztuk, felkért hozzászólóknak pedig olyan embereket sikerült elhozunk, mint Karl Roider és Gerard J. Bobango. A konferencia nagy siker volt, és az ott elhangzott előadások '83-ban végül könyv formájában is megjelentek Cadzow, Éltető és jómagam szerkesztésével, *Transylvania: The Roots of Ethnic Conflict* címmel a KSU Press gondozása volt.

Számomra a KSU-konferencia vízvázalató, remény volt, mert azt demonstrálta, hogy sovány költségvetésből is lehet jelentős eredményeket szervezni. Továbbá, hogy ezek a konferenciák publikálható eredményhez vezetnek, amelyek a jövő generációk rendelkezésére állnak majd a könyvtárak polcain vagy a Kelet-Közép-Európával foglalkozó kurzusok tárgyaiba beépített anyagokként. Ezenkívül ennek a rendezvénynek köszönhetően olyan egyetemi hálózatot építettem ki, amely későbbi hasonló tevékenységek során is rendelkezésemre állt.²²

A visszaillészkedés távlatai

■ Kovalszki Péter, aki 2021-től másodjára vette vállára az MBK gondnoki terheit, úgy látja, hogy Ludányi András életpályája kiteljesedett mind az amerikai magyarság közösségében végzett önzetlen munkálkodásában, mind „visszidensi” tevékenységében. Moritz László is az összmagyarság figyelmébe ajánlotta a nyugati gondolkodásmóddal felvértezett tudós figyelmeztető kritikáit.

A közelünkben dúló háború „árnyékában” nem lehet megrendülés nélkül olvasni, amit a vírusjárvány fogságában üzenetként megfogalmaz:

„A Covid-19 véget vetett amerikai utazásomnak. Ez nem azt jelenti, hogy amerikai életem is véget ért, hiszen mindkét lányom, három unokám, a fivérem, a nővérem és az ő családjuk, első feleségem és számtalan barátom él szerte az Egyesült Államokban. Ez a vírus azonban bizonytalanná teszi terveinket és az egész életünket az Atlanti-óceán mindkét partján. [...] A múltunkról való elmélkedés arra készítetett, hogy még egyszer végiggondoljam a demokrácia esélyeit mindkét említett környezetben. Az igazság az, hogy az amerikai szuperhatalom esetében jelenleg borúsabbnak látom ezeket a kilátásokat, mint Magyarországon, ebben az Indiana-méretű közép-európai államban. Hogy miért? Mert ma Magyarországnak van egy népszerű vezetője, aki világos vízióval rendelkezik, valamint megfelelő szervezőkészséggel ahhoz, hogy mozgósítsa és vezesse népét sorsának irányításában más kelet-közép-európai országokkal – elsősorban a V-4-ekkel – összefogva. Az Egyesült Államok politikai rendszerét azonban destabilizálja mind Trump elnök megosztó vezetői modora, mind a Covid-19 rombolása, és az ebből fakadó gazdasági problémák és faji alapú konfrontációk, amelyeket a Black Lives Matter és az Antifa aktivistái váltottak ki.”²³

■ JEGYZETEK

1. Lásd: Iochom András: *Cseh Tibor hazatért*. Háromszék 2014. júl. 22.
2. Uo.
3. Cseh Gábor Anna: *Emlékeim, életem...* Newtown, Connecticut, USA, 2018. 136.
4. Dimény-Haszmann Orsolya a Haszmann Pál Közművelődési Egyesület elnöke, a Csernátóni Füzetek című időszakos kiadvány főszerkesztője, aki 2019-ben a Babeş-

- Bolyai Tudományegyetem Hungarológiai Tanulmányok doktori iskolája keretében védte meg doktori dolgozatát, amelynek témája a csernátoni Haszmann Pál Múzeum története.
5. Lásd Dimény-Haszmann Orsolya: *A Cseh Tibor Emlékkönyvtár története*. Állományépités, dedikációk, kapcsolatháló. A dolgozat a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Hungarológiai Tanulmányok Doktori Iskolájának 2018. április 21-i diákkonferenciáján elhangzott előadás szerkesztett változata.
6. Cseh Gábor Anna: *Emlékeim, életem...* 137–138.
7. Cseke Péter: *Csernátontól a Reménység taváig*. Cseh Tibor szellemi hagyatéka. Korunk 2014. 10. 67–71.
8. Önálló község volt 1926-ig, akkor Szászrégenhez csatolták. Maros megyében található.
9. Ludányi András: *Amerikai életutam*. A második világháborútól a huszonegyedik századig. Méry Ratio – Pro Minoritate Alapítvány, Bp., 2020.
10. *Határtalan magyar irodalom – 3*. Az Anyanyelvűpolók Szövetsége és a Magyar Napló Kiadó irodalmi konferenciája. 2021. szeptember 23–25. Badacsony, 2021. szeptember 23–25.
11. Kovalszki Péter: *Ludányi András: Amerikai életútam*. In: *Itt-Ott Kalendárium 2022*. 236–242.
12. Ada az Ohio Northern University otthona. A magánegyetemen öt főiskola működik: művészeti és tudományi, üzleti-adminisztrációs, mérnöki, gyógyszerészeti és jogi.
13. Cseh Tibor: i. m. 431.
14. Márka családtörténetét lásd in: Ludányi András: i. m. 128–130.
15. Lásd Ludányi András: *Csekéné Kolcsár Irén (1946–2019)*. In: *Itt-Ott Kalendárium 2020*. 216
16. Lásd Bójtós László: *Diaszpóra*. In: *Itt-Ott Kalendárium 2015*. 118–126.
17. Lásd *Vajdaság tegnap, ma és holnap*. Kerekasztal-beszélgetés. In: *Itt-Ott Kalendárium 2014*. 100–110.
18. *Határtalan magyar irodalom – 3*.
19. Ludányi András: *Amerikai életutam*. A második világháborútól a huszonegyedik századig. Méry Ratio – Pro Minoritate Alapítvány, Bp., 2020.
20. Ludányi András: i. m. 33–34.
21. Uő: i. m. 40–44.
22. Uő: i. m. 116–117.
23. Uő: i. m. 182–183.

T. SZABÓ LEVENTE

A KIS FOLYÓIRAT MINT AZ IRODALMI MODERNIZMUS LEHETSÉGES HATÁRA

Az Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok és a globális modernizmus kezdetei

■ 1878-ban az első nemzetközi összehasonlító irodalomtudományi lap, a kolozsvári *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* (Acta Comparationis Litterarum Universarum) szerkesztősége egy olyan kiadványt jelentetett meg, amely ritkaságában, exkluzivitásában az avantgárd és modernizmus különleges kiadványaival vetekedett, s ugyanebben hasonlított is a lapra magára. A folyóirat egyik alapítója és szerkesztője, Hugo von Meltzl által jegyzett, *II. Oszkár király szkáld költeményei. Adalék az összehasonlító lírához* című kis elegáns füzet alig tizenhárom példányban jelent meg.¹

Nem feltétlenül anyagi, hanem legalább ugyanennyire elvi okai voltak ennek: egy sajátos tudmányszemlélet, az irodalomtudomány úttörő új filozófiája s ehhez kapcsolódóan sokakat meglepő publikációs mechanizmusok, új formátumok és ezzel összefüggően az irodalomról és általánosságban a tudományról való beszéd sajátos nyelve és logikája. Meltzl kis kiadványa a világ első komparatiztikai lapjának volt a melléklete és különnyomata, négy évfolyamba rendezett, könyvtárakban alig fellelhető sorozata készült el belőle, s a lap fontosabbnak, elvi jelentőségűnek vélt cikkeinek újrakiadását tartalmazta a laptól eltérő formátumban. A kis formátumú, színes borítós, különleges betűtípussal szedett, Meltzl és Brassai által *Fontesnek* elnevezett füzetszerű sorozatban helyet kapott tanulmány mellett még a korai komparatiztikának olyan érdekesítő példái olvashatók, mint az összehasonlító irodalomtudomány kevésbé számontartott, mostanság több tudományágban is fölfedezett fontos női személyiségének, Dora d'Istriának egyik tanulmánya vagy Meltzlnak az első nemzetközi irodalmi kongresszusról írott megsemmisítő esszéje. De ugyanebben a sorozatban látott napvilágot az úttörő olasz néprajzos, Giuseppe Pitré egyik tanulmánya vagy a neves dán irodalomtörténész és folklorista, Scend Grundtvig egyik, az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* Litterarum számára fontosnak bizonyult balladagyűjtése. A komparatiztika első nemzetközi lapját kísérő – de a szakirodalomban máig ritkán felemlített – különleges kis kiadványsorozat a folyóirat logikáját szorosan követte: tudatosan ment szembe a kereskedelmi logikával és a tömegsajtó elveivel. A tömegsajtó új korszakában, amikor a nagy példányszámok, az egyre több olvasó, a minél nagyobb újságírói stáb, a gyors, pontos megjelenés, a friss hírek és vélemények minél gyorsabb eljuttatása vált a sajtó alapvető céljává, az első nemzetközi komparatiztikai folyóirat és azt kiegészítő, szintén a folyóirathoz sorolandó különnyomata a lassú megjelenést és a lelassított olvasást, a kis példányszámot, exkluzív megértést ajánlotta. Nem a tömegek, hanem a kevesek és kiválasztottak folyóirata kívánt lenni, és az új tudományágat, az összehasonlító irodalomtudományt is ehhez hasonlóan fogta fel. Az irodalmi konzumerizmus új korszakában az a bátorság lett az újdonságértéke és innovativitása, hogy „kicsi”, nem azonnal érthető és befogadható,

összetett, a műveltségre, előzetes nyelvi jártasságra támaszkodó. Az 1870-es évek végén és az 1880-as évek elején ez a formátum, folyóíratszerkesztési logika és tudomány szemlélet még távolról sem volt annyira magától értetődő, mint a későbbiekben, amikor a 20. század elejétől kezdődően nagyban meghatározta majd például az avantgárd irodalmi és kulturális erejét, forradalmi potenciálját. Akkor tehát, amikor az 1877 és 1888 között működő *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* alapító szerkesztői és állandó munkatársai ehhez a különleges szerkesztői és tudomány szemléleti ideálhoz vonzódtak, a korai modernizmus egyik legradikálisabb irodalmi és szakmai közösségét hozták létre.²

Az első nemzetközi összehasonlító irodalomtudományi folyóirat radikalizmusa pontosan megragadható, ha felismerjük, hogy meglepően korai változata a globális modernizmusok hajtóerejeként számontartott ún. kis folyóiratoknak.³ A francia sajtó- és irodalomtörténetben a századforduló neves kritikusanak és szerkesztőjének, Remy de Gourmont-nak a híres bibliográfiai esszéje, a *Les Petites revues. Essai de bibliographie*⁴ óta honosodott meg a *petite revue* irodalomtörténeti súlya. Az angoloknál részben Ezra Pound híres 1930-as esszéje fogalmazta meg a *kis folyóirat* (Pound esszéjének címében még *small magazine*) alapvető szerepét a modernizmusban. Miközben Gourmont a 19. század végén közel 130 *petite revue*-t azonosított be, Pound időben későbbre teszi a jelenség kezdetét, és a saját munkásságával kortárs jelenségként beszélt a kis folyóiratról. Viszont mindketten – és a nyomukban számos értelmező – azt látta e lapok közös vonásának, hogy szembenemnek a piaci logikára járó tömegsajttal. Legtöbbször alapítóik és szerkesztőik tartják fenn őket, eleve nem törekednek anyagi nyereségre, igen alacsony példányszámban jelennek meg, a piaci szabványoktól eltérő (általában azok szerint kis) formátumúak, könnyebben teret adnak kevésbé ismert szerzőknek, s az sem ritka, hogy egyszemélyes vagy szűkebb kísérletező közösség fórumává váljanak. Hozzátehetjük, hogy ebben a szemléletben megjelenésük szembemegy a modernség fősodrának és a tömegsajttal a gyorsaságkultuszával és az e mögött álló piaci logikával: egyfajta korai kapitalizmuskritikus lassúságkultusz (*slow movement / slow culture*) részeként nagyobb, szabálytalan, néha kiszámíthatatlan időközökben jelennek meg, felrúgják a határidő modern irodalmi fétisét, s nem a megjelenés határidejéhez alakítják hozzá a lapot, hanem a lap megjelenése és formátuma alakul hozzá a műalkotás logikájához. A nyomdászai gyakran nem tudnak mit kezdeni a kiadói gyakorlatukkal, a megjelenésüknek a piaci alapú sajtó periodicitását meghazudtoló megoldásaikkal, a különleges nyomdai kérésekkel. Például azazal, hogy teljességgel egyéni a formátumuk, elrugaszkozik az irodalmi kiadványok klasszikus nyomdai formátumaitól, vagy újraalkotja az irodalmi szöveg és illusztráció viszonyát. Nagyon gyakran ezek a kiadványok épp azért indulnak így, mert szerzőik és szerkesztőik eleve kiszorulnak az irodalmi piacról. A klasszikus – az irodalmi piacosodás logikáját követő – irodalmi sajtótörténeti nagyelbeszélések számára ezek a folyóiratok értelemszerűen a peremen helyezkedtek el, hiszen kisebb körökben terjedtek, kérészetűek és rendszertelen megjelenésűek voltak, eleve kevesebb szerzőt és olvasót vonzottak, s látszólag kevésbé voltak befolyásosak, mint a tőkeerős, gyakran irodalmi trösztök részeként terjesztett irodalmi lapkultúra darabjai. De mivel eleve szabadok voltak az irodalmi lapkultúra konvencióitól, az irodalmi innováció számos fordulópontja köthető hozzájuk a szimbolizmus történetétől az avantgárd újításokig vagy épp a komparatistika intézményi fordulatáig. A *New Freewoman*tól, az egyik leghíresebb korai feminista laptól a *Le Chat Noir*ig, a *Blast*tól a *Le Symboliste*-ig vagy a magyar és globális avantgárd olyan fontos lapjaiig, mint a Kassák Lajos *A Tett* vagy *Ma* című folyóiratai, gyakran rálátást engednek az irodalmi modernizmusok kapitalizmuskritikájára, kísérletező szellemiségére, izgalmas kis alkotóközösségeire.

Ha felismerjük a kis folyóirat elveinek a meglepően korai működését az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* esetében, akkor végre már nem csupán valami szokatlan, meglepő, meghökkentő és excentrikus kelet-európai folyóiratként tekinthetünk rá, hanem integrálhatjuk a globális modernizmusok történetébe. De milyen árulkodó jelek mutatnak még arra, hogy a Kolozsváron működtetett, majd egy ideig a neves londoni Trübner Kiadó által is kiadott, meghökkentően soknyelvű folyóirat ízig-vérig kis folyóirat volt?

Mindenekelőtt épp a folyóirat nyílt antikapitalizmusa, a tömegsajtó és a tömegmédiák logikájának lenézése és az ebből fakadó sajátos szerkesztői gyakorlat érzékeltetheti ezt. A folyóiratban van hosszabb és nyílt kirohanás is az irodalmi kapitalizmus térhódítása ellen (ilyen például az 1878-as párizsi nemzetközi irodalmi kongresszust bíráló, a *Fontes* sorozatban is közölt esszé Meltzl tollából⁵⁾), de általában maga a szerkesztői gyakorlat és a rendszeres apró megjegyzések mutatják a tömegsajtótól való távolságtartást. Az összehasonlító nyelvészet professzora, a fordítástudomány korai úttörője, a polihisztor Brassai Sámuel és a germanisztika, francia és olasz nyelv professzora, Hugo von Meltzl egyaránt egyetértettek abban, hogy nem kiadó révén próbálnak előfizetéseket szerezni, hanem olyan tudósokat, érdeklődőket, irodalmárokat szólítanak meg, akik hasonlóan többnyelvűek, hasonló nézeteket képviselnek a fordítás és az irodalom transznacionális áramlásának természetéről. A folyóiratot így eleve nem tervezték nyereségesnek, a kevesek és értők elit lapja kívánt lenni, és a diszciplínát, amelyben tevékenykedtek a lap több programszövegében is rendszeresen „a jövő tudományaként”, egyfajta irodalmi, kulturális és társadalmi utópiaként határozták meg. Ez nem csupán magától értetődő döntés, hanem kudarcok és folyamatos reflexió árán megtalált szerep. Az általában 50–150 példányban megjelenő folyóirat ugyanis eredetileg még számít főként hazai, magyarországi és erdélyi előfizetőkre. De miután működésének első két évében idegenkedéssel és félreértéssel találja szembe magát magyar környezetben, eközben egy sor pozitív visszajelzést és száz állandó nemzetközi munkatársat gyűjt maga köré, 1879-ben főcímet vált (ekkor veszi fel azt az *Acta Comparationis Litterarum Universarum* főcímet, amely alatt a nemzetközi szakirodalomban szokás emlegetni), globálisabb profilúvá válik, és még inkább elhatárolódik az előfizetési rendszertől, a kapitalista logikájú folyóiratkiadástól. Az alapítók számára az irodalmi és tudományos függetlenség jelévé is válik, hogy nem kell kiszolgáltatniuk az előfizetők vélt vagy valós igényeit vagy egy profitelvű kiadó elvárásait, nem kell divatokhoz igazodniuk. A folyóiratot az alapítók tartják fenn anyagiilag. Amikor 1884-ben Brassai nyugdíjba megy 84 évesen az egyetemről, az anyagiakat egy olyan beszédes kéziratban fennmaradt kimutatásban rendezik, amelyből kiderül, hogy rendkívüli személyes támogatással és ráfordítással volt fenntartható a lap a korábbi években. Ezért is dönt úgy Meltzl, hogy az orientalista kutatások neves londoni kiadójával, a Trübner céggel köt szerződést, amely közel másfél éven keresztül biztosítja a kiadást. Mindez azonban csak formalitás, hiszen az anyagiakat továbbra is ő maga állja, a példányszámot nem hajlandó növelni, kizárólag csak néhány Trübner-kiadványhoz kapcsolódó „irodalmias” reklámot fogad el ideig-óráig a lapban, s végül újra a független kiadás útját választja.

De a példányszámokhoz és nem kereskedelmi alapú kiadási stratégiájához hasonló a lapnak és mellékletének a különleges formátuma. A korszak szemle (revue/review) típusú folyóirataihoz némileg közel álló, de azoktól el is térő, a későbbi klasszikus modernizmus és avantgárd kísérletező folyóirataira emlékeztet a formátuma, soknyelvű, néha változó sorrendben szereplő címmel, különleges, esztétizáló betűtípussal, és hol oldalakra, hol hasábokra tördelt oldalbeosztással, a kései időszakban igen sok, a komparatiztika antropológiai kötődéseit szemléltetni kívánó, legtöbbször kézzel rajzolt illusztrációval. Mindez a tudatosan felvállalt „kézműves” logika a tömegtermelés és konzumerizmus kulturális mintázatai-

val szemben. Nem véletlen, hogy a lap nyomdászai rendszeresen panaszkodnak a lapra, a lap szerkesztői pedig a nyomdászokra; a lapban használt sok nyelv, a tudatosan vállalt kísérletező formátum nagy terhet rakott a nyomda vállaira, s az egyre szabványosítottabb és gyorsaságra, hatékonyságra törekvő nyomdai eljárások felől nézve bosszantóan lassú, igényes, állandó értelmezést igénylő volt. Ez a fajta tudatosan vállalt lassúság, elidőzés, szemlélődés, szabálytalan időkezelés visszaköszönt a lap megjelenésének menedzselésében. Noha általában tartotta a kétheti megjelenés ritmusát, de néha, egy-egy nehezebben szerkeszthető lapszámnál, különleges, általuk sem ismert nyelvű cikkeket tartalmazó anyagnál a szerkesztők szabadon mozdították el a megjelenés időpontját, vagy néha az egyetemi szabadidő logikájához igazodtak. A lap utolsó négy évében pedig már szinte csak összevont és ritkásabban megjelenő lapszámokat találunk.

Mindez nem a profizmus hiánya volt, hanem a tömegsajtó és a kapitalista logikájú sajtótermelés elleni lázadás, a lassú, elidőző, nem bejáratott szabályok („újságírói receptek”) szerint történő lapszerkesztés, írás és tudományszemlélet számukra egyszerre sajtós, de ugyanakkor esztétikai és politikai kategória lett. Ráadásul Meltzl és Brassai tanítványai is használták ezeket az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* által bejáratott megoldásokat és formátumokat. Például Farnos Dezső, aki a Petőfi Sándorral kapcsolatos nemzetközi híreket gyűjtötte és szerkesztette a folyóirat utolsó időszakában, a lap megszűnése után (!) két évvel, 1889-ben a Fontes sorozatban jelentette meg Petőfivel kapcsolatos filológiai értekezését, s itt jelentette be az egykori komparatiztikai lap rovatának önállósulását *Petőfiana* címen.⁶ Az új lap – a szintén Meltzlhöz közel álló kollégák és tanítványok által szerkesztett, nem sokkal korábban indult Petőfi Múzeumot követően – a második modern magyar kritikai filológiai lapként indult, és a modern globális kritikai kiadások szemléletének érvényesítését szorgalmazta, úttörő jellege épp lapelődjenek, a Farnos mentora által szerkesztett Meltzl-féle komparatiztikai lapnak a jellegéből és gyakorlatából származtatható.

Az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* tehát nem csupán felületesen és esetlegesen, egyes jellemzők erejéig, hanem strukturálisan, mélyrehatóan is mutatja a kis folyóirat jegyeit. A kis folyóirat itt egyenesen a tudomány- és irodalomszemlélet lényegéből és felforgató erejéből következik, illetve az utóbbiak a folyóirat jegyeinek a folyományai is. Milyen tehát az a tudomány- és irodalomszemlélet, amely egy ilyen korai radikális kis folyóirat kereteiből következik?

Kis folyóirat, radikális irodalom- és tudományszemlélet

■ 1879 márciusában Hugo von Meltzl *Das Phonogramm in seiner Bedeutung für die vergleichende Literaturkunde und Sprachforschung* címmel jelentetett meg érdekesítő és különleges esszét a folyóiratban.⁷ A nem sokkal korábban feltalált és a párizsi világiállításon bemutatott fonográfot máris lelkesen az összehasonlító irodalomtudomány szolgálatába kívánta állítani. „Képes megragadni a szellem embeérének lényegét, a gondolatok hallható kifejezését, a rögzítés, felidőzés és azonnali kommunikáció legjobb lehetősége időben és térben” – lelkesedett Meltzl. Majd így folytatta: „Most az egyén hangszíne, hangjának vonzereje, ami a személyiség valódi varázserejének egy részét adja, örökre megmarad a földön.”⁸ S noha a későbbiekben, épp Goethére utalva visszavesz ebből az optimizmusból és elismeri, hogy a megőrzés egyetlen új technikai vívmánya sem helyettesítheti a hús-vér embert, töretlenül lázba hozza Edison találmánya. De a lelkesedése nem öncélú, nem önmagában az újdonság hozza lázba, hanem az, hogy az új találmány az írott kultúra híján levő közösségek szóbeli kultúráját képes lesz megőrkíteni a világirodalom, az összehasonlító irodalomtudomány és az összehasonlító nyelvészet számára.

Egy olyan korszakban, amikor az irodalom globális helyzetét és a nemzeti irodalmakat a geopolitika mintájára képzelik el, s ebben a keretben „nagy” és „kis”

nyelvekben és irodalmakban, ezek hierarchiájában gondolkodnak, Meltzl a kicsi, az egyenlőtlenségek természete és a láthatatlanná váló irodalmi kultúrák rehabilitációja vagy emancipációja foglalkoztatja. Akárcsak ebben az esszéjében, lapjában is antropológiai szemmel nézi az irodalmat két értelemben is. Egyrészt számára és lapja számára minden, azaz a jelentős írásbeliség nélküli kultúrák és irodalmak is fontosak, s a szóbeliség révén visszanyerhetők, másrészt meg radikális módon egyenlőnek vél minden nyelvet és irodalmat. A kis folyóirat ebben az összefüggésben logikus és a lap világirodalomképével összefüggő megoldás volt; az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* ugyanis nem hierarchiaként, hanem hálózatként képzelte el a világirodalmat. Ebben a hálózatban a kevés beszélővel, alkotóval, művel rendelkező irodalom is ugyanolyan fajsúlyúnak minősült, mint a nagy írásbeli hagyományt, kiemelkedő és ismert alkotókat felvonultató.⁹ S nem egy olyan helyzetet látni, amikor Brassai, Meltzl és munkatársaik provokatív módon a „kicsi”, a kevésbé ismert, a kevésbé beszélt felől veszik szemügyre a kánont, ismertet, megbecsülésnek örvendőt. Az egyik legérdekesebb esete ennek, amikor az összehasonlító irodalmi módszer és a világirodalmi mintázat az addig kapcsolatban nem levő, egymástól elszigetelt (gyakran „kicsi”) irodalmi kultúrák érintkezését, kísérletező kedvű egymáshoz kapcsolódását, s ebből fakadó világirodalmi rangú alkotások vagy új, innovatív irodalmi összefüggések létrejöttét jelenti. A folyóiratban ennek egyik szép és még nem vizsgált példája az, ahogyan Meltzl és az izlandi állandó munkatársak, Thorsteinsson Steingrímur és Matthias Jochumsson újabb és újabb összefüggések megértésére készítetik egymást. A folyóirat felkérésre Thorsteinsson Steingrímur például nem csupán Petőfi Sándor-verseket fordít izlandi nyelvre, hanem intenzíven kezd el magyarul tanulni, hogy értse az eredeti szövegeket, ne csupán közvetítő nyelvek révén dolgozzon. A másik oldalon Meltzl annyire intenzíven megtanul (ő)izlandiul, hogy egyetemi előadások keretei között dolgozza fel az óizlandi sagákat, s egészen korán igen összetett asszociatív, több irodalmat érintő összehasonlításokat tesz az izlandi irodalmat használva (például az *Islandisch-Sizilianische Volkstradition in magyarischem Lichte. Ein magyarisches Volkslied auf Sizilien und Island* címet viselő 1880-as kis esszéjében¹⁰). Ez pedig alapjaiban meghatározza azt az úttörő meglátását, hogy a nemzeti irodalmak régi szövegei nem hermetikusan elzárva, hanem egymásra hatva alakultak ki, s a modern politikai és nemzeti határok félrevezetőek lehetnek, amikor a világirodalom mindenkori kölcsönhatásairól és összefüggéseiről gondolkodunk.

Számos értelemben ugyancsak a kis folyóiratokra emlékeztető felforgató erővel bír a munkatársak összetétele. Mindenekelőtt az, hogy a közel 150 állandó (és ebből 120 aktív) globális munkatársi gárda ellenére a lap mégis erőteljesen személyes, a szűk szerkesztőséget Brassai és Meltzl, 1884-től kezdődően pedig kizárólagosan Meltzl jelenti. Mindez hasonlóvá teszi a századforduló és az avantgárd egy személyes vagy kis innovatív irodalmi lapjaihoz és közösségeihez. De más értelemben is érzékelhető az innovatív erőnek a működése. Akkor, amikor a globális irodalomtudományban még alig látni női irodalomtörténészeket és kritikusokat, az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* elvben és gyakorlatban is bátran hív meg és közöl női munkatársakat. A folyóirat által bevonzott első női összehasonlító irodalomtudományi szakértők között ott találni a hamburgi születésű, a folyóirat kiadásának időszakában még Londonban élő, majd Firenzébe költöző Helen Zimmernt, Nietzsche egyik korai fordítóját, megbecsült újságíró és fordítót, az olasz–angol kulturális viszonyok jó ismerőjét. De a munkatársak között ott van a philadelphiai Aubertin Woodward Moore, a skandináv irodalmak remek ismerője, Bjørnstjerne Bjørnson és Georg Brandes egyik jelentős fordítója az 1880-as évek első felében. Ugyancsak a munkatársak között van a cigány irodalom egyik első cigány fordítója, a lap szerkesztői által felfedezett Teréz Tini, aki a lap számára számos jelentős lírai szöveget (köztük Goethe-verseket) fordít le Kolozsvár környé-

ki roma dialektusban, illetve ritka cigány folklórszövegek gyűjtésében és rögzítésében segít Meltzlnak és olyan tanítványainak, mint az összehasonlító folklorisztika és ciganológia egyik úttörője, Heinrich vagy Henrik Whislocki. De a folyóirat messze legaktívabb és leginkább megbecsült női szerzője kétségkívül az aromán származású, ekkor már Firenzében élő tudós, Dora d'Istria, a délkelet-európai irodalmak és kultúrák jó ismerője, tisztelője és elismert kutatója, aki számos alkalommal közöl a lapban. Tehát a folyóirat jellege, a kisfolyóirat-típusú attitűd, annak a hangsúlyozása, hogy az irodalomról való gondolkodás demokratikus, láthatóvá tette a női protokomparatistákat: egy olyan csoportot, akik épp azért vonzódtak a laphoz, vagy fogadták el a munkatársi felkérést, mert a folyóirat által felkínált új irodalmi módszertan, az összehasonlító irodalomtudomány újszerű, vonzó és nyitott keret volt számukra.

De ugyancsak a lap mint korai, radikális kis folyóirat által biztosított sajátos mozgásteret mutatja az, ahogyan a munkatársak egy másik csoportja egyszerre politikai és poétikai értelemben is újragondolja a nemzeti nyelveket, s a folyóirat képes megmutatni ennek az újraértésnek az erejét nagyon korán, az irodalmi nemzetépítés fénykorában, annak szinte megkérdőjelezhetetlen időszakában. A folyóirat olasz munkatársi hálózatának egyik fontos csomópontja, egy Szicíliahoz kapcsolódó alkotói, fordítói, irodalomtudós közösség beszédes példája lehet ennek. A poliglott fordító Giuseppe Cassone, Domenico Milelli, Tomasso Cannizzaro és a velük szimpatizáló, a lapban rendszeresen hozzájuk sorolt Spuches de Galati herceg, Giuseppe Bozzo vagy Mario Rapisardi egyaránt a szicíliai lokális nyelvváltozat és irodalmi kultúra felől nézik mind az olasz, mind pedig a globális irodalmi folyamatokat, a regionalitás viszont náluk sem jelent másodrangút, provinciálisat. Noto, Messina, Palermo nem vidéki kisvárosok az ott élő, a lapba bedolgozó alkotók, fordítók, tudósok szemében, elképzelésük szerint ugyanis az ott születő irodalom és irodalmi gondolkodás minősége teszi centrummá őket; ebben a modern nemzetépítéssel gyakran együtt járó központosítást kikezdő szemléletben már megragadható az, ahogyan ebből a típusú ellenállásból fog kinőni számos helyen a modernista mozgalmak megannyi formája.¹¹ A dialektusok emancipálása a nemzetépítés kritikai reflexiója is tehát a folyóiratban, s az ahhoz csatlakozó szicíliai alkotók is vonzódnak a globális regionalizmusnak ehhez a számukra csábos jelentéséhez. Giuseppe Cassone, aki olasz klasszikusokat ír át szicíliai dialektusban, idegen nyelvekről is gyakran fordít ilyen módon. Például az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* egyik korai számában megjelent *Il ramoscella tremula..* (Reszket a bokor, mert...)¹² című Petőfi-fordítását Meltzl felkérésére eleve szicíliai dialektusban fordítja. A lap pedig nem csupán azért közli rendkívüli mellékletben a szöveget, mert jónak, találónak érzi a fordítást, és az előhírnöke a későbbiekben tényleg megszülető első olasz Petőfi-összesnek, hanem azért is, mert kis folyóiratként szubverzív poétikai és társadalmi potenciált érzékel ebben a fordítási megoldásban. A nyelvjárás ebben az antropológiai elképzelésben nem rosszabb, gyengébb, hibás vagy esztétikailag elrettentő nyelvváltozat, hanem sajátos többletértéke van minden más nyelvhez, nyelvváltozathoz (köztük a nemzeti nyelvhez) képest is, hiszen adott közösség speciális, másként vissza nem nyerhető, érvényes, értékes, érdekesítő világgépet hordozza.

A minor irodalomnak ez a tapasztalata köszön vissza a folyóiratban akkor is, amikor az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* a provanszál irodalmi és kulturális mozgalom élére álló Félibrige-csoporttal, s közülük is kiemelten a későbbi Nobel-díjassal, Frédéric Mistralal veszi fel a kapcsolatot.¹³ Meltzl már a folyóirat indulása előtti években említi Mistralt és a provanszál revivált egyetemi előadásain. Így már korán lelkesen ír róla a lapban, és 1878-ban közöl is tőle: egy *Au miejour* című kiadatlan költeményt, amelyet maga Mistral franciára is lefordít. A szonett metaszöveg, a provanszál nyelv dicsérete, s még a készülő nagy nyelv-

szeti vállalkozására, a nagy provanszál–francia szótárra is felhívja a figyelmet, amelyről Mistral is az elnyomott provanszál igazi emancipációs fordulatát reméli. De ott van egy 1884-es, poétikai és fordítói kísérletnek is tekinthető négykezes 1884-ben, amelyben *Avis sur la prononciation provençale* címmel a Mistral által alapított Félibrige-kör egy másik tagjának, Jean Monné tudósna, fordítónak, kiadónak, Mistral tanítványának az ugyanabban a lapszámban közölt provanszál Petőfi-fordításához fűzött szakmai kommentárt.¹⁴ Így a provanszál a lapban egyszerre kulturális és társadalmi lázadás és emancipatorikus gesztus, illetve radikális poétikai kísérlet, korai modernista nyelvi játék.

Annak a felismerése és kiterjesztése ez, hogy az összehasonlító irodalomtudományban abban a formában, ahogyan az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* elképzelte, kísérletezőnek, reflexívnek, türelmesnek, a részletkérdésekre figyelőnek és nyitottnak kell lennie, egyfajta „lassú tudománynak” a gyorsaság modern korszakában. Noha nem minden kis folyóirat egyformán lázadó és kísérletező, segítségükkel jól kirajzolódik az esztétikai, társadalmi vagy politikai lázadás/kritika egyik lehetősége a magyar és globális sajtós és irodalmi kapitalizmus korai időszakában, hiszen gyakran a művészeti, irodalmi, társadalmi kísérletezés színhelyei, a reformista, progresszív, alternatív, marginalizált ideálok fontos médiumai.

Csak hogy a kis folyóirat történetei mindig is részrehajlóak voltak abban, hogy ezt a formátumot is – hasonlóan a modernista innováció sok más változatához, csoportosulásához, médiumához – jellegzetesen nyugat-európainak vélték és állították be.¹⁵ Így maradt (újra) észrevehetetlen számos olyan folyóirat, amely árnyalhatná az irodalmi és kulturális modernizmusokról alkotott képünket, többek között azt, hogy a modernizmus kezdetei és innovációs pillanatai nem feltétlenül a megszokott nyugat-európai kulturális központokhoz köthetők. Például az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* az egyik legkorábbi kis folyóirat a globális irodalmi modernizmusban, s épp elszigeteltsége, egy kisebb magyar egyetemi városhoz, Kolozsvárhoz való kötődése tette ilyenné. Alapítói ugyanis olyan formátumot választottak saját szellemi útkeresésükhöz és (Meltzl esetében) etnikai és kulturális többes identitásukhoz, amelyet egyedinek érzéltek, és amelyről úgy gondolták, hogy összetéveszthetetlen, egyedi módon képes megmutatni az általuk összehasonlító irodalomtörténetnek/irodalomtudománynak nevezett új tudományág jellegzetességeit. Az új, létrejövőfélben levő tudományág pedig a maga során összhangban állt a lap profiljával, és alakította a folyóirat arcélét. A folyóirat és az általa képviselt tudományterület egyaránt a bevett korabeli irodalomtudományi gondolkodás újraakasztása jellemezte, s ez világképileg, formailag, terjesztésben, az olvasókról vallott elképzelésben is visszaköszönet a lapban. A folyóirat a korai komparatistika Brassai, Meltzl és munkatársai által megfogalmazott radikalizmusához hasonlóan az irodalmi és társadalmi divatok ellenében fogalmazta meg magát, függetlenként, társadalmi és esztétikai kísérletekre nyitottan működött. Az ÖIL és az új diszciplína ezért képzelhette el a világirodalmat nem hierarchikus, hanem egy sokkal befogadóbb, hálózatszerű, demokratikus szerkezetben, és ezért válhatott a globális irodalmi egyenlőtlenségeket kritikus szemlélő szakmai fórummá. Az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* sajátos formátuma, nem kereskedelmi, a tömegsajtótól idegenkedő megoldásai, függetlenségkeresése, a korban szokatlan nyelvszemlélete és esztétikai kísérletei, a meg nem értettséget büszkén vállaló elit identitása, válogatott, kis munkatársi és olvasói közössége egyaránt arra mutatnak, hogy az első nemzetközi komparatistikai folyóirat egyben az egyik első modernista kis folyóirat is volt. Alapítói, szerkesztői és munkatársai nem csupán az irodalomtudomány új területét próbálják belakni, hanem ezáltal magának a kis folyóiratnak mint még nem létező, nem bevett folyóirattípusnak, médiumnak is az első kitalálói, használói, alakítói között vannak a globális modernizmusban. A szimbolizmushoz vagy a különféle avantgárd

kísérletező folyóiratokhoz hasonlóan a folyóirat és típusa itt sem pusztán eszköz vagy esetleges körülmény. Ha ugyanis képesek vagyunk kis folyóiratként értelmezni, egyértelműen látható, hogy az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* – a kis folyóirat számos későbbi változatával együtt – és a korai összehasonlító irodalomtudomány mint az irodalmi gondolkodás radikálisan új, kísérletező formája az irodalmi és művészeti modernizmusok globális forradalmának a szervező és fontos része a 19. század végén és a 20. század első felében.

■ JEGYZETEK

1. Hugo von Meltzl: *II. Oszkár király-székely költeményei. Adalék az összehasonlító lírikához. Különnyomat az ÖIL III. kötetéből*, Kolozsvár, 1878. Az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* recens nemzetközi újralfedezéséről l. David Damrosch, *Global Regionalism*, *European Review* 2007/1. 135–143.
2. Az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapokról* – angol és magyar nyelvű monográfiám előtanulmányaként – az utóbbi időszakban több elemzést jelentettem meg. A legfrissebbek: *The Glocality of the Acta Comparationis Litterarum Universarum. Local Interpretations of Educational Freedom, Coercive Innovation and Comparative Literature*. *Hungarian Studies Yearbook* 2020. 60–74.; *International Exhibitions, Literary Capitalism, and the Emergence of Comparative Literature*, *Journal of World Literature* 2022/3. 332–347.
3. A „kis folyóirat” szakmai problémáját nemrégiben egy korábbi írásomban vezettem be a magyar irodalomtörténeti kutatásba, ez részletesebben és elvszerűen körülírja a kérdést: *Irodalmi kalózkodók, iparlovagok, üzérek. A negatív érzelmek szerepe a magyar irodalmi kapitalizmus korai történetében*. *Irodalomismeret* 2022. 1. sz. 21–45.
4. Ezra Pound: *Small magazines*. *English Journal* 1930. november, 689–704.
5. Ennek részletes elemzését vö. T. Szabó: i. m. 2022.
6. Farnos Dezső: *Kritikai észrevétel Petőfi eltűnésének irodalmához*. Az *Acta Comparationis* költéségén. Kolozsvár, Márton K. Stein J. Egyetemi Könyvtárusoknál, 1889.
7. *ÖIL* 1879/45. 73–79.
8. Uo. 73.
9. Ennek a részletkérdéseire l. korábbi írásomat: *The Subversive Politics of Multilingualism in the First International Journal of Comparative Literary Studies*. In: Benert Britta (dir.): *Paradoxes du plurilinguisme littéraire 1900: réflexions théoriques et études de cas*. Bruxelles, Peter Lang, 2015. 229–250.
10. *ACLU* 1880/7–8. 118.
11. A globális regionalizmus különleges szerepére a modernségben l. Núñez Seixas–Storm Eric (eds.): *Regionalism and Modern Europe: Identity Construction and Movements from 1890 to the Present Day*. Bloomsbury, London, 2018.
12. *ÖIL* 1877/12. 249–250.
13. Erről l. részletesen korábbi tanulmányomat: *Frédéric Mistral és az Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok. Egy kapcsolat története és miéértjei*, *Korunk* 2019/11. 3–11.
14. *ACLU* 1884/3–4. 19–20.
15. Például sok tekintetben így tett még a kelet-európai folyóiratokat viszonylag jól lefedő, úttörő *The Oxford Critical Cultural History of Modernist Magazines* is, amely kétségkívül a modernizmus globális folyóiratkultúrájának az egyik legjobb összefoglalása ebben a pillanatban.

DEMÉNY PÉTER

IGAZSÁGOK KÖNYVE

Károlyi Csaba: *Egy teljes év. Beszélgetések Nadas Péterrel*

■ „Mert valaki megrendezte, ebben teljesen biztos vagyok, nem ő, és nem én, de valaki, vagy legalábbis megrendező-dött, mint minden véletlenszerű találkozás, melyre tudatosan, szánt szándékkal senki nem törekszik, s melyben később, visszatekintve reá, mégis a sorsunk látszik megnyilvánítani önmagát; az első pillantásra minden hétköznapi, esetleges, zavarosan jelentéktelen, töredékek, villanások, melyeknek nem kell túlzott jelentőséget tulajdonítanunk, és nem is méltatjuk különösebb figyelemre őket, hiszen ami ilyenkor az eseményeknek e kusza halmazából a legteljesebb véletlenként kilátszik, úgymond jelként, figyelmeztetésként kilóg, az nem más, mint egy másik, nem hozzánk tartozó történet részlete.”

Ez a mondat csupán egyetlen példa az *Emlékiratok könyvéből*, a huszadik század és minden idők egyik legnagyobb magyar regényéből. Azért idézem, mert emiatt a kimunkáltság, ritmusérzék és világosság miatt szerettem bele harminc éve, és ezért olvasom újra időről időre. Meg azért is, mert jól mutatja, mennyire igaz egy mondat, ha hozzászámítjuk, hogy az elbeszélő mondja, akinek a nevét soha nem tudjuk meg, de az biztos, hogy *nem* az író. Ettől a távolítástól, ettől az ironiától minden apodiktikus igazság eleve árnyalódik, és senki nem fogja Nadas szeméretet, hogy ugyan miket gondol.

Amikor azonban az ember sok Nádast olvas – és én a kilencvenes évek óta folyamatosan olvasom –, akkor rájön, hogy bizony elég sok állítást kelle-

ne úgy olvasnia, mint az író személyes megnyilatkozását, és ez nem tenne jót a műveknek.

Egyáltalán, az esszék stílusa gyakran, az interjúké mindig olyan, mintha egyetlen igazság lenne. Az esszék azért ússzák meg az alámerülést, mert Nadas rendkívüli érzékenysége, a láttatás csak rá jellemző módja személyessé, bensőségesé, elfogadhatóvá tesz sok mindent. Az interjúk „kinyilatkoztatási foka” azonban nagyon magas, és ez a hangnem meglehetősen zavaró.

Most az *Egy teljes év. Beszélgetések Nadas Péterrel* című kötet van az asztalomon, Károlyi Csaba heroikus munkája. Négyszázhatvankét oldalnyi szöveg, kérdések és válaszok. Minden Násdról és minden Nádastól, mondhatnánk némi túlzással. Holott valóban sok minden, Mészöly, Balassa, Esterházy, a kert, Magda, a főzés, az időjárás, Kisoroszi és Gombosszeg, szóval mély merítés tényleg.

Szeretném, ha minél tárgyilagosabban fogalmaznék, de az *Emlékiratok könyvét* sem tárgyilagosan szerettem meg. Ez a könyv engem összezavart. Igazán nem eltökélt bíráltni vágyással fogtam hozzá, sőt a leghevesebb érdeklődéssel. De ahogy haladtam benne, úgy lett a szájam íze egyre keserűbb.

Itt van például ez a részlet Mészöly erotikájáról: „Vajon Miklós erotikus ábrázolásai elégségesek-e. Nem tartottam elégségesnek. Hogy valaki egy női köldöke vizet hord egy gyűszűvel, ez nagyon szép tőle, ha megvan neki a köldök környezete a papíron, ha tudjuk, mi van

a női köldök felett, a köldök alatt, ha tudjuk, ki az a bizonyos nő. Ha van szövegkörnyezete a köldökének, akkor erotikus lehet a köldöke, és értelmes a víz-hordás.” (14.) Ez azért rettentően kategorikus. Én Mészölyt a legerotikusabb írók között tartom számon, éppen a kihagyások miatt, akár *Az atléta haláláról* beszélünk, akár a *Merre a csillag jár*ról. Ez persze az én véleményem – de Nádasnak nem véleménye van, hanem receptje. És mennyire pikírt megjegyzés ez a „nagyon szép tőle”!

Vagy olvassuk el ezt a Kertész-jellemzést: „Olyan látszat keletkezett (azoktól a szövegektől, amelyeket róla írt – D. P.), mintha barátság lenne közöttünk, s én kétségtelenül több mint előzékeny voltam vele. Mélyen respektáltam őt, de enyhén szólva konfliktuózus volt a kapcsolatunk. Számomra volt a terep göröngyös. Neki valószínűleg nem. Talán észre sem vette. Nem nagyon fárasztotta magát kortársai olvasásával, személyemmel sem zavar-tam be, másrészt mély érdeklődés sem élt benne embertársai iránt. Megvetés, olykor gyűlölet annál vastagabban.” (37.) Isten tudja, nem hiszem, hogy nagy író lehetne anélkül, hogy érdeklődne mások iránt, bár az, elismerem, különbség, milyen formában jelenik ez meg szociálisan. De aki ilyen tárgyilagos tud lenni, s aki mindig magáról beszél szépen („én kétségtelenül több mint előzékeny voltam vele”), az vajon tud-e szeretni? Én erősen kétkem.

Aztán itt az Esterházy-mozaik: iszonyúnak érzem. „Visszatekintve hogyan látod ma az Esterházy-nekrológod fogadtatását? // Bizony egy szörnyeteg vagyok. De valamennyien meghalunk, ehhez az élőknek hozzá kell edződniük. Tanúsíthatom, hogy a halál pillanatában azonnal megszokja az ember, még örül is neki. Más kérdés, hogy a zsidó és a keresztény tradíció nagy mumust csinál a halálból, ijesztget vele. Ami vallástörténeti specialitás, de nincs mindenütt így. A hasnyálmirigyrák nem büntetés, hanem betegség.” (41.) Nagyon igaz – de mi a barátság? Vagy olyan nincsen, nem kötelez sem-

mire? Miért kell folyton ilyen görcsösen távolságtartónak lenni?

Újraolvastam a nekrológot (*Emléklapok két elbeszélő életéből*, Élet és Irodalom, 2016. július 22.), és nem értem, miért érzelmesebb, ha az ember a szeretetéről beszél, mint ha arról, hogy ő mindig kirekesztett volt és polgár, míg a másik mindig körülrajongott és arisztokrata. Vagy miért őszintébb.

„Az én feladatomban abban állt, hogy olvassam el Balassa munkáját, szóljak, ha találok benne tárgyi tévedést. Erre kért. Elmondtam, hogy milyen tárgyi tévedéseket találtam, de ezenkívül tényleg semmit. Ami számára nem volt követhető, nem érte fel ésszel. Ordítva követelte, hogy mondjam el a véleményem.” (45.) Hát én sem biztos, hogy felélném ésszel, főleg, ha barátok voltak – igaz, a kettőjük viszonyát Nádas szerint Balassa nevezte barátságnak. De miért kell ilyen távolságtartónak lenni, ilyen kispolgárian szabálykövetőnek? Mi ez a félelem, amely sarkosan nem akar szólni a szeretetről?

Aztán az olyan finom különbségte-teleket sem értem, hogy ti. „Már Shakespeare *Romeo és Júliája* sem szerelmi dráma, hanem szociális dráma.” (189.) De hát hol az áldásban van szerelem társadalom nélkül, a holdon? Az *Anna Karenina* sem szerelmi regény. „Nem érem fel ésszel.”

És az a sok „nagyon sajnálom”, megint olyan hangsúllyal, mintha azt mondaná, „nálam az igazság”, és szét-tárná a karját. Elhiszem, hogy sokat gondolkodott mindazon, amit mond, mindenben, azt is, hiszen látszik, hogy rendszerező és szivacsagya van, mindent megjegyez, és a dolgok közötti összefüggéseket is, de akár Nemes Nagyról van szó, akár Thomas Mannról, akár Tolsztojról, akár Kantról, mindig ez a „nagyon sajnálom”. Jobban örülnék, ha a gondolkodása nem jutna végleges és gögös nyugvópontokra.

Tizenkét beszélgetés, meg egy kitérő. Az embert valósággal elborítja a rengeteg kinyilatkoztatás, az ülep izomkötegeiről ugyanaz a szigorú, pontos, humortalan és távolságtartó hang beszél,

mint bármiről és bárkiről. Nem akarok az érzelmeimről pöntyörögni, mint akik Nádasról azt várták, esetleg emlékezzen meg szeretettel valakiről, akit szeretett, de időnként valósággal fájt.

Úgy látom, az a részletezés, amelynek Radnóti Sándor az *Emlékiratok* könyvének hatalmas terjedelmét tulajdonítja (*Erotikus kísérletek*. Holmi, 1996/9), önmagába zárult, s a stílus, amit Nádas imitált, fokozatosan a sajátjává vált. A láttatás élessége megma-

radt, de a magabiztosság sokat elvesz belőle, s a látszat, hogy ha részletezünk, akkor bizonyára (biztos!) igazunk van, hiszen mindent szemügyre vettünk, egyre kevésbé produktív, irodalmilag és emberileg egyaránt. „Nagyon sajnálom”, elsősorban Károlyi Csaba, másodsorban egy fiatalember miatt, aki most éppen olyan élvezettel olvasta újra az *Emlékiratok* könyvét, mint egykor, de távolítási gyakorlatokat végzett közben.

FORRÁSKIADVÁNY AZ 1848–49-ES „TÖRVÉNYESÍTETT” FORRADALOMRÓL ÉS SZABADSÁGHARCRA

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc.
Szerkesztette Hermann Róbert

■ A Nemzet és Emlékezet sorozatban az Osiris Kiadó (Budapest) 2022-ben közzétette Hermann Róbert forráskiadványát az 1848–1849-es forradalomról és szabadságharcról. Bár erről a nagy kérdéssről már számos forráskötet jelent meg, ennyire széleskörűen gyűjtött kiadványt eddig még senki nem állított össze, mint a kötet szerkesztője, aki a forradalom és szabadságharc történetének egyik legkitűnőbb kutatója és ismerője. A bevezető indoklásában ez áll: „a kötet nagyszabású kísérlet arra, hogy bemutassa a magyar 1848–1849 történetének legfontosabb eseményeit és törekvéseit; felvillantsa az elmúlt közel 175 év ezzel kapcsolatos politikai, közéleti, publicisztikai, történeti és irodalmi értelmezéseit”. A szerkesztő arra is törekedett, hogy „minden igazán fontosnak tekinthető irat” benne legyen a kötetben.

A kötet szerkezete érdekes, jól felépített; több fejezetre tagolódik. A Források sorozatban (a 23-tól a 360-ig tartó oldalakat foglalja el) első az alapok, má-

sodik az előzmények, harmadik a törvényesített forradalom, amelynek része a Batthyány-kormány időszaka, aztán az önvédelmi háború következik, majd a függetlenségi háború és a megtorlás. Egy új nagy fejezetet jelent a politikai, társadalmi és szépirodalmi emlékezet, ebben külön egység az 1849–1918 közötti anyag, aztán az 1919–1944, az 1945–1990 közötti, végül az 1990-től napjainkig tartó szakasz. Jutott hely a hadtörténeti résznek, a nemzetiségi kérdésnek és a diplomácia történetnek is.

A források közt kiemelt jelentőségű: a függetlenségi harc sorsát később eldöntő berlini szerződés (1833. október 18.), amelyben Ausztria, Poroszország és Oroszország „megfontolván a veszedelemeket, melyek Európának a közokiratokból és szerződésekből, különösen az 1815-ösökből megállapított rendjét folytonosan fenyegetik, egy akarattal elhatározták, hogy a politikájuk változatlan alapját alkotó rendszeret megerősítik, és bensőleg meg lévén győződve arról, hogy a kormányok kölcsönös tá-

mogatása egymás között az államok függetlenségének és azon jogoknak megtartásához szükséges, melyek Európa általános békéje érdekében abból következnek, közös megegyezéssel megállapodtak az iránt, hogy formaszerű okiratban megjelölik azon végzéseket, melyeket a Magas Szerződő Felek és üdvös cél érdekében elhatároztak (...) minden független uralkodónak joga van úgy országának belső zavarai, mint külső veszedelme idején segítségül hívni oly más uralkodót, ki neki a segítség megadására legalkalmasabbnak látszik, és hogy az utóbbinak joga van saját érdekei szerint megadni vagy megtagadni.” (26–27.) Vagyis e kormányzatok egymás támogatását határozták el forradalmak esetére.

Az előzmények között találja meg az érdeklődő a Deák Ferenc által összefoglalt *ellenzéki nyilatkozatot*, Metternich osztrák államkancellár levelét IV. Frigyes Vilmos porosz királyhoz és Kossuth Lajos 1848. március 3-i felirati beszédét az országgyűlés pozsonyi ülésén. Utóbbi világosan kimondta: „A dinasztianak tehát választania kell saját java s egy korhadt kormányrendszer tartogatása között. S én mégis félek, hogy ha a nemzetek lojális nyilatkozványai közbe nem jőnek, ama megcsontosult politika az istenben boldogult szövettség egy újabb kiadásában keresend még a dinasztia rovására magának egy-két napi rövid tengődést.” (39.) Látható, hogy a dinasztia bukását nem a szent szövetség, hanem – Kossuth javaslatára – a magyar országgyűlés mondta ki.

A szerkesztő nem egyszerűen a megszokott kifejezéssel élt („törvényes forradalom”), hanem a „törvényesített” forradalomról beszélt. Vajon milyen tényezők járultak hozzá a forradalom törvényesítéséhez?

Érdekes, hogy a szerkesztő Petőfi Sándor két költeményével vezeti be ezt a ciklust: *A Dicsőséges nagyurak* és a *Nemzeti dal* című versekkel. Helyet kap a ciklusban Kossuth Lajos 1848. március 14-i beszéde a bécsi forradalomról, utána következik az a közlemény, amely a március 15-i esemé-

nyekről szól. Kiemelt jelentősége volt a forradalom törvényesítésében V. Ferdinánd király István nádorhoz intézett felhatalmazásának a magyar független felelős kormány kinevezéséről, ez utóbbi már március 17-én megbízta Batthyány Lajost a kormány megalakításával. A miniszterelnök késedelem nélkül körlevelet intézett a törvényhatóságokhoz a rend fenntartásáról. Hangsúlyozottan nagy szerepet kaptak az áprilisi törvények. Néhány tételről külön itt nem szólva, a császári hatalom intézkedései következnek a sorban, például Josip Jellačić horvát bán kinevezéséről, s ezt követte a horvát nemzet kívánságairól az uralkodóhoz küldött petíció, amit a délvidéki szerbek kívánságait összefoglaló követett, amelyet már nem Bécshez, hanem a magyar országgyűléshez címeztek.

Nem véletlenül válogatta be a szerkesztő a Klauzál Gábor, Szemere Bertalan és Pulszky Ferenc által aláírt, a hatóságokhoz intézett felhívást a zsidók elleni fellépések megfékezésére. Mivel a magyar forradalomban nem kis szerepet vállaló aláírók nézeteit jól mutatja, legyen szabad idéznem a felhívásból: „Midőn a hazában mindenki a szabadságnak örvend, midőn az eddig némi ellentétben állott nemzetiségek is szelíden összesimulnak, midőn a jogegyenlőségnek érzete világörömmel tölt el minden kebelt, midőn az isteni gondviselésnek, a hálaáldozatot a különféle vallásnak papjai egymás mellett a legbékésb egyetértésben mutatják be: ily nevezetes korszakában a fejlődésnek, a szabadságnak, az összeolvadásnak, a türelemnek és az egyenlőségnek, váratlanul meglepő azon jelenet, hogy a hazának mózesvallású lakosai ellen, némely városokban, türelmetlen, erőszakos mozgalom mutatkozik. Mi siettünk rendelkezni minden ily fenyegető alakban mutatkozott mozgalom ellenében, és némely helyekről máris örömmel értesülünk kívánt sükere után.” (63.)

Természetesen minden fontos dokumentumot közöl az önvédelmi és a függetlenségi háborúról szóló részben. Kiemelten megjelenik A magyar nem-

zet függetlenségi nyilatkozata, amelyet a magyar államot törvényesen képviselő nemzetgyűlés határozott el Debrecenben 1849. április 19-én. Itt kapott helyet Szemere Bertalan belügyminiszter és Batthyány Kázmér külügyminiszter államirata Fjodorovics Paszkevicz tábornagynak, a magyarországi orosz intervenció hadsereg fővezéréhez, amelyet ebben a kötetben olvashat először az érdeklődő.

Az önrendelkezésért s a forradalom törvényesítéséért az első vonalban Batthyány Lajos miniszterelnököt találjuk; elsősorban ő gondoskodott a haderő létrehozásáról, főként a nemzetőrök megszervezése által. Őt 1848. március 17-én nevezte ki Ferdinand király, és 1848. október 3-ig viselte ezt a funkciót. A polgári rendszerért Kossuth Lajos küzdött a legjobban. Hogy milyen nagy politikai volt Kossuth, jól bizonyítja az, hogy nemcsak a magyaroknak követelt alkotmányos szabadságot, hanem az örökös tartományokban lakóknak és részben a nemzetiségeknek is. Természetesen nem választhatók el ilyen kategorikusan a forradalom és szabadságharc főszereplőinek nézeti s küzdelmei. Hermann Róbert, kötetzáró tanulmányában felteszi a kérdést: „Lehet-e egyszerre ennyi célért a siker reményében küzdeni?” (778)

De térjünk vissza a „törvényesített forradalom” érdekes kérdéséhez. Erről olvashatjuk a szerkesztőtől az *1848–1849 magyar sajátosságai* című alfejezetben a következőket: „A magyar forradalommal kapcsolatban – a többi európai forradalmakhoz képest – két sajátosságot szoktak kiemelni. Az egyik az, hogy a magyar forradalom békés, vértelen forradalom volt, a másik pedig az, hogy a forradalmi vívmányokat sikerült törvényes rendszerré formálni. Ez utóbbi tényező olyan erős legitimitást biztosított a Batthyány-kormánynak, amely példátlan volt a Habsburg Birodalmon belül és azon kívül is. Ebből a legitimitásból aztán jócskán jutott az október elején a végrehajtó hatalmat átvevő Országos Honvédelmi Bizottmánynak is, s ez tette lehetővé az önvé-

delmi, majd a függetlenségi háború megvívását, a nemzeti egység csaknem teljes fenntartását.”

Tudjuk, Batthyány életével fizetett ezért, Kossuth pedig az emigrációban töltött egész életével.

Nem maradhatott ki a kötetből a *Tudományos emlékezet* címet viselő, kitűnő fejezet, amely rendszerint alapja az összefoglaló munkáknak. Ebben a kategóriában 32 történész nevével találkozunk, aminek összeállítása nagy munka volt. És hasznos is, ezért figyelni kell rá. Ezekről van szó: Horváth Mihály, Szeremlei Samu, Gerlich Rikárd, Gracza György, Márki Sándor, Marczali Henrik, Szabó Ervin; s külön megnevezi a szerkesztő az 1919 és 1944 között, valamint a később tevékenykedő történészeket. Soroljuk fel ezek nevét is: Szekfű Gyula, Hajnal István, Károlyi Árpád, Steier Lajos, Kosáry Domokos, Ember Győző, Szabó István, Barta István, Spira György, Szabad György, Erdődy Gábor, Csorba László, Urbán Aladár, Pajkossy Gábor, Molnár András, Deák Ágnes. A hadtörténészek sem maradtak ki: Kedves Gyula, Zakar Péter, Csikány Tamás, Katona Tamás, Rosonczy Ildikó. A nemzetiségi kérdést tárgyalók körébe került Bona Gábor, Miskolczy Ambrus, Egyed Ákos írása a diplomácia történetéről, a külkapcsolatokról értekezők közé Gergely András és Hermann Róbert.

Azért soroltam fel ennyi történész nevét, mert ilyen csoportosításban és összefüggésben sehol máshol nem találjuk meg azokat, akik tudományos emléket állítottak a magyar forradalomnak és szabadságharcnak. Mindenik szerző munkáiból jellemző szövegrészt olvashatunk. Arról se feledkezzünk meg, hogy minden történelmi korszakban az ott uralkodó ideológia szerint írtak 1848–1849-ről. Legalábbis részben.

Horváth Mihály elsőként írt összefoglaló történetet a magyarság hatalmas küzdelméről *Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben* című művében. A munka 1865-ben született meg Genfben. Hogy külföldön keletkezett ez a munka, tükröződik a koncepcióban is. Miután is-

merteti a szabadságharc történetével kapcsolatban felmerülő nehézségeket, a szerző megállapítja: „az 1848-ki és 49-ki események nem szükséges következményei a márciusban és áprilisban végbement alkotmányos átalakulásnak s érvényre jutott törvényeknek. Az összefüggés köztök csak esetleges. Tegyük például, hogy a dinasztia, a maga valódi érdekeit kellőleg felfogva, más irányban indul, és akár arra határozza magát – miről már máskor is volt szó, hogy Magyarországot tegye alkotmánnyal megajándékozandó minden tartományainak súlypontjává, Budapestet monarchiája központjává s a maga székhelyévé; akár – mit a körülmények hatalmasan igényelnek, hogy a német egység élére álljon, s az egységes, centralizált osztrák birodalom helyett, a nagy német birodalom koronáját tekintse a maga törekvései céljaul: vajon történt volna-e az, minek 1848-ban és '49-ben tanúi valánk? A reform akkor is megszülte volna-e a háborút? A nemzeti függetlenség helyreállításából következett volna-e e függetlenség fenntartásáért kifejtett harc? Bizonyára nem.” (578.)

Márki Sándort is foglalkoztatta az uralkodóház és a magyar forradalom szembenállása. Az *1848–49-iki magyar szabadságharc története* című munkájához illesztett bevezetőjében megállapítja: „Az új alkotmány a sokszázados régi alkotmányos jogokat kiterjesztette a nemzet minden osztályára. Úgy látszott, sikerült megalapítani az egyénnek és a nemzetnek önmagáról való rendelkezése jogát. Az uralkodó azonban a magyar közjoggal csakhamar szembeállította az osztrák nagyhatalmi érdeket és az egységes Ausztria eszméjét. A kibontakozás módját nem kiegyezésben, hanem fegyveres erőben keresvén, Magyarországon is csakhamar le kellett tűnniük Istvánnak, Batthyáynak, a mérséklet embereknek. A világ régi rendje, a szent szövetség korhadt nézetei ellenében Kossuth lett a nemzet bevallott vezére. (...) Hozzám volt intézve, de minden magyar történetírónak szól Kossuth nyilatkozata,

hogy hazánk iránt nem teljesíthetünk szentebb föladatot, mint ha a hazaszeretet érzetét csepegtetjük olvasóink, növendékeink szívébe (...). Közszellem, melyet hazaszeretet ébreszt és történelmi kritika, melyet a tudomány követel, gyakran járnak különböző utakon.” Ez egyféle önkritika volt a történész részéről, s jól látható, hogy milyen nehéz volt az egyensúlyt megtalálni a kétféle elvárás között. (583–585.)

Szekfű Gyula a két világháború között a legtekintélyesebb magyar történetíró *Negvennyolcas történetünk mai állása* című, 1924-ben keletkezett írásában állást foglalt több kérdésben. Mindenekelőtt abban, hogy „melyik munka a '48-as szabadságharcnak legjobb, legmodernebb feldolgozása?” Nos a minket most közelebről érdeklő szerzők közül kettőt említ, s Horváth Mihályét, amely „jó, de nem modern”, és a Gracza Györgyét, amelyet ponyvamunkának tart. „Aki többet akar tudni, kénytelen német munkákhoz folyamodni, mert a „magyar történetírás fél-századon át nem nyúlt újabb kori történelmünk legdicsőbb napjaihoz.” (591.) Szekfű Gyula állást foglalt a Görgei-Kossuth-ellentét kérdésében is, s megállapítja: „a komoly kutató feltétlenül kénytelen lesz némi fényt juttatni Görgeinek, s ezzel egyúttal némi árnyat borítani Kossuth glóriájára.” (592.) Ilyen értelemben hosszasan foglalkozik ezzel a máig sem lezárt kérdéssel.”

A kultusz és emlékezés, a nemzeti mitológia és a történelmi legendák kérdése is megtalálható a forráskötetben.

Különálló fejezet mutatja be 1848–1849 emlékét a magyar költészetben. 127 verset szólaltat meg a kötet. Teljesen érthető, hogy Petőfi Sándor írt legtöbbet, tizenötöt, Arany János pedig kilencet, Juhász Gyula nyolcat.

Miről s kiről írtak a költők?

Minden egyes verset lehetne, s talán kellene külön is elemezni, de erre egy ismertető nem vállalkozhat. Nos Petőfiről írtak a legtöbbet (15 vers), aztán március 15-éről (11), Kossuthról (6), Görgeiről (5). A fegyverletétel színhelyéről, Világosról (4). Természetesen

nemcsak a mennyiségi mutatókat vehetjük számba, hanem más tényezőket is, így azt is például, hogy Ady Endre Kossuth haláláról verset írt: „Kossuth Lajos... mennyit jelent e név! Szeretetet, bízó, honfi reményt, Szabadságot, mely világot megvált, Bosszút, melynek órája ütni fog!” (*Kossuth halálának évfordulóján*) Táncsics Mihályról egyedül Ady emlékezett meg (*Emlékezés Táncsics Mihályra*).

Minden versben általában több 1848–1849-es eseményről, személyről esik szó. A versek a nemzeti tudat megőrzését és főként az 1848–49-es hagyomány éltetését segítik elő.

A kötetet gazdag tematikus bibliográfia egészíti ki (817–867).

Hermann Róbert okkal írja: „Összeségében azt mondhatjuk, hogy 1849–1849 mára valóban történelemmé vált, nem képezi napi politikai viták tárgyát, és nem szolgáltatja ezek érvkésztetét. Az elmúlt évtizedek politikai és tudományos fejleményeinek köszönhetően emlékezete integratív jellegű, a korszak egyre több személyiségének és eseményének jut benne hely.” (795.)

Hogy valóban így van, azt éppen az előbb vázlatosan ismertetett, kiváló és hasznos forráskötet bizonyítja a legjobban.

Egyed Ákos

ABSTRACTS

Gábor Balázs

■ *Transition Phenomena in Living Matter*Keywords: *transition, nonequilibrium, living, multicellularity, consciousness*

Starting from the author's personal experiences, this article defines transition phenomena as sudden, abrupt changes in one or more observables in response to a continuously adjusted external factor, such as spatial displacement, time, or other factors. Reflecting on the natural transition phenomena of adolescence, birth, and conception, the author realizes that his life has existed continuously for approximately 4 billion years. Therefore, every person's life history is the history of life on our planet, over which three major natural transitions have occurred: the emergence of cellular life from a nonliving steady-state nonequilibrium system, the emergence of eukaryotic cells, and the emergence of multicellularity. Finally, the societal and personal implications of this view of life are discussed.

Blanka Bartók

■ *"There Is No Risk for Global Catastrophe in the Near Future, but Climate Change Is a Real Problem": Interview by Gábor Gyórfy*Keywords: *atmosphere, climate change, global warming, albedo, energy surplus*

There have always been changes in the Earth's climate, but industrialisation and the human factor have accelerated the pace of change enormously. At present, warming is happening at a rapid pace, and we cannot accurately assess the consequences. In climate research, there is now a large amount of data, climate information, and several physical-mathematical models that can be used to elaborate future climate scenarios.

Climate scientist Blanka Bartók talked about what is causing the current rapid change and what we can expect in the coming decades, how our climate might change, how reliable climate models are, and how we can adapt to these changes. The researcher says we need to take a sober approach. We are not on the brink of a climatic catastrophe, but we are in real trouble with our environment.

Miklós Csapody

■ *"A Deep Foundation for Future Greatness"*Keywords: *Béla Jancsó, Transylvania, history of literature and ideas*

Béla Jancsó (1903-1967) was a key figure in the history of Transylvanian Hungarian literature and ideas between the two world wars, a significant figure in the new Hungarian essay and literary tradition, a reformist thinker, and theorist of Szekler literature. He aspired to be a writer, became a doctor, but dedicated his life to his minority community, to the development of a "new Transylvanian ideology", and to public life. His journal *Erdélyi Fiatalok* (Transylvanian Youth) and his powerful movement (1930-40) served to awaken the consciousness of his generation. Mihály Babits and Ernő Osvát, the editor of the *Nyugat*, also took notice of his work early on. In a rich selection of his writings entitled *Érték, erkölcs, közösség* (Value, Morality, Community), Péter Cseke has collected a dozen of Jancsó's forgotten writings. As an essayist, he praised the works of Dániel Berzsenyi, Zsigmond Kemény, and Ferenc Kölcsey, as an ideologist, Ady, Zsigmond Móricz, and Dezső Szabó, as a critic, Sándor Makkai, Áron Tamási, and many writers of his own generation, including Ferenc Balázs. Jancsó's book is a fundamental source for the history of Hungarian culture of the period.

Péter Cseke

■ *The Paradigm Shift in Hungarian American Life, or the Life of András Ludányi as an Expatriate and Returnee*Keywords: *András Ludányi, political scientist, USA, Hungarian culture, expatriates*

On the way to the RMDSZ congress in Brassó (15-17 January 1993), András Ludányi, American political scientist and professor, visited the *Korunk* editorial office. As he was in Debrecen on a Fulbright scholarship, he did not only investigate the phenomena after the regime change in Hungary; he also visited Transcarpathia, Upper Hungary, Transylvania, and Csángóföld. I learned later that his grandmother was born and died in Borbátvíz, in southern Transylvania. After the Romanian invasion, their father moved with the children to Sentes, then to Austria in 1945, and finally to the United States.

The most memorable experience of our first meeting was the discovery that I personally knew his closest comrade-in-arms and friend, Lajos Éltető (1938-2019), a professor at the University of Portland, with whom he organized the mail-distributed “blog”, the ITT-OTT correspondence and friendship community, and then in 1974 they founded the Hungarian Communion of Friends in the US.

As his 2020 book, *Amerikai életutam*, reveals, reflecting on our past led Ludányi to consider the prospects for democracy in both the United States and the Carpathian Basin. His insights should be taken to heart.

László Csibi

■ ***Objectivity or Subjective Objectivity: The Borderline between Documentary and Fiction***

Keywords: *filmmaking, film genres, documentary, fiction, subjective objectivity*

In my paper, I examine the borderline between documentary and feature films by enumerating the typical differences and similarities. My question is: in adapting a true story, is the documentary an unbiased presentation of reality, or rather a representation of the director’s subjective objectivity? I compare the adaptations of the popular story of Oskar Schindler: Steven Spielberg’s world hit feature film *Schindler’s List* and Jon Blair’s documentary, *Schindler: The Real Story*, examining the adaptation techniques of the two genres, focusing on the emphasis of the episodes of the well-known story in each of the two works. Finally, I show, through a case study of my own work, how the boundaries between the two cinematic genres are blurred in the processing of memory and documentary data.

László Fosztó

■ ***Boundless Exclusion: The Social and Cultural Contexts of Roma Ethnic Segregation***

Keywords: *Romanian Roma, post-socialism, European integration, categorical exclusion, social integration*

Tearing down borders or the historical decline of categorical exclusion has not brought about the disappearance of exclusion. The principle of equality between people does not easily “translate” into real world facts, therefore socio-economic inequality between people or

groups remains stubbornly persistent. The source of the tension is, on the one hand, the declarative recognition of equality in principle, morality, and law, and, on the other hand, the practical persistence of social inequalities: social exclusion. The paper discusses the mechanisms and factors related to the subject, using the example of the ethnic exclusion of the Roma in Romania. The easy answers to uncomfortable questions more often slip into the field of scapegoating, victim-blaming, or even xenophobia. Real answers require confrontation: there is an inevitable problem of the continuous management of inequalities that persist despite of dismantled borders and equality in principle. I am convinced that we cannot remain indifferent and ignorant on these issues, since in many cases suffering is caused by one form of exclusion or another. Until we are made aware of how these operate, there is little chance of doing anything about them.

Ádám Guld

■ ***“You Are the Anne Frank of Generation Z!”: War Influencers, News Production, and Consumption in the Russian-Ukrainian War***

Keywords: *Russian-Ukrainian war, war news, social media, influencers, generation Z*

News about danger and violence always receives a lot of media attention, so war news is particularly prominent in this context. Consumers pay very close attention to reports of armed conflicts, especially if they feel culturally or geographically close to them. On 24 February 2022, Russian and Ukrainian social media went into war mode, and TikTok and Instagram were flooded with war-related shares. Generation Z is at the forefront of the production and distribution of war content, significantly reshaping traditional forms of news production and consumption. This paper addresses the phenomenon by examining the activities of Generation Z influencers active on the international scene.

Ibolya Kotta

■ ***Beyond Clinical Pathology: Intolerance of Uncertainty as a Transdiagnostic Vulnerability***

Keywords: *intolerance of uncertainty, fear of the unknown, COVID-19 pandemic, threat of war, Acceptance and Commit-*

ment Therapy

With the outbreak of the pandemic and then the Russian-Ukrainian war, history once again confirmed that our belief in security is an illusion, a self-delusion. How to face these uncertain times? Intolerance of uncertainty (IU) refers to an individual's inability to accept the occurrence of negative events and tolerate the unpredictability of life. It is a psychological disposition, a general psychological (transdiagnostic) vulnerability associated with excessive and inflexible behaviour that stems from a set of catastrophic beliefs about uncertainty and its consequences. Showing encouraging scientific results in promoting the tolerance of uncertainty, the principles of Acceptance and Commitment Therapy can provide adequate inspiration to cope with the challenges ahead.

László Mérő – Tünde Póka

■ ***The Limits of Our Knowledge: The Mathematics and Psychology of Randomness***

Keywords: *randomness, probability theory, psychology of belief, Monty Hall problem, chaos theory*

Mathematicians simply define randomness as something that cannot be predicted or calculated. Based on this definition, quite profound mathematical theorems can be proven that can be applied in many ways in physics, biology, and engineering. For mathematics, it is not a relevant question whether randomness really exists in the real world or not.

From a psychological perspective, however, it is a question of belief whether randomness really exists or not. There is a profound parallelism between the belief or disbelief in God and the belief and disbelief in randomness. However, in none of the human cultures is randomness considered a holy thing. Therefore the belief/disbelief in the existence of randomness proves to be an ideal subject for researching the psychology of belief, without involving profound emotions.

Zoltán Néda

■ ***The Universal Models of Complexity: Possibilities and Limits – Interview by Gábor Gyórfy***

Keywords: *universal models, complex systems, interdisciplinary research, socio-physics, econophysics*

With the development of computational research methods and the availability of large electronic databases, interdisciplinary research in physics has boomed in recent decades. By modelling complex systems based on networks, we can study biological, social or even economic systems. Social physics (sociophysics) studies the behaviour of crowds of people, while economic physics (econophysics) tries to model economic phenomena using the methods of statistical physics. At the Hungarian Institute of Physics of Babeş-Bolyai University, under the direction of Zoltán Néda, some interesting research results on collective phenomena and complex systems have been produced in recent years. Zoltán Néda's research area is interdisciplinarily applied statistical physics, including the statistical physics approach to social phenomena. The researcher has spoken about the nature of complex systems and their modelling methods.

Thomas Steensen

■ ***The "Tradition of Openness": Identity and Linguistic Situation of the Frisians of the North – Interview by Tamás Gyóri***

Keywords: *Frisians, earliest Germanic tribes, Wadden Sea region, northern Frisian dialects*

The Frisians are among the earliest Germanic tribes mentioned in historical sources, having been present in the Wadden Sea region for more than two thousand years. According to estimates by Swedish linguist Nils Århammarein, there are still a few thousand speakers of the northern Frisian dialects in the Schleswig-Holstein region, mostly elderly people. The North Frisians have always lived in a border region where German and Danish power aspirations met, and the maintenance of their separate identity was neither tolerated nor supported by either state. We spoke to Professor Thomas Steensen, historian, about the history of the Frisians and their current situation.

Gyöngyvér Erika Tökés

■ ***Digital Exclusion vs Digital Inclusion in Romania***

Keywords: *digital poverty, digital inclusion, Romania, DESI, national digital strategy*
The paper presents the situation of digital poverty in Romania and the

opportunities for digital inclusion in the post-Coronavirus era. Romania is characterised by all three levels of digital poverty. Therefore, digital policies in Romania should focus on developing digital skills and providing digital public services, as well as promoting digital business services. Romania needs to formulate a coherent digital strategy that brings together different sectors and aligns them with policies addressing wider social inequalities.

Levente T. Szabó

■ ***The Little Periodical as a Borderline Phenomenon of Modernism: The Acta Comparationis Litterarum Universalium and the Beginnings of Global Modernism***

Keywords: *Acta Comparationis Litterarum Universalium*, *Hugo von Meltzl*, *Sámuel Brassai*, *little periodical*, *modernism*

Studies on modernism, especially modernist periodical studies, have always stressed the paramount importance of the little periodical/petite revue in the emergence of literary and artistic modernism. The revolution of the print for mass audience gave new relevance to the emerging little periodical as a new journalistic form and worldview as opposed to large-scale literary and journalistic production. The paper frames the first international journal of comparative literary studies, the *Acta Comparationis Litterarum Universalium*, as a little periodical. It highlights its critical position and comments against capitalism-driven mass production, journalistic speed, pro-

fit, large circulation, and popularity. Based on its position and practice, the *ACLU* seems to be one of the first global little periodicals, a sign of the emergence of this type of radical press and, thus, of early radical modernism. Recognizing *ACLU* as one of the pioneering little periodicals of modernism could also reconfigure modernism as a multi-centered phenomenon with major Eastern European starting points.

Zsanett Vákár

■ ***Relocation or Genocide? The Final Solution to the Armenian Question in the Ottoman Empire***

Keywords: *Armenians*, *genocide*, *crime*, *Ottomans*, *Young Turks*, *First World War*

Between 1915 and 1923, under the cover of the First World War, the Ottoman Turks managed to carry out the first systematic genocide of the 20th century. The mass extermination and ethnic cleansing process resulted in the deaths of almost 1.5 million Armenians from execution, starvation, disease, and physical abuse. In addition, another 500,000 people were uprooted from their homeland. The Armenian property was lost, destroyed, or stolen. A 3,000-year-old civilisation of great cultural significance practically ceased to exist. How can it be that a state-organised crime on such a scale has gone undiscovered for so long and almost forgotten? The answers must be sought in the context of the Ottoman Empire, ruled by the extremely nationalistic Young Turks, and the modern-day Republic of Türkiye.

SZÁMUNK SZERZŐI

A lapszámot szerkesztette: Györfly Gábor

Balácsi Gábor (1974) – professor, kutató, Stony Brook-i New York Állami Egyetem, Stony Brook, New York, USA

Bartók Blanka (1981) – egyetemi docens, BITE, Magyar Földrajzi Intézet, Kolozsvár

Csapody Miklós (1955) – irodalomtörténész, PhD, Budapest

Csoka Péter (1945) – irodalomtörténész, ny. egyetemi tanár, szerkesztő, Korunk, Kolozsvár

Csibi László (1978) – filmrendező, egyetemi adjunktus, PhD, BITE, Magyar Film és Média Intézet, Kolozsvár

Demény Péter (1972) – költő, szerkesztő, Látó, Marosvásárhely

Egyed Ákos (1929) – történész, az MTA külső tagja, Kolozsvár

Fellinger Károly (1963) – költő, Jóna, Szlovákia

Fosztó László (1972) – szociológus, PhD, tudományos kutató, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár

Guld Ádám (1981) – médiakutató, kommunikációs szakember, habilitált docens, PTE BTK, Pécs

Györfly Gábor (1971) – egyetemi docens, PhD, BITE, Újságírás és Digitális Média Intézet, kutató, szerkesztő, Korunk, Kolozsvár

Győri Tamás (1986) – néprajzkutató, Kolozsvár

Kis Endre (1980) – festőművész, Patakfalva

Kotta Ibolya (1981) – egyetemi docens, BITE, Alkalmazott Pszichológia Intézet, Kolozsvár

Mérő László (1949) – professor emeritus, ELTE PPK, Affektív Pszichológiai Tanszék, Budapest

Néda Zoltán (1964) – egyetemi tanár, az MTA külső tagja, BITE, Magyar Fizika Intézet, Kolozsvár

Póka Tünde (1993) – pszichológus, doktorandusz, BITE, Alkalmazott Pszichológia Intézet, Kolozsvár

Steensen, Thomas (1951) – történész, a breidesti Nordfrísk Institut egyik igazgatója, professor emeritus, Flensburgi Európa Egyetem (EUF)

T. Szabó Levente (1977) – habilitált egyetemi docens, BITE, Kolozsvár

Tótkés Gyöngyvér Erika (1975) – egyetemi adjunktus, PhD, Sapientia EMTE, főszerkesztő, Acta Universitatis Sapientiae, Communicatio

Vákr Zsanett (1996) – doktorandusz, BITE, Kolozsvár

TÁMOGATÓK

MINISZTERIUM
CULTURAE

„Noha életem legnagyobb természetes határjelenségei évmilliárdokkal ezelőtt zajlottak, a legtöbb embertársamhoz hasonlóan mégis ritkán gondolok rájuk magammal kapcsolatban. [...] Inkább saját, egyéni határvonalaim és az általuk elválasztott életszakaszok foglalják le kizárólag a gondolataimat: a fogamzás, a születés, a kamaszkor, az öregség és a halál. Ennek oka a tudat, ami elhítheti velem, hogy életem a születéssel, esetleg a fogamzással kezdődik, noha csak a tudatomat létrehozó, halandó test kezdődik azzal.”

(Balácsi Gábor)

ISSN 1222 8338

9 771222 283304 2 3 0 0 3

10 LEJ
800 FT

SITUAȚIE/FENOMEN/LIMITĂ
LIMIT/SITUATION/PHENOMENON